

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТАВРІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Журнал заснований у 1918 році

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Юридичні науки

Том 31 (70) № 1 2020

Видавничий дім
«Гельветика»
2020

Головний редактор:

Катеринчук Катерина Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри спеціально-правових дисциплін Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Члени редакційної колегії:

Берназюк Ян Олександрович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного та міжнародного права Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського, суддя Верховного суду України;

Берназюк Інна Миколаївна – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри конституційного та міжнародного права Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Бусол Олена Юрївна – доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, завідувач кафедри спеціально-правових дисциплін Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Грабовська Сабіна – доктор хабілітований, професор кафедри державної теорії, права і політики Жешувського університету (Жешув, Польща);

Дорохіна Юлія Анатоліївна – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри спеціально-правових дисциплін Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Ляшко Олександр Олександрович – кандидат юридичних наук, директор Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Клименко Олена Вікторівна – доктор наук з державного управління, кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри конституційного та міжнародного права Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Недюха Микола Петрович – доктор філософських наук, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного та міжнародного права Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського, заслужений діяч науки і техніки України, дійсний член Академії наук вищої школи України;

Петков Сергій Валерійович – доктор юридичних наук, професор, перший проректор з науково-педагогічної роботи Університету імені Альфреда Нобеля;

Скакун Юлія Володимирівна – кандидат юридичних наук, доцент, перший проректор, доцент кафедри конституційного та міжнародного права Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Федоренко Владислав Леонідович – доктор хабілітований наук правничих, доктор юридичних наук, професор, директор Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України;

Швачка Вікторія Юрївна – кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри конституційного та міжнародного права Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Шемчук Віктор Вікторович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного та міжнародного права Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського, заслужений юрист України.

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
(протокол № 6 від 03.03.2020 року)**

Науковий журнал «Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки» зареєстровано Міністерством юстиції України (Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого ЗМІ серія КВ № 15713-4184Р від 28.09.2009 року)

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») у галузі юридичних наук (спеціальності: 081. Право, 293. Міжнародне право, 262. Правоохоронна діяльність) відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки України № 6143 від 28.12.2019 р. (додаток 4)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Сторінка журналу: www.juris.vernadskyjournals.in.ua

ISSN 2707-0581 (print)
ISSN 2707-059X (online)

© Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського, 2019

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Андрусів Л.М. ОФІЦІЙНЕ ОПРИЛЮДНЕННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ: ПОНЯТТЯ Й ФОРМА.....	1
Антошкіна В.К. ІНДИВІДУАЛЬНІ ПРАВОВІ АКТИ ЯК ОБ'ЄКТ ТЛУМАЧЕННЯ.....	7
Величко О.О. ЧИННІ НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УРСР.....	14
Єпур М.В. ТРАНЗИТНИЙ ДЕМОКРАТИЧНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ ЯК ФЕНОМЕН ХХІ СТОЛІТТЯ.....	20
Козинець О.Г., Приходько В.О. ДЕРЖАВА ТА ПРАВО В УЧЕННІ Ш.Л. МОНТЕСК'Є.....	26
Мазур Т.В. НОРМОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ МІЖНАРОДНОЇ РАДИ З ПИТАНЬ ПАМ'ЯТОК І ВИЗНАЧНИХ МІСЦЬ У СФЕРІ ЗАХИСТУ СВІТОВОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ.....	32
Разметаєва Ю.С. ЕЛЕКТРОННЕ УРЯДУВАННЯ ЯК СКЛАДНИК ДЕМОКРАТІЇ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....	37
Селіхов Д.А. КРЕДИТУВАННЯ ВІТЧИЗНЯНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРОВИРОБНИКІВ ІПОТЕЧНИМИ БАНКАМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА МЕЖІ ХІХ–ХХ СТ.: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ.....	42
Слабко С.М., Ломоносова Л.Б. ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ МЕТОДУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ КОМПЛЕКСНОЇ ГАЛУЗІ ПРАВА.....	47

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Джуська А.В. ПРАВО ЛЮДИНИ НА ЖИТТЯ В КОНТЕКСТІ БЕЗПЕЧНОГО ДОВКІЛЛЯ (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНИ).....	52
Чечерський В.І. ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАКРІПЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ НАРОДОНАСЕЛЕННЯ ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК РЕАЛІЗАЦІЇ ЛЮДИНОЮ РЕПРОДУКТИВНИХ ПРАВ.....	59

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Акімова А.О. СПРАВА ПРО СПАДКУВАННЯ: ПОНЯТТЯ Й РОЗМЕЖУВАННЯ ІЗ СУМІЖНИМИ КАТЕГОРІЯМИ.....	64
Баїк О.І. ПРАВОВІ ОСНОВИ ДІЯЛЬНОСТІ АДВОКАТА ЯК ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРЕДСТАВНИКА: СУЧАСНИЙ ОГЛЯД.....	68

Гуйван П.Д. КОНКРЕТНІ КРОКИ ДЛЯ ДОСЯГНЕННЯ ЧАСОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ ПРАВАЗАСТОСУВАННЯ ВПРОДОВЖ РОЗУМНОГО СТРОКУ.....	73
Мисишин А.В. ПОРУШЕННЯ ПУБЛІЧНОГО ПОРЯДКУ ЯК ПІДСТАВА ДЛЯ ВІДМОВИ У ВИЗНАННІ ТА НАДАННІ ДОЗВОЛУ НА ПРИМУСОВЕ ВИКОНАННЯ ІНОЗЕМНОГО АРБІТРАЖНОГО РІШЕННЯ.....	79
Погребняк В.Я. ОБОРОТОЗДАТНІСТЬ СУБ'ЄКТИВНИХ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ.....	84
ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО	
Ковалишин О.Р. ПАРТНЕРСЬКЕ ТОВАРИСТВО ЯК АЛЬТЕРНАТИВНА ФОРМА ТОВАРИСТВ ОСІБ.....	89
ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ	
Мамай В.А. СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ «ТРУДОВИЙ СПІР» І «ТРУДОВИЙ КОНФЛІКТ».....	95
Шлапко Т.В., Савенко В.М. ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПАЛІАТИВНОЇ ДОПОМОГИ В УКРАЇНІ.....	100
ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО	
Сидоров Я.О. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО СКЛАДНИКА ДЕРЖАВНОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ.....	105
АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО	
Берназюк Я.О. ПРАВО ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ НА ЗВЕРНЕННЯ ДО АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДУ ДЛЯ ЗАХИСТУ ІНТЕРЕСІВ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ.....	112
Бортняк В.А. КОНТРОЛЬ ЯК ФУНКЦІЯ УПРАВЛІННЯ ФІНАНСОВОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ ДЕРЖАВИ.....	118
Греца Я.В. ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ СПРОЩЕНОЇ СИСТЕМИ ОПОДАТКУВАННЯ ПІД ЧАС ЗДІЙСНЕННЯ ПОДАТКОВОГО ПЛАНУВАННЯ.....	124
Кравченко Н.М. АНАЛІЗ ТЕОРЕТИЧНИХ ПОЛОЖЕНЬ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СЛУЖБОВО-БОЙОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	129
Пасіка С.П., Скиба О.С., Горбачук О.П. ДЕЯКІ ПИТАННЯ ПРОБЛЕМ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ НАДАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК УЧАСНИКАМ БОЙОВИХ ДІЙ.....	135
Севрук Ю.Г. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ФУНКЦІЇ ПРЕДСТАВНИЦТВА ІНТЕРЕСІВ ДЕРЖАВИ В СУДІ ОРГАНАМИ ПРОКУРАТУРИ УКРАЇНИ.....	142

Ткачук Н.В. НЕОБҐРУНТОВАНІСТЬ ВИМОГ КАСАЦІЙНОЇ СКАРГИ ЯК ПІДСТАВА ДЛЯ ОБМЕЖЕННЯ ЇЇ ДОПУСТИМОСТІ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ.....	149
--	-----

Чернявська Б.В. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УКРАЇНІ.....	155
---	-----

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Андрушко А.В. КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ ЗАПОБІГАННЯ ТОРГІВЛІ ДІТЬМИ, ВЧИНЕНОЇ ЇХНІМИ БАТЬКАМИ.....	162
--	-----

Олійник О.С. ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНИХ І КУЛЬТУРНИХ ПЕРЕДУМОВ СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТКУ ПРИНЦИПІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА СХІДНИХ І ЗАХІДНИХ КРАЇН.....	172
---	-----

Пенькова Т.І., Гега В.О. КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПРИМУШЕННЯ ДО ШЛЮБУ.....	177
---	-----

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Кушніт В.П. ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ТА НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ЩОДО ЗЛОВЖИВАНЬ ВЛАДОЮ АБО СЛУЖБОВИМ СТАНОВИЩЕМ.....	181
--	-----

СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

Джабурія О.О. ОРГАНІЗАЦІЙНІ ФОРМИ АДВОКАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ПОНЯТТЯ Й ОЗНАКИ.....	188
--	-----

ПРАВОВЕ ЖИТТЯ

Кампо В.М. КОНСТИТУЦІЙНА ДОКТРИНА ЛЕОНІДА ЮЗЬКОВА: СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД.....	195
---	-----

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	199
-----------------------------------	-----

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW; THE HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL STUDIES

Andrusiv L.M.

THE OFFICIAL PROMULGATION OF THE NORMATIVE AND LEGAL ACTS:
THE CONCEPT AND THE FORM1

Antoshkina V.K.

INDIVIDUAL LEGAL ACTS AS AN OBJECT OF INTERPRETATION.....7

Velychko O.O.

ACTIVE SOVIET LEGISLATION, ADOPTED BY UKRAINIAN PARLIAMENT14

Yepur M.V.

TRANSIT DEMOCRATIC POLITICAL REGIMEN AS A PHENOMENON
OF THE XXI CENTURY20

Kozynets O.H., Prykhodko V.O.

STATE AND LAW IN THE DOCTRINE OF Ch.L. MONTESQUIEU26

Mazur T.V.

LAWMAKING ACTIVITIES OF THE INTERNATIONAL COUNCIL
ON MONUMENTS AND LANDMARKS IN THE PROTECTION
OF THE WORLD CULTURAL HERITAGE.....32

Razmetaeva Yu.S.

E-GOVERNANCE AS A COMPONENT OF DEMOCRACY
IN THE INFORMATION SOCIETY37

Selikhov D.A.

LENDING TO DOMESTIC AGRICULTURAL GOODS MANUFACTURERS
BY MORTGAGE BANKS THE RUSSIAN EMPIRE AT THE BORDER
OF XIX–XX CENTURIES: COMPARATIVE-LEGAL ANALYSIS42

Slabko S.M., Lomonosova L.B.

PROBLEMATIC ASPECTS OF DETERMINING
THE METHOD OF LEGAL REGULATION OF THE COMPLEX LAW BRANCH.....47

CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

Dzhuska A.V.

HUMAN RIGHT TO LIFE IN THE CONTEXT OF A SAFE ENVIRONMENT
(AS AN EXAMPLE OF UKRAINE)52

Checherskiy V.I.

LEGISLATIVE ASSIGNMENT OF PUBLIC POLICY AS AN IMPORTANT FACTOR
OF THE IMPLEMENTATION OF HUMAN REPRODUCTIVE RIGHTS.....59

CIVIL LAW AND CIVIL PROCESS; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW

Akimova A.O.

THE INHERITANCE CASE: CONCEPTS AND DELIMITATIONS
WITH RELATED CATEGORIES64

Bayik O.I.

LEGAL BASES OF ACTIVITY THE LAWYER AS PROCEDURAL REPRESENTATIVE:
A MODERN OVERVIEW.....68

Guyvan P.D. SPECIFIC STEPS TO ACHIEVE TIMELINESS OF ENFORCEMENT WITHIN A REASONABLE TIME.....	73
Mysyhyn A.V. THE VIOLATION OF PUBLIC POLICY AS ONE OF THE CRITERIA OF REFUSAL TO RECOGNIZE OR ENFORCE AN ARBITRAL AWARD.....	79
Pohrebniak V.Ya. THE ABILITY OF SUBJECTIVE CIVIL RIGHTS TO LEGAL CIVIL CIRCULATION	84
COMMERCIAL LAW, ECONOMIC-PROCEDURAL LAW	
Kovalyshyn O.R. LIMITED LIABILITY PARTNERSHIP AS AN ALTERNATIVE FORM OF PARTNERSHIPS	89
LABOR LAW; THE RIGHT TO SOCIAL SECURITY	
Mamai V.A. CORRELATION BETWEEN CONCEPTS “LABOR DISPUTE” AND “LABOR CONFLICTS”.....	95
Shlapko T.V., Savenko V.M. PERSPECTIVE DIRECTIONS OF STATE REGULATION OF PALLIATIVE CARE IN UKRAINE	100
LAND LAW; AGRARIAN LAW; ENVIRONMENTAL LAW; NATURAL RESOURCE LAW	
Sydorov Ya.O. ACTUAL QUESTIONS OF THE LEGAL ENSURING OF THE SOCIAL PART OF THE STATE’S AGRICULTURAL POLICY	105
ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS; FINANCE LAW; INFORMATION LAW	
Bernaziuk Ya.O. AUTHORITY OF LOCAL SELF-GOVERNING BODIES FOR APPEALS TO THE ADMINISTRATIVE COURT TO PROTECT THE INTERESTS OF TERRITORIAL COMMUNITIES	112
Bortnyak V.A. CONTROL AS A FUNCTION OF MANAGING THE FINANCIAL ACTIVITY OF THE STATE.....	118
Hretsa Ya.V. LEGAL ASPECTS OF THE IMPLEMENTATION OF THE SIMPLIFIED SYSTEM OF TAXATION IN TAX PLANNING.....	124
Kravchenko N.M. ANALYSIS OF THEORETICAL PROVISIONS OF THE PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF THE MILITARY-COMBAT ACTIVITY	129
Pasika S.P., Skyba O.S., Horbachuk O.P. SOME ISSUES OF LEGAL REGULATION OF THE PROVISION OF LAND TO OF THE PARTICIPANTS OF MILITARY OPERATIONS	135
Sevruk Yu.G. TOPICAL ISSUES OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL SUPPORT FOR THE IMPLEMENTATION OF THE FUNCTION OF REPRESENTATION OF THE INTERESTS OF THE STATE IN COURT BY THE PROSECUTOR’S OFFICE OF UKRAINE.....	142

Tkachuk N.V. THE BASELESSNESS OF THE REQUIREMENTS OF THE CASSATION COMPLAINT AS A BASIS FOR LIMITING ITS ADMISSIBILITY IN ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS	149
Cherniavska B.V. ADMINISTRATIVE AND LEGAL STATUS OF CIVIL SOCIETY ORGANISATIONS IN UKRAINE	155
CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; CRIMINAL ENFORCEMENT LAW	
Andrushko A.V. CRIMINOLOGICAL PROFILE AND MAIN DIRECTIONS OF PREVENTION OF TRAFFICKING IN CHILDREN COMMITTED BY THEIR PARENTS	162
Oliinyk O.S. COMPARATIVE-LEGAL RESEARCH OF THE HISTORICAL AND CULTURAL BACKGROUND OF THE ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF THE CRIMINAL LAW PRINCIPLES AND THE WESTERN COUNTRIES.....	172
Penkova T.I., Heha V.O. CRIMINAL LIABILITY FOR FORCED MARRIAGE	177
CRIMINAL PROCEEDINGS AND CRIMINALISTICS; FORENSIC EXAMINATION; OPERATIONAL SEARCH ACTIVITY	
Kushpit V.P. CONDUCTING A SEPARATE INVESTIGATIVE (RESEARCH) AND COVERT INVESTIGATIVE (RESEARCH) ACTIONS IN CRIMINAL PROCEEDINGS REGARDING THE ABUSE OF POWER OR OFFICIAL POSITION.....	181
JUDICIAL SYSTEM; PROSECUTOR’S OFFICE AND ADVOCACY	
Dzhaburiiia O.O. ORGANIZATIONAL FORMS OF ADVOCACY: CONCEPTS AND SIGNS	188
LEGAL LIFE	
Kampo V.M. LEONID YUZKOV’S CONSTITUTIONAL DOCTRINE: MODERN VIEW	195
INFORMATION ABOUT AUTHORS	199

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.131.3

DOI <https://doi.org/10.32838/2707-0581/2020.1/01>

Андрусів Л.М.

Прикарпатський факультет

Національної академії внутрішніх справ

ОФІЦІЙНЕ ОПРИЛЮДНЕННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ: ПОНЯТТЯ Й ФОРМА

У статті проаналізовано питання щодо офіційного оприлюднення нормативно-правових актів, яке слідує за підписанням акта й має на меті офіційне доведення його змісту до загального відома. Акцентовано увагу на тому, що офіційне оприлюднення є первинним після ухвалення нормативно-правового акта, здійснюється від імені суб'єкта правотворчості й із ним пов'язане набрання актом юридичної сили та його виконання. Офіційне оприлюднення передбачає розміщення тексту тільки в офіційному засобі повідомлення, а текст нормативно-правового є дублікатом оригіналу, що є формальним підтвердженням дії нормативно-правового акта. Наголошено на тому, що мета офіційного оприлюднення нормативно-правових актів полягає в доведенні тексту нормативно-правового акта до відома всіх суб'єктів, яким він адресований. Указано, що офіційне оприлюднення здійснюється в установлених правових і часових межах суб'єктом правотворчості після прийняття й підписання нормативно-правового акта в установленому порядку.

Запропоновано визначення понять офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та офіційного опублікування нормативно-правових актів. Наголошено на тому, що офіційне опублікування є формою оприлюднення нормативно-правових актів. Виокремлено сутнісні ознаки офіційного опублікування, до них зараховано опублікування для загального відома; первинне розміщення тексту нового нормативно-правового акта, що слідує безпосередньо за його прийняттям; здійснюється від імені й за дорученням суб'єкта правотворчості; є діяльністю, що орієнтована на юридичний результат, має правовий характер; розміщення тексту прийнятого нормативно-правового акта здійснюється в спеціальних нормативно визначених офіційних виданнях; владно-юридичний характер волі правотворця, виражений через офіційне опублікування, вимагає, щоб у процесі такого опублікування було передано точний, оригінальний текст із зазначенням усіх офіційних атрибутів нормативно-правового акта.

Ключові слова: правотворчість, нормативно-правовий акт, оприлюднення нормативно-правових актів, офіційне оприлюднення нормативно-правових актів, опублікування.

Постановка проблеми. Саме з фактом офіційного оприлюднення ухвалених нормативно-правових актів пов'язане набрання нормативно-правовим актом юридичної сили та регуляторний вплив правових норм на суспільні відносини, які виникають після моменту набрання чинності нормативно-правовим актом, і принцип правової визначеності. Офіційному оприлюдненню підлягають усі нормативно-правові акти, незалежно від юридичної сили, сфери суспільних відносин, яку вони регулюють, і суб'єкта правотворчості. Тому постала потреба у визначенні понять офіційного

оприлюднення та офіційного опублікування нормативно-правових актів і формування єдиного підходу суб'єктів правотворчості до обов'язку доведення до відома суб'єктів права прийнятих нормативно-правових актів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Безпосередньо оприлюднення нормативно-правових актів, його змістові ознаки серед вітчизняних науковців досліджували В. Шаповал [20], Л. Богачова [3], С. Фесенко [18], В. Барський [1], Д. Мазур [8]. Електронна форма оприлюднення нормативно-правових актів не залишилася без

уваги таких українських дослідників: М. Ільницького [4], Н. Блинової [2], М. Плотнікової [10]. Оприлюднення закону про кримінальну відповідальність досліджував Б. Кириць [6]. Л. Богачова розглядає оприлюднення нормативно-правового акта в межах підзаконного нормотворчого процесу як його стадію [3]. У сфері набрання законом чинності проведено дослідження М. Теплюком [16].

Постановка завдання. Метою статті є характеристика офіційного оприлюднення та офіційного опублікування нормативно-правових актів, визначення сутніх ознак офіційного опублікування нормативно-правових актів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Уведення норм, необхідність опублікування актів як умова їх подальшої дії вирішує проблему відкритості, доступності актів, забезпечуючи можливість ознайомлення з ними всіх зацікавлених суб'єктів [7]. Зауважимо, що безпосередньо за підписанням нормативно-правового акта слідує його оприлюднення, яке має на меті офіційне доведення його змісту до загального відома. Акт оприлюднюється від імені органу, який видав і підписав його, найчастіше у формі опублікування, яке полягає у відтворенні тексту нормативно-правового акта в спеціально передбачених для цього офіційних виданнях. При цьому акцентується увага на тому, що якісною відмінністю офіційного опублікування є його обов'язковість. У багатьох країнах, у тому числі й в Україні, існує правило, згідно з яким не опублікований у встановленому порядку акт не має правових наслідків і не може бути законною підставою для регулювання відповідних суспільних відносин.

Окрім того, необхідно враховувати, що офіційне оприлюднення нормативно-правових актів – правова функція спеціально уповноважених на те органів [23, с. 566]. Воно завжди має юридичний, офіційний характер, відбувається в установлених законом межах і цим відрізняється від інших форм доведення нормативних приписів до відома виконавців.

Щодо визначення поняття офіційного оприлюднення, то в юридичній літературі не те, що відсутній єдиний підхід, а скоріше, наявне отожднення офіційного оприлюднення та офіційного опублікування. Як зазначає Т. Рябченко, термін «офіційне оприлюднення» можна визначити як процедуру доведення нормативно-правового акта до відома фізичних і юридичних осіб шляхом опублікування в офіційних друкованих виданнях інформаційного повідомлення в друкованих та аудіовізуальних (електронних) засобах масової

інформації [13, с. 171]. У тлумачному словнику юридичних термінів запропоновано таке визначення: офіційне оприлюднення нормативно-правових актів – це формально-юридичне оприлюднення, яке полягає в нормативно врегульованому оголошенні, що видається від імені правотворчого органу та звернене до загального відома, містить повний і гарантовано точний текст прийнятого нормативно-правового акта [22, с. 179].

На думку Я. Удалої, зміст поняття «оприлюднення» у правовій науці не є однозначним з огляду на підходи вчених, адже одні розуміли оприлюднення як умову набуття чинності нормативно-правових актів, як стадію правотворчого процесу, як правову функцію, яку виконують уповноважені державні органи, як юридичний, динамічний процес, який відбувається в передбачених законом межах, як спосіб доведення до відома адресатів змісту нормативно-правових актів [17, с. 32–33]. Однак, на відміну від указаної позиції дослідниці, виходимо з того, що офіційне оприлюднення нормативно-правових актів є складним і багатограним явищем, яке знаходиться на перетині декількох юридично значимих явищ.

Дійсно, офіційне оприлюднення не може змінити ні юридичної сили нормативно-правового акта, ні його зміст, однак є завершальним компонентом правотворчості. Також оприлюднення не є одномоментною дією, а складається з певної послідовності дій, що й становить технологію оприлюднення. Офіційно оприлюднювати нормативно-правові акти може суб'єкт правотворчості, який прийняв чи ухвалив їх. Відповідно, оприлюднення нормативно-правових актів належить до компетенції суб'єкта правотворчості. Окрім того, офіційне оприлюднення не відбувається в довільному порядку, а згідно з нормативно-визначеними вимогами.

Можемо зробити висновок, що якщо оприлюднення є первинним після ухвалення нормативно-правового акта, здійснюється від імені суб'єкта правотворчості й із ним пов'язане набрання актом юридичної сили та його виконання, то таке оприлюднення є офіційним. Також необхідно пам'ятати, що офіційне оприлюднення нормативно-правового акта передбачає розміщення тексту тільки в офіційному засобі повідомлення чи оприлюднення, а офіційно оприлюднений текст нормативно-правового стає дублікатом оригіналу, точною його копією, що є формальним підтвердженням дії нормативно-правового акта. Офіційне оприлюднення нормативно-правових актів має на меті доведення тексту нормативно-правового акта

до відома всіх суб'єктів, яким він адресований. Тому офіційне оприлюднення здійснюється в установлених правових і часових межах суб'єктом правотворчості після прийняття й підписання нормативно-правового акта в установленому порядку.

На підставі викладеного можемо запропонувати визначення: офіційне оприлюднення – це первинне й формально-юридичне доведення для загального відома від імені суб'єкта правотворчості повного й точного тексту ухваленого нормативно-правового акта з його змістом і реквізитами.

Щодо офіційного опублікування, то на нормативно-правовому рівні в багатьох країнах основною формою офіційного оприлюднення визнано опублікування нормативно-правових актів. Офіційне оприлюднення через опублікування у визначених законом друкованих виданнях використовується в Польській Республіці, Федеративній Республіці Німеччина, Французькій Республіці, Сполучених Штатах, Канаді, Королівстві Бельгія та Великому Герцогстві Люксембург.

В Україні для офіційного оприлюднення нормативно-правових актів теж використовується опублікування, яке має статус офіційного. Відповідно до Указу Президента України «Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності», закони України, інші акти Верховної Ради України, акти Президента України, Кабінету Міністрів України не пізніше як у п'ятнадцятиденний строк після їх прийняття в установленому порядку й підписання підлягають оприлюдненню державною мовою в офіційних друкованих виданнях [12]. У вказаному нормативно-правовому акті, який із 1997 року регулює порядок офіційного оприлюднення, термін «офіційне оприлюднення» не вживається, окрім назви. На нормативно-правовому рівні термін «офіційне опублікування» не вживався до внесення змін до Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» від 2 жовтня 2019 року. Згідно зі статтею 139 вказаного Закону, підписані Президентом України закони публікуються в газетах «Голос України» та «Відомості Верховної Ради України». Публікація законів та інших актів Верховної Ради у цих друкованих засобах масової інформації є офіційним опублікуванням [11]. У них уперше в Україні на нормативно-правовому рівні вживається термін «офіційне опублікування» й подається його визначення, однак це стосується законів України, постанов та інших актів Верховної Ради України.

Аналіз юридичної літератури дає можливість зробити висновок, що, попри те що офіційне опу-

блікування нормативно-правових актів є формою оприлюднення нормативно-правових актів, його розглядають як розміщення текстів нормативно-правових актів у друкованих виданнях. Насамперед необхідно розглянути наукові погляди й підходи до визначення поняття офіційного опублікування.

Д. Чухвичев детермінує офіційне опублікування нормативно-правового акта як розміщення тексту закону чи іншого нормативно-правового акта в періодичних виданнях, які спеціально визначені правотворцем серед засобів масової інформації [19, с. 111]. К. Кармадонов визначає офіційне опублікування нормативно-правового акта як розміщення повного, автентичного тексту нормативно-правового акта у визначеному законом друкованому виданні [5, с. 52]. А. Піголкін офіційне опублікування нормативно-правового акта розглядає як офіційне оголошення від імені й за дорученням правотворчого органу для відома суб'єктів права [9, с. 7]. І тільки Н. Соколова визначає офіційне опублікування як важливу форму обнародування нормативно-правових актів [14, с. 191].

Щоб опублікування нормативно-правового акта мало ознаки офіційного, тексти актів друкуються в чітко визначеному порядку у виданнях, які затверджені для суб'єкта правотворчості [14, с. 191]. Щодо самого терміна «публікувати», то, як визначає Я. Удала, він означає «видавати друком будь-який текст, опубліковувати, друкувати, випускати» [17, с. 35].

Однак юридичні наукові погляди на опублікування нормативно-правових актів зводяться в основному тільки до опублікування закону, залишаючи поза увагою опублікування інших видів нормативно-правових актів. Зокрема, офіційне опублікування законів необхідне для створення дублікатів офіційного тексту прийнятого закону й визначення часу набуття ним законності. Воно має формально-юридичне значення та полягає в нормативно врегульованому оголошенні від імені правотворчого органу для загального відома повного й точного тексту прийнятого закону шляхом його вміщення в передбаченому законодавством офіційному виданні, на яке можна покликатись. У такому випадку офіційне оголошення закону поєднується із засвідченням точного його тексту [15, с. 207]. Опублікування закону – розміщення прийнятого закону у визначеному друкованому виданні з метою широкого ознайомлення з його змістом громадськості, окремих громадян та органів держави [21, с. 213]. Таке ж визна-

чення продубльоване у вітчизняній правовій енциклопедії, а саме опублікування закону – вміщення прийнятого закону у відповідному друкованому виданні з метою широкого ознайомлення з його змістом громадськості й окремих громадян, а також державних органів [15, с. 207].

Необхідно звернути увагу на потребу фіксації правового застереження, відповідно до якого офіційним опублікуванням є перша публікація нормативно-правового акта в офіційному друкованому виданні, що автоматично «знімає» проблему визначення дати набрання нормативно-правовим актом юридичної сили в разі різотривалого його опублікування в різних офіційних виданнях.

Нормативне, точніше, законодавче визначення засобів офіційного опублікування нормативно-правових актів є важливою гарантією забезпечення доступності інформації про зміст норм права. Визначення переліку засобів офіційного опублікування нормативно-правових актів сприяє забезпеченню для суб'єктів правовідносин можливості отримати інформацію про норму права. Таку інформацію можна отримувати як безпосередньо після опублікування, так і за потреби, адже суб'єкт права знатиме, де він може цю інформацію знайти. Відповідно, доцільною є кодифікація вимоги щодо нормативного закріплення переліку засобів для офіційного опублікування за відповідними суб'єктами правотворчості.

Офіційне опублікування нормативно-правового акта також є санкціонованою уповноваженим органом діяльністю щодо розміщення тексту нормативно-правового акта в друкованому засобі інформації, у якому відображаються нормативно-правовий зміст акта й сутнісні ознаки його форми. Таке офіційне опублікування робить нормативно-правовий акт доступним для суб'єктів права. Також під час офіційного опублікування необхідно враховувати територіальну дію повноважень суб'єкта правотворчості.

Щоб запропонувати власне визначення поняття офіційного опублікування нормативно-правових актів, необхідно виокремити характерні риси й ознаки цього правового явища. Ознаками, що розкривають правову природу офіційного опублікування нормативно-правових актів, є:

1. Важлива форма офіційного оприлюднення, що використовується в більшості національних правових систем для набрання нормативно-правовим актом юридичної сили.

2. Опублікування нормативно-правового акта для загального відома. Оскільки нормативно-правові акти регулюють цілі комплекси суспільних відносин і, як правило, поширюють свою дію на

всіх або на значну частину осіб, доведення тексту правового акта до відома широкого кола адресатів є необхідною ознакою офіційного опублікування. Засіб такого опублікування може вільно поширюватися серед населення держави, на нього існує необмежена підписка та будь-який громадянин держави може з ним ознайомлюватися як у бібліотеках, так і за допомогою інтернет-ресурсів державних органів влади.

3. Офіційне опублікування є первинним повідомленням тексту нового нормативно-правового акта, що слідує безпосередньо за його прийняттям. Усі наступні публікації нормативно-правових актів, які навіть мають офіційний характер, наприклад, інкорпорація законодавства, не є опублікуванням нормативно-правового акта, яке входить до нормотворчого процесу.

4. Офіційне опублікування завжди здійснюється від імені чи за дорученням суб'єкта правотворчості.

5. Діяльність з опублікування нормативно-правових актів має правовий характер і тому повинна бути чітко нормативно регламентованою. Це є обов'язковою умовою дотримання принципу законності у правотворчій діяльності, реалізації презумпції знання закону та ефективності правового регулювання.

6. Опублікування тексту прийнятого нормативно-правового акта здійснюється в спеціальних нормативно визначених офіційних виданнях. Друк тексту в офіційному виданні передбачає його офіційний характер та автентичність оригіналу. Тобто офіційним виданням є документ, що підтверджує дію нормативно-правового акта й точний текст. Зокрема, це визначається тим, що на нього можна посилалися у випадках застосування норм права й у друкованих роботах. Окрім того, розміщення законодавчих та урядових нормативно-правових актів у відомчих виданнях, які не є офіційними виданнями для опублікування такого виду нормативно-правових актів, є звичайним інформуванням про прийняття нових правових актів і не призводить до юридичних наслідків як офіційна публікація. Офіційне опублікування дає можливість створити дублікат нормативно-правового акта.

7. Владно-юридичний характер волі правотворця, виражений через офіційне опублікування, вимагає, щоб у процесі такого опублікування було передано точний, оригінальний текст із зазначенням усіх офіційних атрибутів нормативно-правового акта. Ураховуючи цю особливість офіційного опублікування, надзвичайно важливою є ретельна

перевірка оригінальності, точності тексту для публікування.

Узагальнюючи виокремлені сутнісні ознаки офіційного опублікування, пропонуємо визначення поняття: офіційне опублікування нормативно-правових актів – це форма оприлюднення нормативно-правових актів, яка полягає в санкціонованому розміщенні уповноваженим органом тексту нормативно-правового акта в нормативно визначеному друкованому засобі інформації, у якому відображаються текст і зміст нормативно-правового акта, а також його сутнісні ознаки як юридичного документа.

Висновки. На підставі викладеного можна зробити висновок, що в офіційному оприлюд-

ненні поєднуються як офіційне повідомлення про прийняття нормативно-правового акта, так і підтвердження відповідності та оригінальності його тексту. Тільки після офіційного оприлюднення можна вважати, що нормативно-правовий акт доведений до відома виконавців і набрав чинності. Офіційне опублікування є формою оприлюднення нормативно-правового акта й санкціонованим розміщенням уповноваженим органом тексту нормативно-правового акта в нормативно визначеному друкованому засобі інформації, у якому відображаються текст і зміст нормативно-правового акта, а також його сутнісні ознаки як юридичного документа.

Список літератури:

1. Барський В. Офіційне оприлюднення нормативно-правового акта представницького органу місцевого самоврядування як стадія муніципального нормотворчого процесу. *Юридичний вісник*. 2012. № 1. С. 41–46.
2. Блинова Н.М. Архітектонічні особливості офіційних Інтернет-видань. *Держава та регіони. Серія «Гуманітарні науки»*. 2014. № 3 (38). С. 85–90.
3. Богачова Л. Оприлюднення нормативно-правового акта як стадія підзаконного нормотворчого процесу. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 5. С. 18–21.
4. Ільницький М. Адміністративно-правове регулювання оприлюднення нормативно-правових актів і забезпечення доступу до них в електронній формі за законодавством України. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 4. С. 104–111.
5. Кармадонов К.С. Официальное опубликование нормативно-правовых актов как стадия правотворческого процесса : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Москва, 2007. С. 52.
6. Кирись Б.О. Офіційне оприлюднення закону про кримінальну відповідальність. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія «Юридична»*. 2012. № 4. С. 319–329.
7. Кожевников В.В. Юридическая техника опубликования нормативно-правовых актов и вступление их в силу. *Евразийский юридический журнал*. 2014.
8. Мазур Д. Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів президента в республіках зі змішаною формою правління. *Право і безпека*. 2005. № 4. С. 32–35.
9. Опубликование нормативных актов / под ред. А.С. Пиголкина. Москва : Юридическая литература, 1978. С. 7.
10. Плотнікова М.В. Доцільність запровадження електронного оприлюднення нормативно-правових актів в Україні. *Правовий вісник Української академії банківської справи*. 2015. № 2 (13). С. 14–19.
11. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17> (дата звернення: 03.09.2019).
12. Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності : Указ Президента. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/503/97> (дата звернення: 23.07.2019).
13. Рябченко Т. Офіційне оприлюднення актів всеукраїнського референдуму як стадія референтного правотворчого процесу. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія «Економіка і право»*. 2011. Вип. 13. С. 171.
14. Соколова Н.С. Правотворческая деятельность субъектов Российской Федерации: развитие и совершенствование : дисс. ... докт. юрид. наук. Москва, 2003. С. 191.
15. Сучасна правова енциклопедія / за заг. ред. О.В. Зайчука. Київ : Юрінком Інтер, 2010. С. 207.
16. Теплюк М. О. Теоретико-правові основи введення закону в дію : монографія. Київ : Парламентське вид-во, 2013. С. 40.
17. Удала Я.М. «Офіційне оприлюднення» vs «Офіційне опублікування»: проблеми термінологічної визначеності. *Journal «ScienceRise: Juridical Science»*. 2018. № 3 (5). С. 35.
18. Фесенко С.І. Офіційне оприлюднення нормативних правових актів регуляторної дії органами місцевої влади, місцевого самоврядування як чинник дотримання конституційних прав громадян в контексті реалізації засад державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності. *Часопис Академії адвокатури України*. 2013. № 13. С. 1–12.

19. Чухвичев Д.В., Аширов Б.С. Законодательная техника. Ашхабад. : Центр ОБСЕ в Ашхабаде, 2011. С. 111.
20. Шаповал В. Парламент: порядок законотворення. *Право України*. 2015. № 6. С. 165–178.
21. Юридический энциклопедический словарь / гл. ред. А.Я. Сухарев. Москва : Сов. энциклопедия, 1984. С. 213.
22. Юридичні терміни : тлумачний словник / за ред. В.Г. Гончаренко. Київ : Либідь, 2003. С. 179.
23. Orzechowski R. Publikacja aktow (normatywnych) i organy publikacyjne w PRL. *Panstwo i prawo*. 1968. № 6. S. 566.

Andrusiv L.M. THE OFFICIAL PROMULGATION OF THE NORMATIVE AND LEGAL ACTS: THE CONCEPT AND THE FORM

The article analyzes the issue of the official promulgation of the normative legal acts, which follows the signing of the act and aims to bring its contents to the public. The emphasis is placed on the fact that the official promulgation is primary after the adoption of the normative and legal act and is carried out on behalf of the subject of the law-making and the taking effect by the act and its implementation are connected with it. The official promulgation means that the text is published only in the official medium of communication, and the officially published text of the normative and legal act is a duplicate of the original one, which is a formal confirmation of the validity of the normative and legal act. It is emphasized that the purpose of the official promulgation of the normative and legal acts is to bring the text of the normative and legal act to the attention of all the subjects to whom it is addressed. It is stated that official promulgation is carried out within the established legal and time limits by the subject of the law-making after the adoption and signing of the normative and legal act in due course.

The definitions of the concepts of the official promulgation of the normative and legal acts and official publication of the normative and legal acts are suggested.

It is emphasized that the official publication is a form of the promulgation of the normative and legal acts. The essential features of the official publication are distinguished and they include: the publication for the public; the initial placement of the text of a new normative and legal act following its adoption; carried out on behalf of the subject of the law-making; is a result-oriented activity with a legal character.

The placement of the text of the adopted normative and legal act is carried out in special normatively defined official publications; the power-law nature of the will of the law-maker, expressed through the official publication, requires that in the process of such a publication, an accurate, original text to be given indicating all the official attributes of the normative and legal act.

Key words: *law-making, normative and legal act, promulgation of normative and legal acts, official promulgation of normative and legal acts, publication.*

Антошкіна В.К.

Бердянський університет менеджменту і бізнесу

ІНДИВІДУАЛЬНІ ПРАВОВІ АКТИ ЯК ОБ'ЄКТ ТЛУМАЧЕННЯ

У статті розглянуто індивідуально правові акти як об'єкт тлумачення, їх сутність, види, місце та роль у правоінтерпретаційній практиці й технології. Визначено, що ми розуміємо під об'єктом тлумачення. Наведено погляди науковців-юристів щодо класифікації видів тлумачення за об'єктами. Проведено комплексний аналіз правових актів як об'єктів тлумачення за їх видами, системну класифікацію правових актів та з'ясовано основні критерії їх розмежування.

Автор підкреслює, що тлумачення відіграло й відіграє велику роль у процесі правореалізації, зокрема правозастосування, де об'єктами є різноманітні юридичні дії, засоби, способи їх здійснення, індивідуальні рішення, правозастосовні акти. Доведено, що об'єктом тлумачення можуть бути не лише положення законів і підзаконних актів загального характеру, як це трактується більшою частиною джерел, а й індивідуальні акти.

Порушено питання щодо можливості здійснення індивідуального правового регулювання у формі правотворчої діяльності.

Визначено особливості тлумачення прецедентів, інтерпретаційних актів, договорів та інших індивідуальних правових актів.

Значна увага приділена визначенню договорів як об'єктів тлумачення з огляду на підвищення їх ролі як регулятора відносин у сучасному світі. Це пояснюється таким: певні види відносин, не лише приватні, а й нерідко публічні, неможливо врегулювати шляхом тільки зовнішньої нормативно-правової дії, виникає потреба в індивідуальному узгодженні інтересів сторін і саморегулюванні.

Також розглядаються окремі положення, що стосуються казуального тлумачення, яке, на відміну від нормативного, розраховано на окрему життєву ситуацію, конкретний випадок та адресовано визначеному колу суб'єктів, обов'язковість якого поширюється тільки на осіб, стосовно яких здійснюється тлумачення.

Зроблено висновок щодо переваги множинного підходу в розумінні об'єкта юридичної інтерпретації, що представляється абсолютно закономірною й пов'язано з роллю, що зростає, таких правових регуляторів, як, наприклад, акти Конституційного Суду, нормативні й індивідуальні правові договори, прецеденти, правозастосовні й інтерпретаційні акти.

Ключові слова: *правовий акт, індивідуальний акт, юридичне тлумачення, об'єкт тлумачення, нормативний акт, правозастосовний акт, інтерпретаційний акт.*

Постановка проблеми. З'ясування змісту нормативно-правових актів вимагає іноді значних зусиль від суб'єктів правозастосування, знання правової, літературної й спеціальної термінології, володіння технікою та технологією тлумачення. Незважаючи на постійний науковий і практичний інтерес до вищезазначеної проблематики, багато дискусійних питань у теорії юридичного тлумачення, зокрема визначення об'єкта тлумачення, і дотепер не знайшло свого однозначного вирішення. Важливість точного й правильного розуміння сутності та природи об'єкта тлумачення не викликає сумнівів, оскільки він є визначальним елементом для всієї правоінтерпретаційної діяльності, взаємодії об'єкта й суб'єкта, практики застосування відповідних способів, прийомів тлумачення тощо. Оскільки більшість

наукових пошуків присвячено саме виявленню особливостей тлумачення нормативних актів як основних об'єктів тлумачення, що є цілком зрозуміло й обґрунтовано, такі правові регулятори, як правозастосовні акти, договори, також потребують докладного дослідження в рамках визначеної проблематики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Це питання розглядалося в працях таких учених, як С.С. Алексєєв, С.І. Вільнянський, Я.С. Вольфовська, С.А. Голунський, А.І. Денисов, Б.В. Малишев, О.В. Москалюк, А.С. Піголкін, М.С. Строгович, Ю.Т. Ткаченко, А.С. Шляпошніков та ін. Проте окремі аспекти щодо визначення переліку об'єктів тлумачення в праві не вирішено остаточно, тому вказане питання не втрачає своєї актуальності.

Постановка завдання. Індивідуальні правові акти як об'єкт тлумачення, їх сутність види, місце й роль в інтерпретаційній практиці та технології будуть розглянуті в статті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Я.С. Вольфовська наголошує на необхідності розмежування понять «об'єкт» і «предмет» тлумачення. Тобто об'єкт – це ті правові явища, процеси і стани, на які спрямовано юридичне тлумачення. Предмет юридичного тлумачення – це та частина об'єкта, яка в цей момент піддається осмисленню, оцінюванню й поясненню.

Якщо об'єктом тлумачення є нормативний правовий акт, то безпосередніми предметами інтерпретації можуть бути конкретні статті нормативних актів (їх частини тощо), нормативні приписи, норми права, структурні елементи норми (гіпотеза, диспозиція, санкція), поняття, терміни, найменування, слова, знаки, союзи, букви тощо [1, с. 48].

Об'єктом тлумачення, отже, є юридичні нормативні акти як письмові акти-документи, що містять норми права, і завданням суб'єкта є необхідність проникнути через форму об'єкта до його змісту й сутності. Лише останніми роками в роботах із цього питання аналізуються як об'єкти правочини.

Набагато ширшу класифікацію видів тлумачення залежно від об'єктів інтерпретації надає А.Ф. Черданцев, зазначаючи, що «основним об'єктом тлумачення є нормативні акти (норма права)», але «юридичне тлумачення не зводиться до тлумачення чинних нормативних актів, воно має ширшу сферу застосування й обслуговує процес нормотворчості, систематизації нормативних актів, реалізації». Ґрунтуючись на цих аспектах автор подає таку класифікацію видів тлумачення за об'єктами: проекти нормативних актів; чинні нормативні акти; історичні джерела права; індивідуальні юридичні акти, документи, фіксувальні юридичні факти тощо; документи-докази в ході розгляду юридичних справ [2, с. 108–110].

Проте найбільш повною в дослідження варто визнати класифікацію об'єктів юридичного тлумачення, запропоновану В.Н. Карташовим [3, с. 23–25]:

- нормативні правові акти і їх проекти: закони, конституція, підзаконні нормативні акти (державних і недержавних органів, матеріальні й процесуальні, правовстановлювальні й правоскасовувальні, локальні тощо), нормативні договори, в тому числі міжнародні, тощо;

- правозастосовні акти (визначення, накази, розпорядження й інші офіційні акти-документи,

що закріплюють рішення компетентного суб'єкта правозастосовної практики в конкретній юридичній справі, персонально-адресовані й індивідуально визначені обов'язкові юридичні приписи [4, с. 18];

- нормативні правові договори;

- індивідуальні правові договори й інші індивідуальні правові акти (різноманітні види індивідуальних правових актів: заповіти, доручення, розписки тощо);

- акти тлумачення (так, рішення Конституційного Суду може бути офіційно роз'яснене самим Конституційним Судом [5, с. 86]);

Усі правові акти ділять на дві великі групи [6, с. 207]:

- нормативні – містять положення нормативного характеру (правотворчого або інтерпретаційного);

- індивідуальні – містять індивідуальні приписи, інші разові веління, рішення окремих осіб.

Проте цей розподіл є значною мірою умовним, неповною мірою відображає особливості змісту актів, їх юридичні риси. Також поширеною є класифікація на три групи – з додаванням інтерпретаційних актів.

У рамках тематики тлумачення інтерес становить класифікація за видами основних елементів правової системи, за якою пропонується правові акти-документи ділити на чотири групи: нормативні юридичні акти – акти правотворчості компетентних органів, що містять юридичні норми; інтерпретаційні акти нормативного або індивідуального характеру – акти офіційного тлумачення, що містять правоположення; акти застосування права – державно-владні акти, що виражають індивідуально-правову діяльність компетентних органів; акти реалізації прав та обов'язків – договори, інші акти-документи, що виражають автономні рішення окремих осіб, правомірні дії [7, с. 4].

Із цих груп лише інтерпретаційні акти можуть мати змішаний характер, тобто бути як індивідуальними, так і нормативними.

Індивідуальні правові акти – це акти державних органів, недержавних організацій, посадовців, що виражають рішення в конкретній юридичній справі (вирок або рішення суду, наказ керівника підприємства або установи тощо). Індивідуальні акти – це акти застосування права, тому їх називають ще правозастосовними. Вони мають, як правило, разове застосування, адресуються конкретним особам або організаціям та обов'язкові для виконання тільки ними.

Акти правозастосування – це індивідуальні правові акти, їх індивідуальний характер зумовлений тим, що, на відміну від нормативних актів, вони, по-перше, пов'язані з вирішенням конкретних обставин юридичної справи, казусів; по-друге, адресуються персонально певним учасникам суспільних відносин; по-третє, юридичний зміст актів застосування становлять не лише персонально певні, а й індивідуально-конкретні веління вимоги, накази, розпорядження тощо. Я.С. Вольфовська визначає їх так: офіційний акт-документ, що закріплює рішення компетентного суб'єкта правозастосовної практики в конкретній юридичній справі й містить персонально адресовані та індивідуально визначені обов'язкові юридичні приписи, які забезпечені заходами державної й іншої дії та спрямовані на індивідуально правове регулювання суспільних відносин, задоволення тим самим потреб та інтересів людей, їхніх колективів та організації [1, с. 101–102].

На відміну від індивідуальних, нормативно-правові акти мають загальнообов'язковий характер і відрізняються неконкретністю адресата, є обов'язковими не для окремої конкретної особи, а для всіх суб'єктів, на яких вони поширюються [8, с. 157–158]. Діють нормативно-правові акти відносно довгий час і не вичерпують себе фактами їх застосування: застосовуватися вони можуть безліч разів за наявності необхідних для цього передумов.

Правові наслідки видання індивідуальних актів публічної адміністрації можуть мати не лише адміністративно-правовий характер, а й цивільно-правовий, податковий (рішення про повернення надмірно сплаченого податку) тощо. Крім того, вони можуть мати й змішаний характер. Підстави припинення дії індивідуальних актів такі: виконання зобов'язань; скасування підстав, що слугували основою прийняття акта; закінчення терміну дії; скасування органом, що видав акт; скасування вищим органом; визнання акта недійсним у судовому порядку.

Можливість здійснення індивідуального правового регулювання у формі правотворчої діяльності – одна з найбільш спірних позицій у теорії правового регулювання. Багато вчених категорично відкидають таку можливість. Так, С.Л. Вильховська стверджує, що важко погодитися зі спробою деяких авторів присвоїти правозастосовному органу, що виконує індивідуальне регулювання, правотворчу функцію [9, с. 15]. Але, на думку І.А. Мінікес, індивідуально правове регулювання може здійснюватися й у формі правотворчої діяльності [10, с. 150].

У випадку з індивідуальною нормою очевидно, що їй не властивий загальний характер і вона не розрахована на багатократне застосування. Але на основі норми права суб'єкти конкретного правовідношення виробляють для себе саме модель поведінки в конкретній ситуації. Ідеться про те, що з усіх наданих нормою права варіантів поведінки суб'єкти вибирають якийсь певний варіант (якщо варіанти поведінки передбачені) або діють за встановленим нормою права варіантом поведінки, але стосовно конкретної ситуації.

І.А. Мінікес виокремлює три форми прояву індивідуального правового регулювання в правотворчій діяльності:

– індивідуальні приписи в тексті нормативно-правового акта. «Багато нормативних актів, насамперед ті, які видаються органами державного управління, містять водночас і норми права, і приписи одноразової дії, індивідуальні акти. Логіка регулювання того або іншого питання у сфері управління часто вимагає прийняття водночас і нормативних, і ненормативних приписів, які пов'язані між собою та взаємно доповнюють один одного. Крім того, не всі приписи досить чітко можна зарахувати до розряду нормативних або, навпаки, ненормативних», – писав А.С. Піголкін [11, с. 275];

– видання конкретизувального акта. «Практика правового регулювання вказує на необхідність удосконалення прийнятих норм, їх подальшого розвитку; з'ясовує такі сторони й наслідки прийнятих норм, які заздалегідь не були передбачені; відточує й уточнює окремі положення чинних нормативних актів; виявляє необхідність видання додаткових актів та актів, що конкретизують ці норми», – зазначав С.С. Алексєєв [12, с. 87–88];

– прецедентне регулювання: «навіть у випадку, коли під час здійснення правосуддя шляхом прийняття актів судової влади заповнюються прогалини та вирішуються колізії в законодавстві чи надається тлумачення правових норм, за судами визнається роль лише правозастосовного органу» [13, с. 3].

Стосовно останньої форми варто зазначити, що тривалий час вона категорично заперечувалася та не визнавалася: «неприпустимою формою для соціалістичного права є судовий прецедент, оскільки при режимі соціалістичної законності судові та адміністративні організації повинні застосовувати право, але не вторити йому» [14, с. 39].

Основні ознаки й особливості прецедентного регулювання найбільш повно виокремлює І.А. Мінікес [15, с. 120–126]:

– не кожне судове рішення є прецедентом, прецедент тільки тоді стає джерелом права, коли в рішенні суду в конкретній справі сформульована нова норма права, у цьому випадку прецедентне регулювання здійснюється на нормативному рівні у формі судової нормотворчості;

– сформульований прецедент стає основою для винесення подальших конкретних ухвал по цій категорії справ.

Отже, учений визначає закономірність: від індивідуального правового регулювання до нормативного (від конкретного випадку (випадків) до створення норми) і далі, від нормативного правового регулювання до індивідуального (вирішення конкретних справ на основі створеної норми).

Маючи субсидіарний характер, піднормативне правове регулювання, хоча й діє нарівні з формальними джерелами національного права, може здійснюватися за допомогою спеціальних юридичних категорій і конструкцій. Так, у науковій літературі Ю.В. Мідною сформульовано поняття піднормативного правового регулювання суспільних відносин як форми впорядкування суспільних відносин, що не врегульовані або недостатньо врегульовані нормами чинного законодавства, яке здійснюється правозастосувачем відповідно до чинного права й життєвих обставин, що виникають знову, через механізм вироблення особливих юридичних конструкцій і правоположень [16, с. 3–22].

Підставою великої групи відносин в обігу є договори, які за своєю природою є актом соціально-регулятивного характеру. Умови договорів становлять засновані на правових нормах індивідуальні встановлення, які регулюють діяльність учасників договору, що організують застосування норм права в кожному індивідуальному конкретному випадку, отже, можуть також бути об'єктами системного тлумачення в праві. У цьому аспекті в підсистему піднормативного регулювання цивільних відносин входить договір, що є формою цивільного права [17, с. 43–45].

У сучасному світі зростає роль договорів [18]. Певні види відносин, не лише приватні, а й нерідко публічні, неможливо врегулювати шляхом тільки зовнішньої нормативно-правової дії: виникає потреба в індивідуальному узгодженні інтересів сторін і саморегулюванні, джерелом та інструментом чого є різноманітні договори [19].

Можливість виникнення ситуації, коли окремі умови договору або його зміст чи дійсність є недо-

статньо ясними, неповними, що утрудняє процес виконання договору, підвищує актуальність питання про застосування правил тлумачення договору та його умов.

Тлумачення договорів з урахуванням їх особливостей спрямоване на вирішення таких завдань: з'ясування сенсу договору; усунення протиріч у змісті договору; заповнення прогалів у змісті договору; визначення мети, яку прагнули досягти сторони; установлення спільного наміру контрагентів через їх волевиявлення.

Завдання інтерпретатора полягає в тлумаченні договору згідно з загальною волею сторін (загальний намір) і з урахуванням мети договору. Отже, тлумачення договору здійснюється не лише шляхом тлумачення його умов, а й передбачених чинним цивільним законодавством положень. Тому під час тлумачення варто також визначити склад правомірних інтересів, які малися на увазі сторонами під час укладення договору, і забезпечити їх досягнення.

Тлумачення договору відбувається в процесі правозастосовної діяльності під час розгляду конкретної справи [20, с. 9]. У результаті її здійснення можуть установлюватися такі факти: укладений договір або ні; дійсний він або недійсний; чи дотримана форма договору; правові наслідки порушення форми договору; які умови договору погоджені; які умови договору визначені нормами права (імперативними, диспозитивними); до якого виду належить договір; чи погоджені сторонами істотні умови; які права й обов'язки виникли у сторін на підставі укладеного договору тощо.

За допомогою різного роду доказів виявляється дійсна воля сторін договору, відповідність волевиявлення волі, досліджуються різного роду документи й інші докази, аналізуються фактичні дії сторін із виконання договору й установлюється, наскільки вони відповідають умовам укладеного договору. Для правозастосовної діяльності обов'язкове осмислення багатьох понять як правового, так і неправового характеру (договір, зміст договору, істотні умови, форма договору, недійсний договір, неукладений договір, правовідношення, зміст правовідношення, виконання договору тощо).

Тлумачення індивідуальних договорів є специфічним видом юридичної практики, здійснюваної сторонами договору, їх представниками, судовими органами й іншими суб'єктами. Спрямована ця практика передусім на пізнання сенсу умов індивідуальних договорів з метою їх реалізації. Водночас установлення сенсу умов

договору, як правило, тягне оцінювання його змісту й сутності загалом, юридичну кваліфікацію [1, с. 125].

Отже, під час тлумачення договору суб'єкт, що здійснює тлумачення, може й повинен керуватися спеціальними правилами тлумачення. У загальному розумінні тлумачення договору – це з'ясування справжнього наміру учасників договору й дійсного змісту його положень з метою якнайповнішої їх реалізації.

Такий різновид нормативного тлумачення, як правозастосовне, використовується в актах найвищих органів судової влади, які мають повноваження здійснювати нормативне тлумачення, даючи законодавче роз'яснення з питань судової практики безвідносно конкретної справи, зокрема Верховного Суду. Разом із тим тлумачення Верховного Суду або Конституційного Суду України, вищих спеціалізованих судів щодо конкретних справ не можна зарахувати до нормативного, оскільки воно має значення тільки для конкретної справи й ураховує фактичні обставини кожної окремої справи [21, с. 52].

Казуальне тлумачення, на відміну від нормативного, розраховано на окрему життєву ситуацію, конкретний випадок та адресовано визначеному колу суб'єктів. Обов'язковість у цьому випадку наявна, але поширюється тільки на осіб, стосовно яких здійснюється тлумачення. До того ж варто враховувати, що його не завжди можна поширювати на інші аналогічні випадки.

Казуальне тлумачення характеризується індивідуальним характером, одноразовим використанням стосовно конкретного випадку. Індивідуальне значення зумовлюється тим, що тлумачення викликається бажанням певного органу, що застосовує норму цивільного права, провести її роз'яснення у зв'язку із цим фактом.

Казуальне тлумачення міститься в актах застосування норм права. Наприклад, судові рішення містять тлумачення цивільно-правових норм, обов'язкове до виконання лише учасниками відповідного судового процесу. Воно не обов'язкове для інших судових органів під час вирішення подібного спору, оскільки в Україні прецедент не вважається джерелом права. Проте може бути використано під час вирішення інших справ, але не як категоричне роз'яснення (зокрема виражене в спеціальних указах, наприклад, касаційної або наглядової інстанції).

На наш погляд, помилково деякі автори казуальне тлумачення ототожнюють із судовим [22, с. 37], адже казуальне тлумачення, на відміну від судового, включає, крім вироків і постанов судів, ще й накази, правозастосовні акти міністерств (наприклад, відповідний наказ міністра у зв'язку з розглядом скарги або заяви), акти місцевих органів влади (наприклад, про скасування незаконних рішень і постанов підлеглих їм органів тощо) у зв'язку з їх правозастосовною діяльністю. Викладене дає підстави розмежовувати казуальне тлумачення на судове й адміністративне.

Як правильно вважає Л.А. Морозова, акти тлумачення не встановлюють нових правил поведінки, не мають самостійного значення, а діють у єдності з тими актами, у яких містяться тлумачені норми; вони обслуговують ці акти й розділяють їх долю в разі скасування нормативних правових актів [23, с. 37]. Цієї позиції дотримується й Л.М. Кривецька [24, с. 25–33].

На думку В.М. Шафірова та Е.М. Шайхутдінова, інтерпретаційний акт містить результат тлумачення, зокрема закону, нормативного договору, правового звичаю, юридичного прецеденту, а також окремих принципів і норм, правозастосовних рішень (наприклад, визначення суду про роз'яснення судового рішення) [25, с. 15].

Висновки. Отже, важко переоцінити роль тлумачення для процесу реалізації права, зокрема правозастосування, де об'єктами є різноманітні юридичні дії, засоби, способи їх здійснення, індивідуальні рішення, правозастосовні акти. Можна відзначити значне зростання значення договірної регламентації відносин у всіх галузях права. Тому все частіше такі нетипові для нашої правової традиції об'єкти тлумачення, як правочини (права й обов'язки сторін, умови його укладення й виконання), правові звичаї, корпоративні та інші індивідуальні правові, акти стають об'єктами тлумачення. Більше того, самі інтерпретаційні акти (наприклад, рішення конституційних і вищих судів тощо) нерідко вимагають додаткового роз'яснення.

Отже, перевага множинного підходу в розумінні об'єкта юридичної інтерпретації видається абсолютно закономірною, пов'язана це з роллю, що зростає, таких правових регуляторів, як, наприклад, акти Конституційного Суду, нормативні й індивідуальні правові договори, прецеденти, правозастосовні й інтерпретаційні акти.

Список літератури:

1. Вольфовская Я.С. Объекты юридического толкования (проблемы теории и практики) : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Ярославль, 2007. 200 с.
2. Черданцев А.Ф. Толкование права и договора. Москва, 2003. 381 с.
3. Карташов В.Н. Введение в общую теорию правовой системы общества. Интерпретационная юридическая практика. Ярославль, 1998. С. 23–25.
4. Бриль К.І. Правозастосовний акт як особливий вид індивідуальних правових актів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2008. 214 с.
5. Заєць А.Г. Тлумачення норм права – спеціальний вид юридичної діяльності. *Держава і право*. 2005. № 28. С. 85–86.
6. Коморний О.М. Правові акти – поняття та ознаки. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2016. Вип. 32. С. 204–215.
7. Дергільова О.Г. Правові акти: поняття, класифікація та соціальне призначення. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. № 3. С. 3–8.
8. Сердюк І.А. Нормативно-правовий акт у співвідношенні з актом застосування я та актом тлумачення норм права. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2010. № 3. С. 152–159.
9. Вильховская С.Л. Индивидуальное регулирование в процессе применения права. *Сборник аспирантских работ* : материалы ежегодной аспирантской конференции. Свердловск, 1974. Вып. 17. С. 13–15.
10. Минникес И.А. Индивидуальное правовое регулирование и правотворческая деятельность. *Известия Байкальского государственного университета*. 2012. № 2. С. 150–153.
11. Научные основы советского правотворчества / под ред. Р.О. Халфиной. Москва, 1981. 317 с.
12. Алексеев С.С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве. Москва, 1966. 187 с.
13. Марченко А.А. Судовий прецедент у правовій системі України (1991–2010 рр.) : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2015. 202 с.
14. Основы теории государства и права : учебное пособие для юридических институтов и факультетов. Москва : Госюриздат, 1963. 563 с.
15. Минникес И.А. О прецедентном регулировании. *Российский юридический журнал*. 2011. № 1. С. 120–126.
16. Медная Ю. В. Поднормативное правовое регулирование общественных отношений : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Саратов, 2008. 22 с.
17. Ядринцева О.В. Индивидуальный договор как акт правоприменения. *Российский судья*. 2006. № 7. С. 43–45.
18. Коморний О.М. Договір як юридична конструкція. *Теорія і практика правознавства*. 2014. Вип. 2 (6). URL: <http://nbuv.gov.ua/UJRN> (дата звернення: 07.12.2019).
19. Договір як універсальна правова конструкція : монографія / А.П. Гетьман, В.І. Борисова, О.П. Євсєєв та ін. ; за ред. А.П. Гетьмана, В.І. Борисової. Харків : Право, 2012. 432 с.
20. Юдін З.М. Тлумачення договору : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса : Нац. ун.-т «Одеська юридична академія», 2004. 20 с.
21. Тодика Ю. Способи тлумачення конституції і законів України Конституційним Судом. *Вісник академії правових наук України*. 2001. № 2. С. 51–59.
22. Михалюк Я.С. Применение социалистического права в период развернутого строительства коммунизма. Москва : Госюриздат, 1963. 214 с.
23. Морозова Л.А. Теория государства и права. Москва : Юристъ, 2002. 414 с.
24. Кривецька Л.М. Юридична природа актів тлумачення норм права. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2011. № 4. С. 25–33.
25. Шайхутдинов Е.М., Шафиров В.М. Интерпретационные акты (теоретико-прикладное исследование) : монография. Красноярск : Ин-т естеств. и гуманит. наук СФУ, 2007. 154 с.

Antoshkina V.K. INDIVIDUAL LEGAL ACTS AS AN OBJECT OF INTERPRETATION

This article studies individual legal acts as an object of interpretation, their essence, types, place and role in law-interpreting practice and technology. The object of interpretation is determined and defined. Approaches of legal scholars to classification of interpretation types as per their objects are given. Legal acts as objects of interpretation are analyzed. Legal acts are systemically classified, as well as the main criteria for their differentiation are distinguished.

The author emphasizes that interpretation has played and plays a significant role in law enforcement with various legal actions, means, ways of their implementation, separate decisions, enforcement acts as objects. It is proved that both laws and regulations of general nature and individual acts are objects of interpretation.

The author studies the issue of possible individual legal regulation in the form of law-making activities.

Specific features of interpretation of case law, interpretative acts, contracts and other individual legal acts are distinguished.

The attention is paid to treaties as objects of interpretation with regard to their significant role as regulators of relations in the modern world. The author explains that certain types of relations, both private and public, cannot be governed exclusively by external regulatory acts. Specific coordination of interests of the parties and self-regulation is required.

The author also studies individual provisions concerning causal interpretation, which, unlike the normative one, is designed for a specific practical situation, a particular case and addressed to definite subjects, that is binding only upon persons for whom the interpretation is performed.

The author concludes that multiple approaches to understanding the object of legal interpretation are an advantage. It is natural and is connected with the growing role of such legal regulators as acts of the Constitutional Court, normative and individual legal agreements, precedents, enforcement and interpretative acts.

Key words: *legal act, individual act, legal interpretation, object of interpretation, normative act, enforcement act, interpretative act.*

Величко О.О.

Інститут післядипломної освіти

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

orcid.org/0000-0002-9730-3432

ЧИННІ НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УРСР

Метою цієї статті є огляд проблем, пов'язаних з наявністю в законодавстві України залишків законодавства часів СРСР. Систематизація наявної інформації стане у нагоді під час перегляду законодавства часів СРСР і скасування застарілих нормативно-правових актів.

Методи. Структурування масиву актів Верховної Ради УРСР, чинних згідно зі статтею 3 Закону України «Про правонаступництво України» станом на 01.01.2020, за допомогою аналітичних інструментів ЛІГА:ЗАКОН. Аналіз окремих нормативно-правових актів для ілюстрації невідповідності чинному законодавству.

Результати. В роботі обґрунтовується актуальність проблем з залишками законодавства часів СРСР, наявних у законодавстві України, констатується, що питання є недостатньо дослідженим. Надається як загальний огляд проблеми, так і аналіз окремих актів. Окремо розглядаються: преамбула Житлового Кодексу Української РСР, Постанова Президії Верховної Ради УРСР «Про забезпечення і обслуговування Голови Верховної Ради Української РСР» та одне судове рішення, яке є яскравим прикладом проблем, створюваних застарілим законодавством.

Висновки. Для остаточного вирішення питання з найважливішим із блоків застарілого законодавства – актами Верховної Ради УРСР, необхідно проаналізувати 603 нормативно-правових акти. З цих актів, за попередньою оцінкою, до двох третин становлять акти, що за своєю тематикою включені до винятків, які лишаються чинними.

Зважаючи на те, що один і той самий акт може містити кілька тематичних напрямів, навіть після прийняття відповідного законодавства, необхідно опрацювати всі нормативно-правові акти часів СРСР включно з тими, які не скасовуються.

Враховуючи значну кількість різноманітних нормативно-правових актів та залученість багатьох державних інституцій, цю роботу краще скоординувати в єдиному центрі – робочій групі в профільному комітеті Верховної Ради України або Міністерстві юстиції України.

Ключові слова: правонаступництво, Україна, СРСР, УРСР, застаріле законодавство.

Постановка проблеми. В 1991 році, коли законодавства, прийнятого Верховною Радою України за часів незалежності, було недостатньо, були прийняті

нормативно-правові акти, які визначили правонаступництво України відносно УРСР та СРСР. Структура цього правонаступництва наведена у Таблиці 1.

Таблиця 1

№	Сфера дії	Правопередник	Акти	Статті акту
1	Закони та інші акти Верховної Ради УРСР	УРСР	Закон України «Про правонаступництво України» [1]	3
2	Міжнародні договори			6
3	Законодавство загалом	СРСР	Постанова Верховної Ради України «Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства Союзу РСР» [2]	-

У фокусі цієї статті знаходиться перший блок (з наведених в Таблиці 1) – закони та інші акти Верховної Ради УРСР, чинні у 2020 році, не включаючи зобов'язань по міжнародним договорам.

Актуальність теми дослідження. Автори законопроекту №1075 від 29.08.2019 «Про внесення змін до Закону України «Про правонаступництво України» щодо скасування дії актів СРСР та УРСР на території України» [3] у пояснювальній

записці визначають чотири основні групи труднощів та ризиків, пов'язаних з наявністю в законодавстві України залишків законодавства УРСР та СРСР:

1) Законодавство СРСР не є достатньо систематизованим.

2) Обов'язковою умовою застосування нормативно-правових актів СРСР є відповідь на питання, в якій частині такий акт не суперечить законодавству України. Відповідний аналіз потребує залучення фахівців, вимагає серйозних часових та фінансових витрат, що призводить до негативних наслідків для громадян та бізнесу.

3) Складно визначити сфери, де неврегульованість відносин зумовлена наміром дозволити вільний розсуд сторін, а де – свідомим розрахунком на дію законодавства СРСР.

4) Законодавство України та законодавство СРСР базуються на принципово різних засадах, що зумовлює їх концептуальну несумісність. З позицій сучасної нормопроектувальної техніки, якість законодавства СРСР є незадовільною, а застосовувана термінологія та підходи – застарілими.

Стан дослідження. Тема є недостатньо дослідженою. Наявні публікації зазвичай стосуються міжнародних відносин, тобто нормативно-правових актів, які є чинними згідно з ст. 6, 7 ЗУ Закону України «Про правонаступництво України».

Інших актів, прийнятих Верховною Радою УРСР, зазвичай торкаються у своїх працях лише науковці в тих галузях, де досі діють кодекси, прийняті за часів УРСР – адміністративне, трудове, цивільне право (в частині Житлового кодексу) тощо.

Втім, це й не та тема, яку варто широко досліджувати. Робота в цій сфері має прикладний характер і має на меті напрацювання шляхів, як саме переглянути застаріле законодавство – ст. 3 Закону України «Про правонаступництво України» та Постанову Верховної Ради України «Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства Союзу РСР».

Методологія аналізу. Аналіз здійснюється за матеріалами Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів (далі – ЄДРНПА) [4].

Згідно з Порядком ведення ЄДРНПА та користування ним [5] Держателем ЄДРНПА є Міністерство юстиції України, а Адміністратором Реєстру – уповноважена Міністерством юстиції України юридична особа.

Згідно з інформацією на веб-сайті ЄДРНПА [6] адміністратором технологій ведення всіх фондів Реєстру та доступу до Реєстру (Технічним адміністратором) є Інформаційно-аналітичний центр «ЛІГА», тобто компанія, яка має комерційний

програмний продукт «Інформаційно-правова система ЛІГА:ЗАКОН» (далі – ЛІГА:ЗАКОН), де теж представлені всі необхідні нормативно-правові акти, але наявні ширші аналітичні можливості.

Виклад основного матеріалу. Для визначення обсягу нормативно-правових актів, які аналізуються в рамках цієї статті, у ЛІГА:ЗАКОН був здійснений пошук за такими реквізитами:

Межі пошуку: Загальне законодавство
Категорії: Нормативно-правові / Основні
Органи влади СРСР та УРСР /
Видавник: ВР УРСР(OR)ПВР УРСР

Станом на 22.12.2019 у ЛІГА:ЗАКОН налічується 726 актів, прийнятих Верховною Радою УРСР та Президією Верховної Ради УРСР, частина з яких не внесені до ЄДРНПА, але наявні у ЛІГА:ЗАКОН. Структура цих актів наведена у таблиці 2.

Для подальшого аналізу були відібрані чинні нормативно-правові акти та ті, які втратили чинність частково. Також для цілей цієї статті до уваги беруться і ті акти, які наразі не внесені до ЄДРНПА, але є чинними.

Таких нормативно-правових актів налічується 603. До цифри входять також акти, які стосуються міжнародних договорів і є чинними, базуючись не тільки на статті 3, а і на статті 6 Закону України «Про правонаступництво України». Структура чинних актів у розрізі типів наведена нижче у таблиці 3.

У всіх законодавчих ініціативах останніх років щодо скасування законодавства часів СРСР існували винятки – групи нормативно-правових актів, які доцільно лишити чинними. Це акти, пов'язані з набуттям Україною незалежності, ті, що стосуються кордонів, адміністративно-територіального устрою, членства УРСР в міжнародних організаціях, міжнародних договорів, та ряд інших.

Для попередньої оцінки обсягу актів-винятків у ЛІГА:ЗАКОН до переліку з 603 нормативно-правових актів був застосований динамічний навігатор. Структура цього масиву за тематичними напрямками наведена нижче у Таблиці 4. Для коректної інтерпретації даних таблиці варто зазначити, що один і той самий акт може належати до декількох тематичних напрямків.

З таблиці вбачається, що орієнтовно дві третини від загальної кількості чинних нормативно-правових актів, прийнятих Верховною Радою та Президією Верховної Ради УРСР, підпадає під категорії-винятки – державний та суспільний устрій, міжнародні відносини, СНД.

Таблиця 2

Статус актів	В ЄДРНПА	не внесені до ЄДРНПА	Всього у ЛІГА:ЗАКОН
Чинні	584	16	600
Втратили чинність частково	3		3
Дію призупинено	1		1
Втратили чинність	115	7	122
ВСЬОГО	703	23	726

Таблиця 3

Тип акту	Видавець акту		ВСЬОГО
	Верховна Рада УРСР	Президія Верховної Ради УРСР	
Указ		443	443
Закон	80		80
Постанова	43	30	73
Кодекс	3		3
Декларація	2		2
Регламент	1		1
Концепція	1		1
ВСЬОГО	130	473	603

Таблиця 4

Тематичний напрям	Кількість актів
Державний та суспільний устрій	428
Міжнародні відносини. СНД.	52
Підприємства. Промисловість. Паливно-енергетичний комплекс	38
Бюджет. Фінанси.	20
Кримінальне, кримінально-процесуальне, кримінально-виконавче законодавство	16
Освіта. Наука. Культура. Спорт.	15
Трудове законодавство	14
Законодавство про адміністративні правопорушення	14
Охорона навколишнього природного середовища. Природні ресурси	12
Транспорт. Зв'язок	11
Суд. Прокуратура. Адвокатура. Органи юстиції	10
Митна діяльність	7
Охорона громадського порядку. Національна безпека	7
Зовнішньоекономічна діяльність	5
Сільське господарство. Агропромисловий комплекс	5
Торгівля. Побутове обслуговування	5
Соціальний захист населення. Пенсійне забезпечення	5
Охорона здоров'я. Ветеринарна медицина.	5
Житлове законодавство. Житлово-комунальне господарство	5
Цивільне, цивільне процесуальне законодавство	4
Оподаткування	4
Законодавство з питань ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи	4
Охорона. Збройні сили	4
Судова практика	4
Земельне законодавство	3
Підприємництво. Ліцензування. Сертифікація.	2
Бухгалтерський облік та звітність. Статистична звітність	2
Господарський процес	1
Законодавство про молодь, шлюб та сім'ю. Органи РАЦСу.	1
Законодавство з питань будівництва та архітектури	1
ВСЬОГО	603

Аналіз окремих випадків

Преамбула Житлового кодексу Української РСР [7] (далі – Житловий Кодекс)

«В результаті перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції ...», «Втілюючи в життя ленінські ідеї побудови комуністичного суспільства ...», «Радянська держава послідовно реалізує розроблену Комуністичною партією програму ...» – це не цитати з історичної хроніки. Це преамбула до кодексу, який діє в незалежній Україні в 2020 році.

Згідно з ч. 1 ст. 2 Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» [8] комуністичний тоталітарний режим 1917–1991 років в Україні визнається злочинним і таким, що здійснював політику державного терору, яка характеризувалася численними порушеннями прав людини у формі індивідуальних та масових вбивств, страт, смертей, депортацій, катувань, використання примусової праці та інших форм масового фізичного терору, переслідувань з етнічних, національних, релігійних, політичних, класових, соціальних та інших мотивів, заподіянням моральних і фізичних страждань під час застосування психіатричних заходів у політичних цілях, порушенням свободи совісті, думки, вираження поглядів, свободи преси та відсутністю політичного плюралізму, та у зв'язку з цим засуджується як несумісний з основоположними правами і свободами людини і громадянина.

За 5 років, з 2014 по 2018, VII та VIII скликаннями Верховної Ради України у Житловий Кодекс було внесено 6 змін, і жоден з авторів законопроектів про зміни не виключив преамбулу з Житлового Кодексу.

Згідно з п. 1 ч. 3 ст. 4 Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» на документи державних органів та органів місцевого самоврядування (місцевих органів державної влади і управління), прийнятих чи виданих до 1991 року, не розповсюджується заборона на використання символіки комуністичного тоталітарного режиму, символіки націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режиму, однак чи є ігнорування преамбули з боку авторів змін етичним і гідним вчинком?

Під час прийняття закону про державний бюджет на 2016–2020 роки в текст закладається така норма: «Установити, що у 2020 році норми і положення статей 1, 9, 40, 48-1 цього Кодексу

застосовуються у порядку та розмірах, встановлених Кабінетом Міністрів України, виходячи з наявних фінансових ресурсів державного і місцевих бюджетів». Тобто по суті норма не має прямої дії.

У 2014 Конституційний Суд України надав тлумачення щодо однієї з норм [9] Житлового Кодексу, а в 2019 визнав окремі його положення неконституційними [10].

З наведеного вбачається, що застарілий Житловий Кодекс створює чисельні проблеми в процесі свого застосування і не відповідає сучасним реаліям. Точкове вирішення проблем окремими змінами у законі та рішеннями Конституційного Суду України, на думку автора, є відстрочкою неминучого – прийняття нового законодавства, що буде регулювати дані правовідносини.

Постанова Президії Верховної Ради УРСР «Про забезпечення і обслуговування Голови Верховної Ради Української РСР» [11]

Залишаючи поза розглядом основний зміст цієї постанови, хотів би звернути увагу на цікаве формулювання в ч. 1 цієї постанови: «медичне та санаторно-курортне обслуговування його **та дружини**».

Згідно зі ст. 4 Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» [12] чинне законодавство підлягає гендерно-правовій експертизі. У разі встановлення невідповідності нормативно-правового акта принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, висновок гендерно-правової експертизи надсилається до органу, який прийняв такий нормативно-правовий акт.

На думку автора, це формулювання потребує гендерно-правової експертизи, оскільки може бути розцінене як таке, що допускає заняття посади Голови Верховної Ради України виключно чоловіком.

Приклад дії застарілого підзаконного акту

Закони мають більше охоплення, і їх варто аналізувати в першу чергу, але в цьому розділі буде описано, як застарілий підзаконний акт впливає на конкретне судове рішення на прикладі рішення Ленінського районного суду м. Полтави у справі № 2-2010/11, провадження № 2/1616/256/2012, що набрало законної сили 10.04.2012 [13].

Посилаючись на те, що відповідач по справі постачає йому електроенергію та нараховує оплату за міськими тарифами на електроенергію, що відпускається населенню та населеним пунктам, а він, як споживач електроенергії, проживає не в місті, в розумінні ст. 133 Конституції України, а в сільській місцевості, позивач просив суд зобов'язати ПАТ «Полтаватеплоенерго» нараховувати йому оплату

за електроенергію за тарифами для населення, яке проживає в сільській місцевості, з часу подання позову, та здійснити перерахування на тарифи для сільського населення.

У ст. 133 Конституції України, норми якої мають пряму дію, селище міського типу не існує як елемент системи адміністративно-територіального устрою України. Незважаючи на це, для вирішення спору були використані відомчі акти (Постанова Кабінету Міністрів України № 1357 від 26.07.1999 року та Постанова НКРЕ від 10.03.1999 року № 309) та рішення виконавчого комітету Полтавської обласної ради № 459 від 12.11.1968 року, згідно з якими населений пункт позивача був віднесений до категорії селищ міського типу.

У задоволенні позову було відмовлено за безпідставністю. Такий розвиток подій характерний для сфер з непрозорим нормативним регулюванням, коли, з одного боку, до спору залучений фаховий у конкретній галузі, високооплачуваний юрист, а з іншого – ні.

Висновки. В 1991 році застосування законодавства УРСР та СРСР було виправданим, але

в 2020 році це вже може свідчити про неспроможність влади забезпечити належне нормативно-правове регулювання відповідних правовідносин. Це підтверджує як загальний аналіз застарілого законодавства, так і окремі кричущі випадки, наведені в статті.

Для остаточного вирішення питання щодо найважливішого із блоків застарілого законодавства – актів Верховної Ради УРСР, необхідно проаналізувати 603 нормативно-правових акти. З цих актів, за попередньою оцінкою, близько двох третин становлять акти, що за своєю тематикою включені до винятків, які лишаються чинними.

Зважаючи на те, що один і той самий акт може містити кілька тематичних напрямів, навіть після прийняття відповідного законодавства необхідно опрацювати всі нормативно-правові акти часів СРСР включно з тими, які не скасовуються.

Враховуючи значну кількість різноманітних нормативно-правових актів та залученість багатьох державних інституцій, цю роботу краще скоординувати в єдиному центрі – робочій групі в профільному комітеті Верховної Ради України або Міністерстві юстиції України.

Список літератури:

1. Про правонаступництво України: Закон України від 05.10.1991 № 1543-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1543-12> (дата звернення 18.12.2019)/
2. Постанова Верховної Ради України від 12.09.1991 № 1545-XII. «Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства Союзу РСР». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/1545-12/sp:java-> (дата звернення 18.12.2019).
3. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про правонаступництво України» щодо скасування дії актів СРСР та УРСР на території України» №1075 від 29.08.2019. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66305 (дата звернення 18.12.2019).
4. Про Єдиний державний реєстр нормативних актів: Указ Президента України від 27.06.1996 № 468/96. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/468/96> (дата звернення 24.11.2019).
5. Про затвердження Порядку ведення Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів та користування ним: Постанова КМУ від 23.04.2001 р. N 376. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/376-2001-%D0%BF> (дата звернення 24.11.2019).
6. Що таке Реєстр? // Веб-сайт Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів. URL: <http://www.reestrnpa.gov.ua/REESTR/RNAweb.nsf/wpage/RnaWhat?OpenDocument&smn=1> (дата звернення 24.11.2019 р.).
7. Житловий Кодекс Української РСР: Закон України від 30.06.1983 № 5464-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5464-10> (дата звернення 26.01.2020).
8. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки: Закон України від 9.04.2015 року № 317-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19> (дата звернення 26.01.2020).
9. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Скорохода Василя Васильовича щодо офіційного тлумачення словосполучення «пенсіонерів по старості», яке міститься в абзаці шостому статті 125 Житлового кодексу Української РСР від 11.06.2014 № 6-рп/2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-14> (дата звернення 26.01.2020).
10. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини другої статті 135 Житлового кодексу Української РСР від 20.12.2019 № 12-п/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-19> (дата звернення 26.01.2020).

11. Про забезпечення і обслуговування Голови Верховної Ради Української РСР: Постанова Президії Верховної Ради Української РСР від 01.08.1990 № 98-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/98-12/sp:java-:max100> (дата звернення 18.12.2019).

12. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: Закон України від 08.09.2005 року № 2866-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15> (дата звернення 26.01.2020).

13. Рішення Ленінського районного суду м. Полтави у справі № 2-2010/11, провадження № 2/1616/256/2012. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/21459752> (дата звернення 23.02.2020).

Velychko O.O. ACTIVE SOVIET LEGISLATION, ADOPTED BY UKRAINIAN PARLIAMENT

The aim of this article is to provide overview of problems, raised from the outdated legislation of Soviet times, which is a part of Ukrainian active legislation. Structuring of existing information on this topic should help in process of laws revision and abolition.

Methods. Laws, active according to article 3 of Law of Ukraine “Legal continuity of Ukraine” as of 01.01.2020, were structured using LIGA:ZAKON analytical tools. Some particular laws were analyzed in order to show their incompatibility with current democratic legislation.

Results. Relevance of issues, raised from the outdated legislation of Soviet times, which is a part of Ukrainian active legislation, are confirmed. Nevertheless the topic is underdeveloped and need clarification. Results include general overview as well as some particular laws analysis: preamble paragraph of Housing Code (not decommunized yet), Parliament decree about Parliament provision and servicing (violate gender equality) and one court decision (citizen was appealing to Constitution direct use, but loosed lawsuit due to workaroud of skilled layers, who played against him).

Findings. In order to harmonize old outdated legislation, that was accepted from Soviet times, with modern, democratic Constitution, there is a need to revise 603 laws and decrees. Most of them (around two thirds from total of 603) fall within the scope of categories, that are excluded from abolition – international relations, territorial and administrative organization, borders. Keeping in mind, that one law or decree can fall in more than one category, even after abolition of outdated laws the need to revise all ex-Soviet legislation would remain.

Outdated legislation covers a wide scope. A lot of government institutions should be involved into revising process. In order to achieve consistent results these activities should have coordination from one center – working group within Parliament committee or within Ministry of Justice.

Key words: *succession of States, legal continuity, Ukraine, Soviet Union, Soviet Ukraine, Ukrainian Soviet Socialist Republic, outdated legislation.*

Єнур М.В.

Одеський національний морський університет

ТРАНЗИТНИЙ ДЕМОКРАТИЧНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ ЯК ФЕНОМЕН ХХІ СТОЛІТТЯ

У статті розглянуто різновид демократичного політичного режиму, що сформувався в поставторитарних і посттоталітарних державах світу, які скінчили з недемократичним минулим і стали на шлях побудови демократії, однак демократичні процеси в таких державах ще не набули завершеного, а отже, незворотного характеру. З огляду на вказані особливості, такий режим отримав назву транзитного демократичного політичного режиму. Феномен транзитного демократичного політичного режиму виник і розвивається протягом кінця ХХ – перших двох десятиліть ХХІ ст. у постсоціалістичних країнах Східної та Центральної Європи, Північного Кавказу, посттоталітарних державах Латинської Америки. Установлено визначальні риси транзитного демократичного політичного режиму. Указано, що він характеризується проголошенням і конституційним закріпленням курсу на розбудову правової демократичної держави і громадянського суспільства; у державах прийняті нові демократичні конституції, згідно з якими механізм держави будується на основі поділу влади на гілки й системі стримувань і противаг; упроваджена багатопартійна система, демократизована процедура виборів, створене або розроблене законодавство про легальну опозицію, скасована цензура; проголошені права і свобода громадян, створена система інституційних, правових, процесуальних і судових гарантій їх дотримання. Але водночас показано, що, попри очевидні демократичні зміни, у суспільному й державному житті цих країн помітні рудименти попередніх тоталітарного чи авторитарного політичних режимів. Такими є проблемна економіка, різке майнове розширення в суспільстві, низький рівень правової та політичної культури громадян, недостатня сформованість демократичних інституцій, малоефективна робота правоохоронних структур. Установлено, що транзитний демократичний політичний режим має регіональні особливості, продиктовані різними політичними, правовими, соціальними традиціями, культурою, історичним досвідом. Визначено, що успіхи демократизації тієї чи іншої країни залежать від низки внутрішніх і зовнішніх чинників – економічних, політичних, культурних, соціальних, ідеологічних, правових.

Ключові слова: політичний режим, транзитний демократичний політичний режим, демократизація, сучасна держава, форма держави.

Постановка проблеми. Розбудова в Україні сучасної правової демократичної держави сприяє зростанню суспільного й державного інтересу до демократичних цінностей, а також до вивчення та узагальнення накопиченого досвіду – як зарубіжного, так і вітчизняного – у царині демократизації. Урахування результатів і наслідків зусиль держави й суспільства дасть змогу не повторювати допущених помилок і використовувати позитивні напрацювання в указаній сфері. У цьому контексті важливим завданням сучасної теоретико-правової науки є звернення до проблеми транзитної демократії як актуального для України політичного режиму, який здатен істотно впливати на інші елементи форми держав – на форму правління та форму державного устрою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концепція транзитного суспільства як такого, що перебуває в процесі переходу від недемокра-

тичного політичного режиму до демократичного, належить Д. Растоу [1]. Значний внесок у розроблення проблематики транзитної демократії здійснено Ф. Веффортом [2], Т. Карозерсом [3], С. Хантінгтоном [4], Ф. Шміттером [5]. Ці науковці встановили загальні риси транзитних політичних режимів, але їхні праці не вичерпують указаної проблематики, оскільки залишають осторонь питання регіональних особливостей функціонування транзитного політичного режиму.

Постановка завдання. Метою статті є встановлення характеристики транзитного політичного режиму як елемента форми держави, а також визначення регіональних особливостей цього режиму.

Виклад основного матеріалу дослідження. ХХ ст. ознаменувалося бурхливими політичними процесами, одним із яких стала глобальна демократизація. Відомий політолог С. Хантінгтон

розробив концепцію хвиль демократизації: протягом ХХ ст. чергувалися етапи вкорінення демократії в країнах світу й періоди «відкочування», тобто згорання демократії та наступ авторитаризму й тоталітаризму [4]. Кожна наступна хвиля справляє потужніший вплив на світ.

Політичний розвиток у сучасному світі, як показують перші два десятиліття ХХІ ст., може відбуватися за широким спектром різноспрямованих векторів. У сучасних країнах, яких у 90-і рр. ХХ ст. торкнулася третя хвиля демократизації (вона пов'язана насамперед із розпадом СРСР і соціалістичного табору), складаються досить різноманітні політичні режими, однак зберігається загальна тенденція – збереження курсу на їхню демократизацію. Тож можна говорити про те, що наприкінці ХХ – у перші два десятиліття ХХІ ст. виник новий тип демократичного політичного режиму – посттоталітарний. Він характеризується проголошенням і конституційним закріпленням курсу на розбудову правової демократичної держави та громадянського суспільства. У державах прийняті нові демократичні конституції, згідно з якими механізм держави будується на основі поділу влади на гілки й системі стримувань і противаг. Упроваджені багатопартійна система, демократизована процедура виборів, створене або розробляється законодавство про легальну опозицію, скасована цензура. Проголошені права і свободи громадян, створена система інституційних, правових, процесуальних і судових гарантій їх дотримання. Але водночас у суспільстві й державі цих країн помітні рудименти попередніх тоталітарного чи авторитарного політичних режимів. Певною мірою політичний режим цих держав можна визначити як транзитний демократичний.

Поширення транзитного демократичного режиму охоплює три регіони: територію постсоціалістичних країн Східної й Центральної Європи, Кавказу, поставторитарних країн Латинської Америки. Транзитний демократичний політичний режим має регіональні особливості, продиктовані різними політичними, правовими, соціальними традиціями, культурою, історичним досвідом. Тож варто говорити про особливості транзитних демократичних режимів у кожному з регіонів.

Якщо розташована в Центральній Європі колишня Німецька Демократична Республіка увійшла до складу розвиненої в економічному, соціальному, політичному та правовому стосунках Федеративної Республіки Німеччини й під час формування політичного режиму мала змогу поступово асимілювати досягнення останньої,

то східноєвропейські країни мусили запозичувати іноземний досвід ззовні або ж формувати власні традиції, спираючись на власні ресурси. Тож східноєвропейський варіант посттоталітарного політичного режиму в країнах, у тому числі й в Україні, має певні спільні специфічні риси. У 90-і рр. минулого століття ці країни розірвали з комуністичним минулим, були розпущені національні комуністичні партії, що знаходилися у більшій або меншій залежності від Росії. Однак нові партійні системи не встигали сформуватися. Ті об'єднання і громадські організації, що брали участь у підготовці й проведенні «оксамитових революцій», були політично активними, але не мали достатньої підтримки серед більшості населення цих країн. Тому перші вибори продемонстрували політичну пасивність і невизначеність населення Східної Європи. Після будь-яких революційних подій населення традиційно очікує покращень у всіх сферах життя. Але частіше очікування виправдовуються далеко не відразу. Як указав Ф. Штіммер, майже всяка країна в період транзиту до демократії потерпала від загострення внутрішніх протиріч, як-от: зростання злочинності, політичного насильства, випадків порушень у роботі основних служб [5]. Тож ейфорія народних мас від повалення тоталітарного або авторитарного режиму поступається місцем шоку від усвідомлення того, що настання демократія не супроводжується автоматичним настанням свободи, рівності, благоденства, справедливості, безпеки та рівних можливостей, автономії та підзвітності влади [5]. Наприклад, у Чехословаччині та Югославії, які в соціалістичні часи були одними з найбільш економічно успішних соціалістичних країн, 90-і рр. позначилися зростанням міжнародної напруженості та економічними труднощами. Наслідком цих явищ став розпад цих ЧССР і СФРЮ й утворення на їхніх теренах національних суверенних держав.

Польща, Угорщина, Болгарія, Словаччина, Україна, Чехія, Югославія та інші постсоціалістичні країни у 90-і рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. мусили провести модернізацію, яку західні європейські країни пройшли після II світової війни. Однак відбиток, що залишений запізним проведнням і периферійним типом модернізації, був менш помітним у тих країнах, що мали власну історію державності в Новий і Новітній час. Такі ж держави, як Україна, Словаччина, Хорватія, опинилися в більш складній ситуації порівняно з ними, бо були змушені вирішувати одночасно значну кількість історично зумовлених завдань.

Крім проблем політичного та економічного транзиту, вони мали вирішувати проблеми культурно-історичного характеру, які досі залишаються важливим чинником політичної поляризації суспільства в цих країнах [6, с. 69]. Потужні авторитарні тенденції в країнах, що відновили свою державність лише у ХХ ст., багато в чому зумовлювалися відсутністю національних політичних і соціальних еліт і регулярними санкціями щодо «інакодумців», що мали місце на всіх етапах становлення державності. Наслідком цих явищ стала переважна політична й соціальна пасивність населення, більшість якого байдуже ставилася до створення національної суверенної держави.

Значною проблемою постсоціалістичних держав із транзитним демократичним політичним режимом стала не завжди юридично правильно проведена приватизація, мали місце вади юридичної техніки та брак правової культури, що, зокрема, проявлялося в недосконало сформульованих у Конституції норм щодо форми державного правління (наприклад, у Конституції Словаччини, Росії). Так, це дало змогу Прем'єр-міністру Словаччини В. Меч'яру на деякий час відродити авторитарні традиції політичного режиму (ліквідація опозиційних засобів масової інформації, маніпуляції з формуванням громадської думки про політичних опонентів, політичні інтриги тощо) [6, с. 73]. Однак, попри численні проблеми, словацькому народу вдалося консолідувати розрізнені політичні сили й досягнути компромісу на підґрунті спільної пріоритетної мети – покращення життя суспільства й укріплення державності, а не особистих амбіцій. Свідченням перемоги демократії в державі стало її включення в 1998 р. до Європейського Союзу.

Питання щодо політичного режиму в Україні є неоднозначним. Буде передчасним говорити про проходження політичним режимом України точки неповернення в аспекті демократизації. Протягом перших дев'ятнадцяти років ХХІ ст. рівень демократизації в державі, за оцінками міжнародних експертів, значно коливався. За критерій оцінювання бралися такі показники, як верховенство права, розвиток демократичних інституцій, стан розвитку громадянського суспільства та участь народу в управлінні державою. У 2003 р. Україна посідала 44-у позицію зі 117 досліджених країн. У 2006 р. наша держава посідала вже 37-у позицію з-поміж 120 країн, у 2008 – 35-у серед досліджених 126, у 2010 р. – 37-у з-поміж 129 досліджуваних країн світу. Показники різко впали в час президентства В. Януковича: у 2013 р. рейтинг демократизації

України становив 60-у позицію серед 129 країн. На середину 2014 р. рівень демократизації дещо зріс і наша країна стала 58-ю за рейтингом [7]. Важливим чинником успішного руху в напрямі демократизації для України є досягнення національної єдності (Д. Растоу вказав, що саме вона є відправною точкою побудови демократії в будь-якій державі), яка означає, що більшість громадян не повинна мати сумнівів щодо того, до якої політичної спільноти вони належать, тож у суспільстві не має бути навіть латентного розколу [1, с. 7]. Складниками процесу консолідації є розвиток політичних партій, зростання чисельності й ваги громадянського суспільства, судова реформа та вдосконалення ролі незалежних ЗМІ [3, с. 56]. Ще однією проблемою демократизації політичного режиму України є взаємне відчуження політичних еліт і громадян, що, зокрема, проявляється у сприйнятті масовою свідомістю політичних еліт як апріорі корумпованих, неефективних, егоїстичних, байдужих до народу [3, с. 50–51]. Подолання цих проблем є нагальною потребою й держави, і її громадян. При цьому особливої ваги набуває дотримання конституційних цінностей як базових установок, які здатні консолідувати сучасне українське суспільство та сприяти подоланню в ньому правового нігілізму [8, с. 15].

Політичні режими в посттоталітарних державах Південно-Кавказького регіону мають свої особливості. З початку свого утворення Грузія та Вірменія декларували впровадження принципів політичної демократії та правової держави й досягли певних успіхів у політичній модернізації. Однак ще не можна говорити про те, що вони вже подолали цей шлях та остаточно впровадили основні демократичні принципи, інститути й відносини. Дослідження експертів щодо кавказького регіону показують, що політичні режими Грузії та ще більшою мірою Вірменії характеризуються незавершеністю процесів формування й досягнення рівноваги в конфігурації гілок влади, інститутів та органів влади [9, с. 147]. Для цієї групи держав характерним є домінування одного політичного угруповання (партії, сім'ї, окремого лідера), за якого зміна влади є неможливою. Як наслідок, зникають межі між державою і правлячою партією або лідером. Ключові активи держави (фінанси, робочі місця, публічна інформація, правоохоронні органи) починають обслуговувати правлячу політичну силу, суди стають повністю залежними від влади й перетворюються на частину її монополії [3, с. 51–52]. Зауважимо, що сучасна Росія, хоча географічно належить до

Східної Європи, за типом політичного режиму тяжіє до «кавказького» варіанта транзитного режиму з явною тенденцією до «відкочування» в авторитаризм, а в Білорусії вже відновлено авторитарний режим. Причини полягають у тому, що політична культура цих країн відрізняється прихильністю до групових, колективістських та ієрархічних норм і цінностей. Для більшості населення цих країн характерні етнічний і професійний корпоративізм, високий ступінь персоналізації в політиці, установка на авторитаризм і клієнтелізм, велика роль традиційних цінностей. Як наслідок, соціальна база демократичного транзиту кавказьких країн зумовлюється неструктурованістю громадянського суспільства, нерозвиненістю середнього класу, відсутністю ефективної багатопартійної системи за наявності численних дрібних політичних партій, які не в змозі створити реальну та дієву опозицію чинній владі [10, с. 103]. Тож демократичний транзит пострадянських країн Південного Кавказу не є завершеним.

Свою специфіку мають демократичні транзитні політичні режими в країнах Латинської Америки. Протягом кінця ХХ – початку ХХІ ст. у цих державах прийняті нові демократичні за духом конституції. У державах Латинської Америки зберігається президентська форма правління, але повноваження глав держав сильно скорочені. Наприклад, у Конституції Колумбії обмежені права президента на оголошення надзвичайного стану, згоду на це відтепер дає парламент [11]. Унаслідок унесення поправок до Конституції Чилі скорочено термін перебування на посаді президента країни з шести до чотирьох років, особа не може повторно бути обрана президентом (ст. 62) [12]. Завдяки спрощеній процедурі імпічменту або внаслідок масових акцій протесту за останні двадцять років у країнах Латинської Америки достроково припинили свої повноваження 16 президентів [13, с. 44]. Відбулася децентралізація та забезпечена автономія місцевих органів влади, унесені демократичні за духом зміни в законодавство про вибори. Посилюється контроль парламентарів над виконавчою владою, активізувалася законодавча діяльність парламентів. Зняті обмеження на діяльність політичних партій і ЗМІ, відбувається послідовна політика секуляризації ідеології. У конституціях ретельно прописані права і свободи людини, у тому числі громадянські, політичні, соціально-економічні й культурні [14, с. 116–117]. Унаслідок конституційних реформ політичні режими в Чилі,

Аргентині, Венесуелі, Парагваї, Уругваї, Колумбії та інших країнах де-юре перетворилися з обмеженої демократії на плюралістичну представницьку демократію з елементами партисипації.

Однак де-факто демократичний транзит у латиноамериканських державах зазнає певних труднощів. Прикладом може бути Аргентина, яку нерідко визначають як країну постійно неконсолідованої демократії, що періодично переривається рецидивом диктатури. Такі ж тенденції характерні для Бразилії, Перу, Уругваю. На практиці в цих державах важливу роль відіграють неписані правила й норми поведінки, чинне законодавство далеко не завжди реалізується, широко застосовуються не закріплені в конституціях засоби й методи в тому числі в процесі реалізації прав і свобод громадян. Виборче законодавство змінюється під кожні нові вибори, кожна партія намагається усунути з виборчих перегонів своїх політичних опонентів. Наслідком є те, що прихильність виборців різко змінюється від одної партії до іншої [5], частими є заколоти військових проти обраних державних посадовців (наприклад, у 2009 р. президент Гондурасу М. Селайй був зміщений із посади, а у 2012 р. відправлений у відставку парагвайський президент Ф. Пуго – обидва неконституційним способом). Ці та інші факти дають змогу говорити про проблеми становлення демократії в країнах регіону. Тож демократичний транзит політичних режимів країн Латинської Америки ще не завершено.

На завершення аналізу транзитних демократичних режимів у поставторитарних і посттоталітарних країнах визначимо чинники, які здатні зробити процес демократизації більш ефективним. Як указував С. Хантінгтон, існує тісний зв'язок між економічними й політичними процесами. Під впливом економічних чинників формуються нові соціальні страти, що потребують політичної влади. У прагненні реалізувати свої амбіції нова страта апелює до народу, виборців, демократії. Однак демократія сприймається новою стратою лише як засіб для досягнення влади. Народ, що якийсь час вірить в обіцянки нової страти, також прагне стати суб'єктом політичного життя. Але без економічного добробуту, високого рівня життя реалізувати народний ідеал неможливо. Лише народ, що досяг високого рівня життя, не тільки має те, що потребує захисту, а і стає мотивованим на такий захист. Бідний народ або індиферентний до політичного життя й виборів, або є лише засобом у руках владної еліти, яким легко маніпулюють для досягнення своєї мети [4, с. 32]. Ці слова

видатного мислителя є справедливими й актуальними як ніколи.

Висновки. Наприкінці ХХ – протягом перших двох десятиліть ХХІ ст. сформувався новий тип демократичного політичного режиму – посттоталітарний. Він характеризується проголошенням і конституційним закріпленням курсу на розбудову правової демократичної держави і громадянського суспільства. У державах прийняті нові демократичні конституції, згідно з якими механізм держави будується на основі поділу влади на гілки й системі стримувань і противаг. Упроваджені багатопартійна система, демократизована процедура виборів, створене або розробляється законодавство про легальну опозицію, скасована цензура. Про-

голошені права і свободи громадян, створена система інституційних, правових, процесуальних і судових гарантій їх дотримання. Але водночас у суспільстві й державі цих країн помітні рудименти попередніх тоталітарного чи авторитарного політичних режимів. Певною мірою політичний режим цих держав можна визначити як транзитний демократичний. Географічно поширення транзитних демократичних режимів охоплює територію постсоціалістичних країн Східної й Центральної Європи та Кавказу, посттоталітарних країн Латинської Америки. Транзитний демократичний політичний режим має регіональні особливості, продиктовані різними політичними, правовими, соціальними традиціями, культурою, історичним досвідом.

Список літератури:

1. Растоу Д. Переходы к демократии: попытка динамической модели. *Полис*. 1996. № 5. С. 5–15.
2. Веффорт Ф. Что такое «новая демократия»? *Международный журнал социальных наук*. 1993. № 3. С. 125–139.
3. Карозерс Т. Конец парадигмы транзита. *Политическая наука*. 2003. № 2. С. 42–65.
4. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце ХХ века / пер. с англ. Москва : РОССПЭН, 2003. 368 с.
5. Шмиттер Ф. Угрозы и дилеммы демократии. URL: <http://www.politnauka.org/library/dem/schmitter.php> (дата звернення: 20.12.19).
6. Мармазова О., Мармазова Т. Формирование словацкой политической традиции в конце ХХ века. *Российский гуманитарный журнал*. 2016. Том 5. № 1. С. 66–77.
7. Гайданка Е. Динамика политического режима в современной Украине: эмпирическое измерение. *Studia Humanitatis*. 2015. № 4. URL: www.st-hum.ru (дата звернення: 17.11.2019).
8. Байрачна Л. Конституційні цінності в умовах демократичного транзиту. *Науковий вісник Херсонського Державного Університету. Серія «Юридичні науки»*. 2019. № 1. С. 11–16.
9. Баймурзаева Ш. Особенности государственности южнокавказских республик (на примере Азербайджана). *Власть*. 2014. № 1. С. 144–148.
10. Гаджиев К. К вопросу о цивилизационной идентичности Кавказа. *Вопросы национальных и федеративных отношений*. 2016. № 3. С. 98–105.
11. Конституция Колумбии 1886 года (с изменениями). URL: <http://worldconstitutions.ru/?p=48> (дата звернення: 20.12.2019).
12. Конституция Чили 1980 года. URL: <http://worldconstitutions.ru/?p=688&page=2> (дата звернення: 20.12.2019).
13. Мишель Бачелет: Борются с «эпидемией неравенства». Интервью президента Республики Чили. *Латинская Америка*. 2016. № 3. С. 43–47.
14. Ивановский З. Конституционные реформы в Латинской Америке и их политические последствия (конец ХХ – начало ХХІ века). *PolitBook*. 2014. № 1. С. 111–140.

Yerur M.V. TRANSIT DEMOCRATIC POLITICAL REGIMEN AS A PHENOMENON OF THE XXI CENTURY

The article deals with the problem of the new kind of democratic political regimen formed in the post-authoritarian and post-totalitarian states of the world, which have got down with their non-democratic past and decided to establish democracy, but the democratic processes in these states have not yet been completed and, therefore, still are not irreversible. In considering of these peculiarities, such a regimen was called the transit democratic political regimen. The phenomenon of transit democratic political regimen was formed and developed during the end of the ХХ – the first two decades of the ХХІ century in the post-socialist countries of Eastern and Central Europe, the North Caucasus, the post-totalitarian states of Latin America. The determinative features of the transit democratic political regimen have been established in this article. It is claimed that transit democratic political regimen is characterized by some features such as the proclamation

and the constitutional fixing of a legal democratic state and civil society building as a official state policy; states have adopted new democratic constitutions under which the mechanism of the state is based on the power's division and a checks' and balances' system; during the forming of transit democratic regimen a multi-party system is established, as well as the democratic electoral system and election procedure; legislative legalization of opposition is created and censorship is abolished; the rights and freedoms of citizens are proclaimed; the institutional, legal, procedural and judicial guarantees of their observance are created. But at the same time, it has been shown in the article that, despite the obvious democratic changes in the social and state life of these countries, the remains of previous totalitarian or authoritarian political regimes are noticeable. These are the problematic economy, the low level of legal and political culture of citizens, the underdevelopment of democratic institutions, and the lack of perfection and efficiency in power structures' functioning. It is established that the transit democratic political regimen has regional peculiarities, which are determinated by different political, legal, social traditions, culture, and historical experience. The success of a country's democratization depends on a number of internal and external factors – economic, political, cultural, social, ideological and legal ones.

Key words: *political regimen, transit democratic political regimen, democratization, modern state, form of state.*

Козинець О.Г.

Чернігівський національний технологічний університет

Приходько В.О.

Чернігівський національний технологічний університет

ДЕРЖАВА ТА ПРАВО В УЧЕННІ Ш.Л. МОНТЕСК'Є

У статті проаналізовано погляди Ш.Л. Монтеск'є щодо виникнення держави і права, щодо основних рис ідеальної держави, необхідності поділу влади тощо.

Метою статті є розкрити сутність і зміст концепцій держави і права, вплив географічних факторів на форму її правління.

Ш.Л. Монтеск'є був одним із перших учених, які розмежували поняття «суспільство» й «державу», був противником теологічної ідеології. Основою державної влади він уважав загальний дух нації.

Під впливом історії Стародавнього Риму він наголошував, що одна з найважливіших рис, яка повинна бути притаманна суспільству й державі, – громадянська доброчинність, яка спонукала римлян ставити інтереси держави вище за власні.

Значну увагу приділяв аналізу державного ладу, форм правління.

Ідеальною державою для Ш.Л. Монтеск'є була вільна держава, яка заснована на концепції поділу влади. Влада мала бути поділена на три гілки: законодавчу, виконавчу та судову.

Основна мета законодавчої влади – формулювати право у вигляді позитивних законів, нормативно-правових актів, обов'язкових для всіх. Вона має належати народу або представницькому органу.

Виконавча влада була виконавчим органом загальної волі держави й розповсюджувалася на всіх її громадян. До її основних функцій належить виконання законів, які встановлені законодавчою владою.

Судова влада мала карати злочинців і вирішувати спори приватних осіб. Основне її призначення – забезпечувати й охороняти свободу та безпеку громадян.

Цікавим було твердженням, що судді повинні відповідати соціальному стану особи, яка є підсудною, або бути рівним їй.

Ш.Л. Монтеск'є не передбачав у концепції поділу влади рівновагу різних гілок влади. Він указував на домінуюче становище законодавчої влади, оскільки їй належить право створення законів, а дві інші влади – виконавча та судова – лише реалізують, виконують і застосовують установлені закони.

Більшість поглядів Ш.Л. Монтеск'є не втратили своєї актуальності й сьогодні та застосовуються в організації сучасних держав.

Ключові слова: географічний фактор, форма правління, принцип історизму, природні та позитивні закони, поділ влади.

Постановка проблеми. З античних часів люди почали задумуватися про причини виникнення держави, механізм її управління, розвиток і побудову в суспільстві держави, учені та філософи розробляли теорії й учення, які так чи інакше висловлювали припущення та надавали відповіді на ці запитання. З розвитком людства під впливом революцій і змін у суспільному житті політико-правові вчення змінювалися й розкривалися по-новому.

Яскравий слід в історії залишили праці вчених періоду Просвітництва, вчення, які дали поштовх

буржуазним революціям у Франції та вплинули на формування ідейних положень у значній частині тодішньої Західної Європи й Америки. Просвітництво базувалося на раціональних знаннях, було спрямоване на подолання невігластва, мало на меті впровадити в життя суспільства загальнолюдські цінності, які базувалися на повазі та гідності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню творчості й поглядів Ш.Л. Монтеск'є присвячена значна кількість праць науковців, але в центрі уваги перебуває переважно теорія поділу влади. До досліджень останніх часів можна

зарахувати праці В. Нерсесянца, О. Терзі та Л. Заставської, Х. Хвойницької та ін.

Постановка завдання. Метою статті є з'ясування сутності та змісту концепції про державу Ш.Л. Монтеस्क'є, аналіз його поглядів щодо поняття держави та її характеристика.

Виклад основного матеріалу дослідження. Шарль Луї Монтеस्क'є – один із найяскравіших представників Просвітництва, видатний політичний мислитель. Він систематизував усі вже наявні на той час знання про державу і право, звів їх у єдине ціле, побудував ієрархію їх взаємозв'язку та взаємодії.

Шарль Монтеस्क'є був одним із перших науковців, які розмежували поняття «суспільство» й «державу». Він пов'язував появу держави з певним етапом історичного розвитку суспільства, а її основною метою вбачав примирення суперечностей, що виникли між людьми в суспільстві, та направлення їх у певну правову форму розв'язання спорів між приватними особами, використовуючи при цьому загальну силу, якщо окремі особи не будуть підкорятися встановленому порядку [1]. Ш. Монтеस्क'є також був противником теологічної картини світу й відстоював її матеріалістичні засади.

Учений виділяє державу як історично необхідну умову, що визначається об'єктивними факторами суспільного розвитку, а не як довільно сформовану організацію. Ш. Монтеस्क'є, з одного боку, розглядав світ соціальних явищ як частину природи, а з іншого – виділяв їх істотну відмінність і вказував на складнішу організацію соціального світу. Основою державної влади він уважав загальний дух нації або історично даного суспільства, який і визначає розвиток або занепад держави.

Отже, Ш. Монтеस्क'є заперечував договірні теорії, не погоджувався з концепціями французьких матеріалістів, які відстоювали думку, що суспільство розвивається за законами, аналогічними законами природи [2].

Розглядаючи угоду між народами та правителями, Ш. Монтеस्क'є називає її актом прийняття основних законів держави, тим самим обґрунтовуючи ідею правління законів (ідею конституційного правління), за якого правитель (суверен) зобов'язаний виконувати природні й позитивні закони.

Як ми вже зазначали, свої теорії Ш. Монтеस्क'є розробляв на основі синтезу й аналізу всіх уже наявних поглядів. Так, під впливом історії Стародавнього Риму він уважав однією з найважливіших рис, яка повинна бути притаманною су-

спільству, державі, громадянську добродійність, яка спонукала римлян понад усе ставити інтереси держави. Цю рису він убачав у нерозривному зв'язку з політичною свободою та республіканською формою правління [3, с. 283].

Узагалі, проаналізувавши вчення Ш. Монтеस्क'є, неможливо не помітити його прихильність до принципу історизму, за допомогою якого він й обґрунтовує більшість своїх тез і положень.

Утворення і становлення держави він також розглядав як об'єктивний історичний процес. Держава виникла неодноразово із суспільством, а на певному історичному щаблі його розвитку, коли люди почали використовувати спільні блага у власних цілях і потребах. Саме за таких умов вони були змушені укладати між собою угоди, у результаті чого була створена держава, у якій усі одиничні сили підкорилися її спільній волі [2].

Ш. Монтеस्क'є обґрунтовував думку, що виникнення держави і права, різноманітність законів є результатом дії об'єктивних чинників і закономірностей, які становлять «дух законів». Серед таких чинників він виділяв географічні, зокрема клімат, величина території, рельєф місцевості, ґрунт тощо. Так, спекотний клімат сприяв устанавленню деспотії, а холодний викликав жагу до свободи, волелюбні народи живуть у гірській місцевості, а схильні до підкорення чужій волі – на рівнинах. Натепер така теорія втратила свою актуальність і доречність, оскільки ми бачимо розвиток різних форм правління незалежно від території, материка та клімату [4].

До утворення суспільства й держави люди жили за природними законами, зокрема такими як рівність, прагнення до миру, добування їжі, бажання жити спільно тощо, потім до цього переліку почали додавати інші права (позитивні), які виникали в результаті розвитку та еволюції [5].

На думку Ш. Монтеस्क'є, людина за своєю природою не агресивна і владна, а, навпаки, слабка та боязка, вона завжди прагне до рівності й миру з іншими, саме через такі риси люди прагнуть об'єднуватися в суспільство, у якому вони набувають загальної сили, однак при цьому втрачають рівність і мир. Війна, у свою чергу, спонукає соціум устанавлювати позитивні закони, які будуть регулювати відносини: міжнародне право (відносини між народами), політичне право (відносини між правителями й підданими), цивільне право (регулює відносини між громадянами). Саме така потреба у спільних, загальних для всіх законах створює потребу в утворенні та існуванні держави [1].

У такій закономірності ми вбачаємо сенс і правильний зміст і натепер.

Значну увагу в ученнях Шарль Монтеск'є приділив формам правління. Будучи прихильником теорії множинності природних форм правління, які повинні відповідати загальному духу нації, він виділив три такі форми, як республіка, монархія, деспотія.

В основу класифікації форм державного правління він заклав критерій ставлення верховної влади до політичних законів як юридично оформлених правил, що регулюють відносини між носіями влади й підлеглими. Ці закони повинні чітко окреслювати права й обов'язки кожної сторони. Окремо Ш. Монтеск'є вбачав втілення політичної свободи, тобто права робити все, що дозволено законом. Але тут же він зазначає, що така свобода загрожує «природним» намаганням верховної влади цілком підкорити собі народ.

Саме такою рисою й характеризується деспотія, коли все підпорядковано волі та самочинству вельможної особи, що має своїм наслідком безмірне нещастя підданих. За такого правління «не можна говорити без страху».

Республіка як форма правління є повністю протилежною деспотії. Тут верховна влада зосереджена в руках народу або його частини і здійснюється суворо відповідно до політичних законів.

Монархія є щось середнє та проміжне між двома вищезазначеними формами правління. У цьому випадку «управляє одна особа, але через установлені незмінні закони, унаслідок чого в ній, як і в республіці, панує благодійна політична свобода» [6].

Характер форми правління також залежить від кількості осіб, які здійснюють владу. У республіці верховна влада зосереджується в руках усього народу (у формі демократії) або певної його частини (аристократія). При монархічному правлінні керує всім одна особа, але здійснює це на підставі й у межах законів. Для деспотії характерним є воля та свавілля однієї особи поза будь-якими законами й правилами.

Наслідуючи античні вчення про державу і праву, Ш. Монтеск'є зауважував, що республіка є характерною для невеликих держав – полісів, монархія краще підходить для держав середніх розмірів, а деспотія – для великих імперій. При цьому республіканську форму правління в деяких випадках можна запровадити на більшій території тільки за умови федеративного устрою такої держави [7, с. 209].

Також Ш. Монтеск'є в працях вводить поняття «принцип правління» під час характеристики

кожної форми правління, тобто те, що примушує діяти. При республіканській формі правління це є добродесність, а при монархічній – честь, у деспотії таким принципом визначається страх [2].

Добродесність є не моральним, а політичним явищем у цьому контексті і ґрунтується на повазі до законів і відданості окремої особи загальному колективу. Честь передбачає дотримання кожним обов'язків відповідно до свого становища, а страх – це примітивне відчуття, що знаходиться поза політикою. Державний лад, заснований на страху, є корумпований і перебуває на межі політичного небуття, а піддані, які підкоряються через страх, – майже не люди [1].

Велику увагу під час вивчення державного ладу Ш. Монтеск'є приділяв протиставленню та аналізу поміркованих і непоміркованих форм правління. До поміркованих форм він зараховував демократію, аристократію, монархію, у яких відносини між правителем і громадянами здійснюються на основі закону в правовій формі, а державна влада розділена між різними соціальними силами, інституціями, посадовими особами, які здійснюють взаємний контроль і стримування від зловживання владою та порушення законів.

Яскравим прикладом непоміркованої форми правління є деспотія. Тут державна влада здійснюється довільно, немає розподілу позицій влади, усе концентрується в одній особі.

Ідеальною державою для вченого є вільна держава, яка засновується на концепції поділу влади, мета якої гарантувати безпеку громадян від свавілля зловживання владою, забезпечити їхню політичну свободу, зробити право справжнім регулятором відносин між громадянами й урядом [6].

Під час характеристики кожного виду правління Ш. Монтеск'є також керувався такими поняттями, як «природа управління» і «принцип управління».

Природу управління в працях він визначає як те, що робить його таким, яким воно є. Вона визначається кількістю осіб, наділених суверенною верховною владою, і тим, як ця влада здійснюється. Наведемо такий приклад, і монархії, і деспотії притаманна ознака, що за таких форм править усім одна особа, але за різної природи управління, а саме за монархічного режиму правитель здійснює свою владу за законом, а за деспотизму – без законів і правил, ці форми набувають зовсім різних характеристик.

Принцип правління зумовлюється відчуттями людей, на яких поширюється конкретний тип управління. На думку Шарля Луї Монтеск'є,

існує три основні різновиди політичного відчуття, кожен із яких забезпечує стабільність відповідної йому форми правління [1].

Як ми вже зазначали вище, під час визначення ідеальної держави Ш. Монтеск'є зазначав, що це вільна держава, яка базується на концепції поділу влади. Шарль Луї Монтеск'є був одним із перших, хто розробив теорію поділу влади, яка застосовується й сьогодні в більшості країн світу, у тому числі й в Україні.

«Будь-яка людина, наділена владою, схильна зловживати нею, і вона йде в цьому напрямі, поки не досягне встановленої для неї межі», – писав учений у працях. З огляду на це, верховенство права в його концепції може бути забезпечене лише чітким розподілом влади на три гілки: законодавчу, виконавчу й судову, з наявністю системи «стримувань і противаг» для унеможливлення зловживання з боку будь-якої. Як писав Ш. Монтеск'є про кожну з гілок: «Через першу владу король або урядовець створює тимчасові або постійні закони й поправляє чинні закони. Через другу владу він оголошує перемир'я або війну, направляє або приймає послів, забезпечує безпеку, запобігає вторгненням. Через третю владу він карає злочини або розглядає позови приватних осіб» [1].

Законодавча влада у вільній державі є лише певним вираженням загальної волі. Її основна мета – формулювати право у вигляді позитивних законів, нормативно-правових актів, обов'язкових для всіх.

Ідеальний варіант законодавчої влади Ш. Монтеск'є вбачав у наданні законодавчої влади народу, але якщо це не можливо забезпечити (наприклад, через велику кількість народу), то вона повинна здійснюватися через представницький орган.

Перевагу представників він убачав у тому, що вони здатні обговорити справи й домовитися, дійти загального вирішення, а народ до цього не придатний, бо буде становити велику перешкоду демократії й розвитку країни.

Водночас Ш. Монтеск'є зазначає, що представники повинні отримувати від своїх виборців загальну настанову, вони не потребують окремої постанови по кожній справі. Єдине, якщо депутати представляють весь народ, то вони повинні звітувати перед тими, хто їм висловив довіру.

Виконавча влада виступає як виконавчий орган загальної волі держави та розповсюджується на всіх її громадян. До її основних функцій належить виконання законів, які встановлені законодавчою владою. Бачимо, що в цьому

аспекті вона стає залежною й обмеженою в природі законодавчою владою.

Вона повинна зосереджуватися в одних руках, оскільки ця «сторона правління майже завжди вимагає швидких дій, виконується краще одним, аніж багатьма». Таку владу можуть здійснювати різні особи, але окрім членів законодавчого органу, тому що за такого формату можлива повна втрата політичної свободи, тому що можна побоюватися того, що певний монарх чи сенат створять тиранічні закони або їх тиранічно застосовуватимуть.

Судова влада «карає злочинців і вирішує спори приватних осіб», на відміну від двох попередніх, які лише регулюють і виконують спільну справу держави. Судова влада забезпечує й охороняє свободу та безпеку громадян.

Цікавою в наукових працях Ш. Монтеск'є є думка, що, аби забезпечити об'єктивність судочинства та не викликати в засудженого почуття, що його судять особи, які схильні до насильства над ним, судді повинні відповідати соціальному стану особи, яка є підсудною, або її рівнею.

Якщо судова влада невідокремлена від законодавчої та виконавчої, то втрачається свобода. Коли вона поєднана із законодавчою владою, то «життя і свобода громадян залежатимуть від сваволі, бо суддя буде законодавцем. Якщо судова влада поєднана з виконавчою, то суддя може стати гнобителем» [1].

Розглядаючи концепцію поділу влад за Ш. Монтеск'є, простежуємо, що він не передбачає рівновагу влад, а конкретно вказує на домінуюче становище законодавчої влади, адже їй належить створення законів, а дві інші влади лише реалізують, виконують і застосовують ці встановлені закони.

Аналізуючи тодішніх країн-сучасників, Ш. Монтеск'є зазначає, що в більшості європейських королівств державний устрій поміркований, тому що король, маючи у своїх руках виконавчу та законодавчу владу, залишає іншим виконувати судову владу. Кардинально інший підхід він убачає в правлінні турків, де ці три гілки влади зосереджені в особі султана, через що панує жакликий деспотизм.

В італійських республіках, де також простежується об'єднання трьох гілок влади в одному органі, свободи менше, ніж у французькій монархії. Через це, щоб утриматися при владі, урядові потрібні такі ж жорсткі заходи, як у Туреччині, про що свідчили державні інквізитори та скринька доносів.

Ш. Монтеск'є особливо звертає увагу під час обґрунтування концепції поділу влад на Італію, тому що вбачає яскравий приклад того, як республіканська форма правління в разі недотримання принципу поділу влад утрачає основні притаманні їй ознаки, а також таку важливу політичну свободу [8].

Узагалі основна ідея Ш. Монтеск'є полягає не тільки в розподілі влади в юридичному сенсі, а й в обґрунтуванні принципів рівноваги соціальних сил як умови політичної свободи. Саме на це вказує розроблена Шарлем Луї ідея єдності, яка спиралася на компроміс соціально-політичних сил у державі, оскільки він уважав, що ключовою умовою дотримання духу законів і забезпечення гарантій громадян є утвердження в житті принципу розподілу влад з одночасним обмеженням їхньої діяльності.

Висновки. Отже, Шарль Монтеск'є є одним із найвидатніших учених Просвітництва. Він став основоположником кардинально нових учень, у яких він детально аналізував минулі теорії та практики, однак майже повністю їх відкидав

і на основі їх синтезу формулював нові підходи. Шарль Луї Монтеск'є одним із перших розмежував суспільство й державу та пояснив походження останньої на основі принципу історизму, більшою мірою відкидаючи договірні теорії. Він виділяв помірковані та непомірковані форми державного правління. До першої зараховані монархія та республіка, до останньої групи – деспотія. Аналізуючи кожну з них, Ш. Монтеск'є розробив такі важливі й базові поняття, як «природа управління» та «принцип управління», якими керувалися й послідовники.

Ідеальну державу Шарль Луї Монтеск'є опишував як вільну державу, яка ґрунтується на принципі поділу влади на три гілки: законодавчу, виконавчу й судову, кожна з яких повинна бути самостійною та виконувати свої функції, їх повинні представляти різні особи й органи, але водночас вони повинні взаємодіяти для їх ефективності.

Більшість теорій Ш.Л. Монтеск'є не втратили своєї актуальності й сьогодні та застосовуються в організації сучасних держав.

Список літератури:

1. Монтеск'є Ш.Л. Про дух законів : хрестоматія. Київ, 2008. URL: <http://pid.atwebpages.com/geopolitika-hrestomatiya-burlakov.html>.
2. Музика І.В. Історія вчень про державу і право. Київ : Вид-во Вищої школи права при Ін-ті держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2000. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=EC&P21DBN=EC&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullweb&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=Музика%20І.В.
3. История политических и правовых учений / под ред. В.С. Нерсисянца. Москва : ИНФРА. М, 1998. 581 с.
4. Себайн Дж. Історія політичної думки. Київ : Основи, 1997. URL: <http://litopys.org.ua/istpolit/ipd.htm>.
5. Хвойницька Х. Особливості трактування природно-правових ідей у творчості просвітників (Вольтер, Ж-Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтеск'є). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Філософські науки»*. 2014. № 780. URL: <http://ena.lp.edu.ua:8080/handle/ntb/26212>.
6. Терзі О.С., Заставська Л.Ю. Політико-правові погляди Ш. Монтеск'є. *Наука, релігія, суспільство*. 2012. № 4. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/86871/19-Terzi.pdf?sequence=1>.
7. История политических и правовых учений / под ред. О.Э. Лейста. Москва : Зерцало, 2004. 565 с.
8. Кирилюк Ф.М. Історія зарубіжних політичних вчень Нової доби : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2008. URL: <http://zlibrary.unblocked.nu/book/3156815/3aa6a0?>

Kozynets O.H., Prykhodko V.O. STATE AND LAW IN THE DOCTRINE OF Ch.L. MONTESQUIEU

The article analyzes the views of Ch.L. Montesquieu on the emergence of state and law, the basic features of an ideal state, the need for separation of powers, etc.

The purpose of the article is to reveal the essence and content of concepts of state and law, the influence of geographical factors on the form of its rule.

Montesquieu was one of the first scholars to distinguish between society and the state. He opposed the theological ideology. He considered the basis of state power the general spirit of the nation.

Influenced by the history of ancient Rome, he believed that one of the most important features that must be inherent in society and the state is civic virtue, which prompted the Romans to put the interests of the state above their own.

Considerable attention was paid to the analysis of the state system, forms of government.

The ideal state for Montesquieu was a free state based on the concept of separation of powers. The power was to be divided into three branches: legislative, executive and judicial.

The main purpose of the legislature is to formulate law in the form of positive laws, regulations that are binding on everyone. It must belong to the people or the representative body.

The executive power was the executive body of the general will of the state and extended to all its citizens. Its main functions include the implementation of laws established by the legislature.

The judiciary had to punish criminals and settle disputes of individuals. Its main purpose is to ensure and protect the freedom and security of citizens.

It was interesting to argue that judges should be consistent with or equal to the social status of the person in charge.

Montesquieu did not envision in the concept of separation of powers the equilibrium of different branches of government. He pointed to the dominant position of the legislature, since it has the power to create laws, and the other two authorities – the executive and the judiciary – only implement, enforce and apply the established laws.

Most views of Montesquieu have not lost their relevance today and are used in the organization of modern states.

Key words: *geographical factor, form of government, principle of historicism, natural and positive laws, separation of powers.*

Мазур Т.В.

Національна академія внутрішніх справ

НОРМОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ МІЖНАРОДНОЇ РАДИ З ПИТАНЬ ПАМ'ЯТОК І ВИЗНАЧНИХ МІСЦЬ У СФЕРІ ЗАХИСТУ СВІТОВОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Одним із основних завдань ІКОМОС є вироблення й ухвалення міжнародних документів щодо захисту, збереження і презентації об'єктів культурної спадщини. Загалом ІКОМОС розробляє кілька видів документів, серед яких – хартії, настанови, резолюції, декларації та рекомендації. У дослідженні ми зупинилися на аналізі основних хартій, зокрема Міжнародній хартії з охорони й реставрації нерухомих пам'яток і визначних місць (Венеціанська хартія) 1964 р., Міжнародній хартії про охорону історичних міст (Вашингтонська хартія) 1987 р., Міжнародній хартії про спадщину традиційного будівництва 1999 р., Міжнародній хартії про принципи аналізу, збереження та реставрації будівель архітектурної спадщини 2003 р. тощо.

Вироблені ІКОМОС директивні та рекомендаційні документи нині все частіше лягають в основу або використовуються під час підготовки міжнародних пам'яткоохоронних документів ЮНЕСКО, Ради Європи й інших міжнародних організацій. Крім того, вони є правовою основою діяльності національних комітетів ІКОМОС і використовуються під час розроблення й удосконалення пам'яткоохоронного законодавства окремих країн. Досить активну позицію у сфері охорони культурної спадщини займає Український національний комітет ІКОМОС (УНК ІКОМОС). Зокрема, експерти УНК ІКОМОС, керуючись міжнародними нормами, у тому числі хартіями й іншими документами ІКОМОС, беруть участь у розробленні національних нормативно-правових актів, а також експертизі тих актів, які розроблялися іншими державними органами та громадськими організаціями. Саме через порушення норм і принципів, розроблених ІКОМОС, експерти УНК ІКОМОС на початку 2016 р. виступили проти напрацьованого Робочою групою при Міністерстві культури України Проекту Закону України «Про охорону і збереження нерухокої культурної спадщини». Роль Українського національного комітету ІКОМОС істотно зросла після внесення Законом України від 19.06.2018 № 2457-VIII змін до Закону України «Про охорону культурної спадщини». Так, згідно з частиною 1 ст. 37-6, номінація об'єкта культурної спадщини, що може мати видатну універсальну цінність і відповідає критеріям, визначеним Комітетом всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО здійснюється центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони культурної спадщини, виключно за рекомендацією Українського національного комітету ІКОМОС.

Ключові слова: ІКОМОС, закон, хартія, культурна спадщина, пам'ятка.

Постановка проблеми. Культурна спадщина є одним із основних надбань людства за всю історію його існування. Однак вироблення цілеспрямованої державної політики та впровадження комплексних заходів щодо її захисту навіть у розвинутих європейських державах почалося лише з кінця XVIII ст. Міжнародне законодавство з питань охорони культурної спадщини почало активно розроблятися лише в XX столітті, а з другої половини XX ст. основним промоутером цієї діяльності є ЮНЕСКО. Водночас помітну роль у виробленні міжнародних правових норм щодо охорони культурної спадщини відіграють інші міжнародні організації, у тому числі Міжнародна рада з питань пам'яток і визначних місць (далі – ІКОМОС, англ. – ICOMOS).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Правова охорона культурної спадщини все частіше стає предметом дослідження науковців. Зокрема, міжнародно-правові аспекти пам'яткоохоронної діяльності досліджували як численні зарубіжні (П. О'Кіф та Л. Протт [1], К. Форрест [2]) так й українські (В.І. Акуленко [3], Т.Г. Каткова [4], О.І. Мельничук [5], І.М. Мишак [6]) учені. Однак низку аспектів проблеми досі висвітлено фрагментарно. Нині докладного дослідження потребує внесок окремих міжнародних організацій, зокрема ІКОМОС, у формування й розвиток міжнародного права охорони культурної спадщини.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз основних хартій, ухвалених ІКОМОС, спрямованих на захист світової культурної спадщини.

Виклад основного матеріалу дослідження. ІКОМОС заснована 1965 року у Варшаві (штаб-квартира ІКОМОС розміщена в Парижі) як міжнародна організація, покликана на міжнародному рівні забезпечити захист, збереження, використання та презентацію пам'яток, архітектурних ансамблів і визначних місць. Відповідно до Статуту організації, вона об'єднує інституції та окремих осіб, які займаються питаннями охорони, збереження, пропагування культурної спадщини, а також співпрацює з ЮНЕСКО, Міжнародним дослідницьким центром зі збереження та реставрації культурних цінностей (Римським центром) та іншими організаціями, які мають схожі завдання [7].

Серед основних завдань ІКОМОС вироблення й ухвалення міжнародних документів щодо захисту, збереження та презентації об'єктів культурної спадщини є одним із пріоритетних. Загалом ІКОМОС розробляє декілька видів документів, у тому числі хартії, настанови, резолюції, декларації та рекомендації. У дослідженні ми зупинимося на аналізі основних хартій як головних пам'яток охоронних документів ІКОМОС і їх імплементації в національне законодавство України.

Одним із базових документів ІКОМОС є Міжнародна хартія з охорони й реставрації нерухомих пам'яток і визначних місць (Венеціанська хартія), ухвалена 31 травня 1964 р. у Венеції на II Міжнародному конгресі архітекторів і технічних спеціалістів у царині нерухомих історичних пам'яток, і прийнята ІКОМОС у 1965 р. [8]. Як зазначено в преамбулі документа, його розробники ставили за мету на міжнародному рівні спільно визначити і сформулювати основні принципи охорони й реставрації нерухомих пам'яток, надаючи при цьому кожній країні можливість слідкувати за втіленням їх у межах власної культури і традицій. Першочерговими завданнями для збереження пам'яток Венеціанська хартія називає їх охорону й реставрацію, наголошуючи, що пам'ятка невіддільна від історії, оскільки вона є свідком історичних подій, а також навколишнього середовища, у якому вона розташована. При цьому реставрація визнана специфічним заходом охорони об'єкта та має спрямовуватися на збереження його автентичності, а будь-яких реконструкцій варто уникати. Крім того, особливу увагу у Венеціанській хартії звертається на необхідність чіткого документування охоронних і реставраційних робіт, а також проведення археологічних розкопок. Відповідна документація повинна містити всі етапи робіт з їх фотофіксацією, зберігатися в архівах і бути доступною для дослідників.

Проблемні аспекти реставраційних робіт і відповідні настанови відображено в Принципах забезпечення та збереження/реставрації настінних зображень, прийнятих Генеральною Асамблеєю ІКОМОС 2003 р. [9]. У документі констатовано, що настінні розписи найчастіше зазнають пошкоджень під час ремонтних робіт, результатом чого є втрата автентичності самої споруди чи визначного місця. Зазначено, що охорона настінних зображень має бути встановлена на рівні закону. Оскільки настінні зображення часто зазнають пошкоджень через несприятливі природні умови, передусім вологість, обов'язковим є постійний контроль і спостереження за ними з боку фахівців. Будь-яке втручання з метою реставрації настінних зображень, покращення їх виразності тощо мають проводитися такими матеріалами, які можна легко видалити в майбутньому без шкоди для оригінальних розписів, а також відрізнитися від оригіналу. Тобто, як і в будь-яких реставраційних роботах, забороняється маскувати подальші роботи під оригінальний розпис. Так само всі роботи й використані матеріали повинні чітко документуватися та бути доступними для майбутніх поколінь реставраторів. Принципи спеціально обумовлюють умови зняття й перенесення настінних розписів. Такі дії можливі лише в екстремальних випадках, коли розписам загрожує знищення або істотне пошкодження [9]. При цьому обумовлено, що відповідні рішення бажано ухвалювати не однією особою, а колективом фахівців. За настання сприятливих умов зняті настінні розписи повинні бути повернуті на автентичне місце.

Низка документів ІКОМОС пов'язана безпосередньо з впливом урбанізації на населені пункти, зокрема загрозою втрати ними свого історичного вигляду. Так, Міжнародна хартія про охорону історичних міст (Вашингтонська хартія) 1987 р., доповнюючи Венеціанську хартію, визначає принципи й цілі, методи й засоби, необхідні для збереження характерних рис історичних міст [10]. До цінностей, що підлягають охороні, у Вашингтонській хартії зараховано а) форму міста, яка визначається мережею вулиць і їх розплануванням; б) зв'язок між різними міськими просторами: забудованими, вільними й озелененими; в) форму й вигляд споруд; г) зв'язки міста з навколишнім середовищем, природним і створеним людиною; е) різні призначення міста, набуті ним під час історичного розвитку [10]. Зазначається, що успішна охорона цінностей міста неможлива без залучення всіх його мешканців і культивування усвідомлення цієї важливої місії з покоління в покоління. Серед методів

і засобів охорони історичних міст насамперед указано на необхідності пристосування інфраструктури до специфіки історичних міст. Зокрема, будь-яке нове будівництво або переобладнання наявних споруд можливі лише за умови обґрунтування такої необхідності й урахування просторової організації наявних кварталів. Пропонується суворо регламентувати прокладення не лише необхідних комунікацій, а й рух транспорту, не допускаючи, наприклад, прокладення нових магістралей в історичні міста. При цьому акцент зроблено не на примусі, а на вихованні відповідного ставлення до цінностей зі шкільного віку й заохоченні діяльності пам'яткоохоронних організацій.

Керівні принципи, яких необхідно дотримуватися в пам'яткоохоронній роботі, викладено й у Міжнародній хартії про принципи аналізу, збереження та реставрації будівель архітектурної спадщини, прийнятій Генеральною Асамблеєю ІКОМОС 2003 року [11, с. 111–113]. Згідно з наведеними принципами реставрація історичних будівель схожа із захворюванням людини, тож повинна проходити за тими самими стадіями, як і в медицині: історія хвороби, лікування та контроль. Кожній стадії мають відповідати дослідження, спрямовані на досягнення максимальної ефективності. При цьому будь-яким реставраційним роботам повинні передувати аналіз негативних впливів на історичну будівлю. Відхід від цього принципу допускається лише за умови уникнення неминучої руйнації споруди, наприклад, в умовах стихійного лиха тощо.

Так само важливе місце в нормотворчій діяльності ІКОМОС посідають Принципи, яких необхідно дотримуватися під час збереження дерев'яних споруд, прийняті Генеральною Асамблеєю ІКОМОС 2009 р. [12]. Принципи враховують особливу небезпеку для дерев'яних споруд, пов'язану зі старінням матеріалу, його вразливістю через дію природних факторів, зокрема пожежі й повені, пошкодження грибками та комахами тощо. Як і випадку з реставрацією, будь-яким роботам із дерев'яними спорудами мають передувати чітка документальна фіксація. Необхідним є використання для оновлення споруд дерев'яних елементів з тієї самої породи дерева, сумісним ступенем вологості та іншими природними характеристиками, які притаманні споруді. Обов'язковим є також використання того самого типу інструментів, механізмів і способів стикування, які використовувалися під час спорудження автентичного об'єкта. Водночас нові елементи не повинні маскуватися під оригінальні, імітувати

зношеність чи пошкодження, вони мають спеціально маркуватися для розпізнання майбутніми дослідниками.

Окрему увагу ІКОМОС приділяє розробленню документів, спрямованих на захист традиційного середовища й традиційного будівництва. Згідно з Міжнародною хартією про спадщину традиційного будівництва, ратифікованою Генеральною Асамблеєю ІКОМОС 1999 р., «спадщина традиційного будівництва має важливе значення, тому що вона є основним вираженням культури певної спільноти, її зв'язків зі своєю територією і водночас вираженням культурної різноманітності світу» [11, с. 108]. Особливістю Хартії є чіткі практичні настанови, починаючи від мінімального втручання в традиційні будівлі й дотримання за необхідності такого втручання цілісності ансамблю та окремої будівлі, аж до передачі технологій традиційного будівництва новим поколінням майстрів, застосування матеріалів, пов'язаних із традиційними формою, кольором, текстурою тощо, просвіти населення щодо підтримання й охорони традиційної культурної спадщини.

Спільною особливістю всіх хартій ІКОМОС є приділення значної уваги просвітницькій діяльності серед населення з метою ознайомлення з пам'ятками та виховання бережливого до них ставлення. Таку діяльність рекомендується починати у школах шляхом запровадження окремих уроків чи факультативних занять, а також у вищих навчальних закладах і серед молоді. Загалом акцент робиться на формуванні в молодого покоління розуміння важливості збереження культурної спадщини, пропагуванні участі в пам'яткоохоронному русі, поєднанні зусиль держави, громадських організацій та окремих людей з метою охорони і збереження пам'яток.

Вироблені ІКОМОС директивні й рекомендаційні документи нині все частіше лягають в основу або використовуються під час підготовки міжнародних пам'яткоохоронних документів ЮНЕСКО, Ради Європи та інших міжнародних організацій. Крім того, вони є правовою основою діяльності національних комітетів ІКОМОС і використовуються під час розроблення й удосконалення пам'яткоохоронного законодавства окремих країн.

Досить активну позицію у сфері охорони культурної спадщини займає Український національний комітет ІКОМОС (УНК ІКОМОС). Зокрема, експерти УНК ІКОМОС, керуючись міжнародними нормами, у тому числі хартіями й іншими документами ІКОМОС, беруть участь у розробленні

національних нормативно-правових актів, а також експертизі тих актів, які розроблялися іншими державними органами та громадськими організаціями. Так, на початку 2016 р. експерти УНК ІКОМОС виступили проти напрацьованого Робочою групою при Міністерстві культури України Проекту Закону України «Про охорону і збереження нерухомої культурної спадщини». При цьому низка зауважень стосувався саме порушення норм і принципів, розроблених ІКОМОС. Ішлося, зокрема, про суперечність хартіям організації таких положень національного законопроекту, як реставраційна реконструкція – «зведення достовірної копії втраченого об'єкта культурної спадщини на його історичному місці за реставраційною методикою на основі автентичних залишків (частин, підмурків) з метою відновлення містобудівної цілісності історичного середовища або відродження історичного символу народу» [13]. Згідно з висновком УНК ІКОМОС, таке нововведення суперечить вимогам щодо автентичності об'єкта чи його частин, а «зведення достовірної копії якогось об'єкта взагалі не належить до сфери охорони (збереження) нерухомої культурної спадщини та буде слугувати спотворенню спадщини й заміні автентичних пам'яток фальсифікаціями» [14].

Роль Українського національного комітету ІКОМОС істотно зросла після внесення Законом від 19.06.2018 № 2457-VIII змін до Закону України «Про охорону культурної спадщини». Так, згідно з частиною першою ст. 37-6, номінація об'єкта культурної спадщини, що може мати

видатну універсальну цінність і відповідає критеріям, визначеним Комітетом всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО здійснюється центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони культурної спадщини, виключно за рекомендацією Українського національного комітету ІКОМОС [15].

Висновки. Одним із основних завдань ІКОМОС є вироблення й ухвалення міжнародних документів щодо захисту, збереження і презентації об'єктів культурної спадщини. ІКОМОС розробляє кілька видів документів, серед яких – хартії, настанови, резолюції, декларації та рекомендації тощо. Їх норми враховуються під час розробки пам'яткоохоронних документів іншими міжнародними організаціями, зокрема ЮНЕСКО та Радою Європи, а також під час вироблення й удосконалення профільного законодавства національними органами охорони культурної спадщини.

УНК ІКОМОС також керується в діяльності документами ІКОМОС, здійснюючи аналіз проектів національних нормативно-правових актів у сфері охорони культурної спадщини на відповідність нормам ІКОМОС. Крім того, саме УНК ІКОМОС є тим органом, який надає рекомендації центральному органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони культурної спадщини, стосовно номінування об'єкта культурної спадщини в Україні до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Список літератури:

1. O'Keefe Patrick J., Prott Lyndel V. Cultural heritage conventions and other instruments: a compendium with commentaries. Crickadarn, UK: Institute of Art and Law, 2011. 343 p.
2. Forrest C. International Law and the Protection of Cultural Heritage. Routledge, 2010. 480 p.
3. Акуленко В.І. Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України. Київ : Юстініан, 2013. 608 с.
4. Каткова Т.Г. Діяльність ЮНЕСКО у сфері збереження культурної спадщини: правові аспекти. Харків : Титул, 2007. 181 с.
5. Мельничук О.І. Міжнародно-правовий статус всесвітньої культурної і природної спадщини / НАН України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. Київ : Наукова думка, 2008. 285 с.
6. Мищак І.М. Законодавче забезпечення охорони культурної спадщини та шляхи його вдосконалення в Україні. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2013. № 3. С. 31–37.
7. ICOMOS Statutes. URL: https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Statutes/2018.02.02_Statutes_EN_FR.pdf.
8. International charter for the conservation and restoration of monuments and sites (the Venice charter 1964). URL: https://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf.
9. ICOMOS principles for the preservation and conservation-restoration of wall paintings. Ratified by the ICOMOS 14th General Assembly in Victoria Falls, Zimbabwe, in 2003. URL: https://www.icomos.org/charters/wallpaintings_e.pdf.
10. Charter for the conservation of historic towns and urban areas (Washington Charter 1987). URL: https://www.icomos.org/charters/towns_e.pdf.

11. Міжнародні засади охорони нерухокої культурної спадщини. Київ : Фенікс, 2008. 176 с.
12. Principles for the Preservation of Historic Timber Structures. Adopted by ICOMOS at the 12th General Assembly in Mexico, October 1999. URL: https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Charters/wood_e.pdf.
13. Про охорону і збереження нерухокої культурної спадщини : Проект Закону України. URL: http://195.78.68.75/mcu/control/uk/publish/article?art_id=245035276&cat_id=244909847.
14. ICOMOS України вважає проект закону про охорону культурної спадщини невдалим та недоцільним. *Музейний простір*. 2016. 7 лютого. URL: <http://prostir.museum.ua/post/36550>.
15. Про охорону культурної спадщини : Закон України від 08.06.2000 № 1805-III в редакції Закону України від 19.06.2018 № 2457-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14>.

Mazur T.V. LAWMAKING ACTIVITIES OF THE INTERNATIONAL COUNCIL ON MONUMENTS AND LANDMARKS IN THE PROTECTION OF THE WORLD CULTURAL HERITAGE

One of ICOMOS main tasks is to produce and approve international instruments for the protection, preservation and presentation of cultural objects. In general, ICOMOS develops several types of documents, including charters, guidelines, resolutions, declarations and recommendations. In our study, we focused on the analysis of major charters, including the International Charter conservation and restoration of monuments and sites is a set of guidelines (Venice Charter), 1964, the International Charter for the Protection of Historic Cities (Washington Charter), 1987, and the ICOMOS Charter – principles for the analysis, conservation and structural restoration of Architectural heritage, 2003, and others.

ICOMOS guidelines and guidelines that have been developed today are increasingly being used as a basis for or used in the preparation of UNESCO's international conservation documents, the Council of Europe and other international organizations. They are also the legal basis for the activities of ICOMOS National Committees and are used in the development and improvement of individual country law. The Ukrainian National Committee ICOMOS (UNC ICOMOS) has a rather active position in the field of cultural heritage protection. In particular, UNCOMOS UNCOM experts are guided by international norms, including charters and other ICOMOS documents, in the development of national regulatory acts, as well as the examination of those developed by other state bodies and public organizations. It was because of violations of ICOMOS norms and principles that UNCOMOS experts at the beginning of 2016 strongly opposed the draft Law of Ukraine "On Protection and Preservation of Real Cultural Heritage" developed by the Working Group at the Ministry of Culture of Ukraine. The role of the Ukrainian National Committee of ICOMOS has significantly increased after the amendment of Law No. 2457-VIII of 19.06.2018 to the Law of Ukraine "On Protection of Cultural Heritage". Thus, according to part one of Art. 37-6 nomination of a cultural heritage object, which can be of outstanding universal value and meets the criteria set by the UNESCO World Heritage Committee, is made by the Central Executive Body of the UNESCO World Heritage List, which ensures the formation of state policy in the field of cultural heritage protection, by the recommendation of the Ukrainian National Committee ICOMOS.

Key words: ICOMOS, law, charter, cultural heritage, monument.

Разметаєва Ю. С.

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ЕЛЕКТРОННЕ УРЯДУВАННЯ ЯК СКЛАДНИК ДЕМОКРАТІЇ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті досліджено природу та специфіку електронного урядування як важливого складника демократії в інформаційному суспільстві. Розглядається визначення електронного урядування й електронного уряду, їх співвідношення та спільні риси, такі як автоматизація процесів, застосування цифрових інструментів і створення нових форм управління, прийняття рішень, донесення й урахування громадської думки. Установлюється, що електронне урядування є багатоаспектним феноменом, включає різні трактування, проте всі вони містять такі характеристики, як безперервність і спрощений характер взаємодії з публічною владою, доступність та ефективність. В інформаційному суспільстві таке урядування спирається на стійку суспільно-політичну активність громадян, що здійснюється за допомогою технологічних інструментів, передбачає побудову чіткої інфраструктури та єдиного інформаційного поля державних органів, а також органів місцевого самоврядування, вимагає трансформації традиційних владних форм функціонування. Запровадження цього типу урядування стикається з низкою об'єктивних і суб'єктивних проблем, насамперед пов'язаних із нерівномірністю розвитку держав у цифрову еру та особистісним цифровим розривом. Електронне урядування має беззаперечні переваги, які покращують стан демократичних процесів і рівень захисту прав людини, сприяють прозорості й відкритості управління, породжують нові форми взаємодії між публічною владою, громадянами, організаціями та бізнесом. Таке урядування може сприяти зміцненню демократичних інститутів у державах, які ступили на шлях реформування, у складних суспільно-політичних умовах, а також містить потенціал для запровадження транснаціональних моделей і глобального демократичного режиму.

Ключові слова: е-урядування, електронний уряд, демократія, інформаційне суспільство, інформаційні технології, правове регулювання.

Постановка проблеми. В інформаційному суспільстві технології можуть слугувати різним цілям: кращому наданню державних послуг громадянам, поліпшенню взаємодії публічної влади з бізнесом, розширенню можливостей усіх суб'єктів соціальних відносин через доступ до інформації або більш ефективному управлінню державою. Позитивними результатами їх застосування можуть бути зниження рівня корупції, зростання доходів або зменшення витрат із державного бюджету, підвищення прозорості управління, у кінцевому підсумку, зміцнення демократії та зміна форм соціальної взаємодії. Такі зміни можна прослідкувати на прикладі електронного урядування (е-урядування), що засноване на активній взаємодії органів державної влади й органів місцевого самоврядування між собою, з громадянами, суспільними групами, організаціями та бізнесом за допомогою використання інформаційних технологій. Останнім часом е-урядування набуває рис нової філософії державного управління, яка ґрунтується на прями-

мому здійсненні народом влади, попиті на ефективне надання послуг держави, багатосторонніх комунікаціях, швидких і безпечних інформаційних обмінах, забезпеченні участі громадянського суспільства в прийнятті значущих рішень, внутрішньодержавній і міжурядовій співпраці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми визначення й елементного складу, особливостей забезпечення та запровадження різних моделей е-урядування розглядали такі вітчизняні й зарубіжні дослідники, як В. Бабаєв, О. Баранов, О. Берназюк, Н. Грицяк, Т. Камінська, П. Клімушин, Ю. Машкаров, С. Павлія, І. Погребняк, А. Ряд, Ю. Соломко, Чж. Фанг, В. Фурашев, С. Штерн та ін. Однак більшість досліджень сфокусовані на окремих концепціях або елементах е-урядування, тоді як воно може бути частиною всіх демократичних процесів і глобальних суспільних змін у цифрову епоху.

Постановка завдання. Статтю присвячено аналізу е-урядування як складника демократії в інформаційному суспільстві. Насамперед такий

аналіз зосереджено на концепції електронного урядування та його співвідношенні з електронним урядом, перевагах і викликах, якими супроводжується їх запровадження й правове регулювання, а також потенціалі окремих моделей урядування, зокрема транснаціональної.

Виклад основного матеріалу дослідження. Питання використання термінології й базового визначення е-урядування залишається відкритим, оскільки сам термін використовується в різних значеннях, у тому числі як синонім «електронного уряду» (е-уряду).

Так, е-уряд іноді зараховують до структурних частин е-урядування, а також складників електронної демократії. Спектр визначень електронного уряду коливається від «інформаційного забезпечення», коли організації та державні агенції публікують відомості онлайн, до «веб-інтерактивного спілкування й електронних транзакцій та інтегрованих віртуальних урядових служб» [2, с. 2]. Визначною рисою е-уряду є поєднання «організаційних інновацій з інформаційно-комунікаційними технологіями для виконання основних урядових функцій в умовах постійно мінливого середовища» [8, с. 7]. Багато визначень електронного уряду зосереджуються на наданні державних послуг, значна частина сфокусована на доступі до інформації, а також на пріоритетному застосуванні технологічних інструментів для розв'язання проблем здійснення публічної влади. Як пише І. Погребняк, визначення е-уряду можна умовно розділити на чотири групи: 1) зосереджені на теоретичному підході та можливих змінах у суспільстві; 2) «прикладні», зосереджені на структурних елементах концепції; 3) ті, які розглядають тільки технічні моменти; 4) орієнтовані на комплексне вивчення проблематики й забезпечення максимальної ефективності державного управління [9, с. 28]. О. Берназюк пропонує розглядати електронний уряд як «державний орган, діяльність якого інтегрована в Інтернет-простір та який за допомогою цифрових технологій функціонує у режимі постійної взаємодії як усередині системи, так і ззовні» [7, с. 33]. В. Фурашев визначає його як систему державного управління «яка, з метою підвищення ефективності своєї діяльності, зорієнтована на максимальне реальне впровадження та використання новітніх досягнень науки і техніки, зокрема у сфері інформаційно-комунікаційних технологій» [11, с. 47], що насправді ближче до розуміння концепцій е-урядування, а не електронного уряду.

Електронне урядування має більш широкий зміст і виходить за рамки е-уряду. Воно не лише передбачає інформатизацію, застосування цифрових засобів і надання послуг, а й забезпечує «безпосередню участь громадян у політичній діяльності, що виходить за рамки уряду та включає електронну демократію, електронне голосування, участь і політичну активність онлайн» [2, с. 5]. Відповідно, до е-урядування активно залучені не лише органи державної влади й місцевого самоврядування, а й самі громадяни, інституції громадянського суспільства, політичні партії тощо.

Оскільки е-урядування є складним феноменом, воно розглядається водночас у декількох аспектах. Як справедливо зазначається, вони можуть включати розуміння електронного урядування як: 1) форми організації публічного управління за допомогою інтеграції держави та її органів у цифровий простір; 2) способу надання державою публічних послуг; 3) форми організації публічної комунікації органів державного управління з фізичними та юридичними особами; 4) діяльності уряду й інших органів публічного управління, інтегрованої в мережу Інтернет [7, с. 33]. При цьому стратегічною метою такого типу управління буде «підтримка і спрощення управлінського процесу для всіх сторін: уряду, громадян і бізнесу за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій» [9, с. 30]. Застосування цифрових інструментів не є самоціллю, останні лише надають підтримку для здійснення належного управління. В інформаційному суспільстві належним управлінням є таке, що базується на демократичних засадах, максимальному забезпеченні та захисті прав людини, спирається на концепцію *good governance* й використання різноманітних типів даних.

Тоді як визначення електронного урядування в різних джерелах можуть відрізнятися, є риси, що повторюються. Ними можна визначити безперервність і спрощений характер взаємодії з публічною владою, доступність та ефективність. Так, е-урядування включає в себе використання інформаційних технологій, особливо Інтернету, для покращення надання й отримання послуг від публічної влади та взаємодію, здійснювані в режимі «двадцять чотири години на добу, сім днів на тиждень» [5, с. 33]. Як зазначається, такий спосіб організації влади «забезпечує функціонування певних служб у режимі реального часу й робить максимально простим і доступним щоденне спілкування громадянина з офіційними установами» [9, с. 29]. Ю. Соломко додає, що при цьому будь-яка особа може «не відходячи від

власного комп'ютера, звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування для адміністративних послуг та будь-якої іншої інформації» [10, с. 136]. Крім того, рисою, характерною й для е-уряду, і для е-урядування є те, що через автоматизацію процедур і застосування цифрових інструментів вони приходять до нових форм управління, зокрема, як справедливо визначається, породжують «нові стилі керівництва, способи обговорення та прийняття стратегічних рішень, ведення справ, донесення думок громадян і громад» [9, с. 28]. Важливим їх елементом є цифровий доступ до урядової інформації (урядової в широкому сенсі всієї публічної влади).

В інформаційному суспільстві е-урядування виступає як така концепція, що, за висловом П. Клімушина, «інтегрує й розвиває механізми е-уряду, е-демократії та відкритого уряду», а також забезпечує «розвиток публічного управління знизу вгору» [8, с. 9]. Публічне управління при цьому не застигає в одній моделі, а знаходиться в постійному пошуку ефективних способів взаємодії та поєднання різних інструментів і підходів. Усе це забезпечує розвиток соціуму, побудований на врахуванні думок багатьох учасників відносин.

Реалізація механізмів е-урядування спирається на стійку суспільно-політичну активність громадян, обговорення соціально значущих питань і прийняття загальних розумних та обґрунтованих рішень. Для цього використовуються технологічні інструменти, що дають змогу громадянам і громадам узяти участь у формуванні політики держави. Простого впровадження онлайн-послуг і налагодженого спілкування, так само як і дублювання інформації й контактів органів публічної влади в Інтернеті на офіційних веб-сайтах, недостатньо для того, щоб уважати це успішним забезпеченням розвитку електронного урядування. Е-урядування, як зазначається, покликане змінити ставлення громадян один до одного, створити нове поняття громадянства в сенсі потреб і відповідальності, а також «дасть громадянам змогу комунікувати з урядом, брати участь у формуванні політики та демократичному процесі» [2, с. 5].

Варто зазначити, що е-урядування передбачає побудову чіткої інфраструктури та єдиного інформаційного поля державних органів. Це дає змогу налагодити максимально ефективну роботу таких органів на засадах співпраці, прозорості й відкритості. Це зміцнює суспільну довіру до публічної влади і сприяє формуванню позитивної громадської думки. Переведення внутрішніх і зовнішніх

операцій у цифрову форму також значно спрощує роботу державного апарату, особливо в частині часових і фінансових витрат. При цьому передбачається, що «для реалізації справжнього потенціалу електронного управління, уряди повинні провести реструктуризацію і трансформувати свої давно вкорінені бізнес-процеси» [4]. Незважаючи на те що в багатьох сучасних державах напрацьована правова база для забезпечення е-урядування, його повсюдне впровадження стикається з низкою проблем. Серед них можна назвати й об'єктивні (специфіка конкретних суспільств і спільнот, рівень економічного розвитку, цифровий розрив, нерівномірність і непередбачуваність інновацій у цифрову епоху), і суб'єктивні (спротив з боку представників публічної влади та корпорацій, втручання з боку держав, які не хочуть втрачати політичного, економічного або інформаційного впливу, нерозуміння громадянами переваг такого типу урядування тощо).

Електронне урядування, за справедливим твердженням, вимагає «глибокої перебудови традиційних форм функціонування, характеризується прозорістю управління, моніторингом, контролем над виконавчою дисципліною, прийнятими рішеннями», що неможливе без структурної реформи системи влади [9, с. 29]. Спектр режимів, які в теорії зараховують до демократичних, надзвичайно широкий у сучасному світі. Але, зважаючи на інформатизацію й цифровізацію суспільств, жодна демократія нині не може обійтися без елементів е-урядування. При цьому дійсне запровадження електронного урядування поступово змінює концептуальні підходи до відправлення владних повноважень. Воно також може сприяти зміцненню демократичних інститутів у державах, які ступили на шлях реформування, у складних суспільно-політичних умовах.

Е-урядування, як сказано вище, передбачає взаємодію всіх сторін. Саме тому під час його запровадження перехід до застосування відповідних технологій «повинен відбуватися в усіх напрямках взаємодії публічної адміністрації, бізнесу і громадського сектору, оскільки відставання якого-небудь із цих секторів порушить динаміку інформаційного розвитку країни» [10, с. 138]. Запровадження е-урядування має до того ж базуватися на розумінні його сутності й конкретних моделей. Зазначається, що «багато цифрових зусиль виявляються марними через погане планування на ранніх етапах» [3]. Завдання публічної влади, передусім уряду держави, – прийняти уніфіковану стратегію та забезпечити її виконання.

Разом із тим для багатьох проектів, що включають декілька урядових структур, державних органів та агенцій, характерна непослідовність і фрагментарність у впровадженні електронного урядування. Так, у відповідь на завдання «перейти в цифровий формат», «діджиталізуватися», як справедливо зазначається, «окремі групи водночас запускають окремі проекти, рідко спілкуються та обмінюються ідеями» [3]. Такі проблеми характерні для України. Велика кількість проектів е-урядування, які конкурують між собою, запущена одночасно, створено багато державних інститутів та органів із дубльованими повноваженнями, а також платформ, які частково перекриваються, змінюються напрями руху, стратегії та концепції, приймаються не узгоджені між собою нормативні акти.

Потрібно сказати, що додаткові складнощі в питанні електронного управління виникають просто через загальні тенденції розвитку світу. Нові виклики для демократії в інформаційному суспільстві загалом та елементів управління зокрема породжуються й унаслідок необхідності зв'язати в транскордонному співробітництві різноманітні діючі моделі е-урядування, і завдяки бурхливому розвитку інформаційних технологій як таких.

Говорячи про майбутнє е-урядування в інформаційному суспільстві, варто звернути увагу на його транснаціональну модель. Електронне урядування як глобальне урядування потенційно здійснюване на міждержавному рівні. Зокрема, це можливе завдяки глобальним мережам представників національних урядів. Як зазначається, ці мережі здатні існувати «в межах міжнародних інституцій, у рамках міжурядових угод різного роду, і самостійно як спонтанні відповіді на необхідність взаємодії для координації політики

та вирішення загальних проблем» [6]. Цікаво, що термін «мережі» набуває в інформаційну еру подвійного змісту – управлінського та цифрового. Крім того, як визначається, «багато форм транснаціонального управління породжують нормативне очікування дотримання основних демократичних стандартів», тому основні цінності або складові демократії «можуть бути перенесені в транснаціональну сферу, навіть якщо домінуюча сучасна концепція демократії залишається нерозривно пов'язаною з національною державою» [1, с. 158]. Подібні властивості транснаціонального демократичного урядування, в тому числі електронного, надзвичайно актуальні на сучасному етапі суспільного розвитку.

Висновки. Е-урядування виступає як важливий складник демократії в інформаційному суспільстві. Воно здатне забезпечити не лише інноваційний розвиток держави та поліпшення суспільних відносин, а й позитивно вплинути на ефективність, прозорість і підзвітність демократичних інститутів. Розповсюдження інформації та обмін відкритими даними набули незворотного характеру в сучасному світі, що впливає на зміни в питаннях конфіденційності й ідентифікації, доступу й участі. Незважаючи на великі ризики від упровадження інформаційних технологій, зокрема е-урядування, у всі сфери життя, вони надають значні переваги, посилюють демократію, активність осіб у суспільно-політичному житті, контроль і вплив на публічну владу, оптимізують публічні процеси. Останнім часом вимальовується тенденція до розвитку транскордонних цифрових послуг і глобального урядування, тому майбутнє е-урядування у світі пов'язане з розробленням динамічної, всеохопної стратегії та партнерських відносин як між державними, так і недержавними організаціями.

Список літератури:

1. Búrca G. Developing Democracy Beyond the State *Columbia Journal of Transnational Law*. 2008. № 46. P. 101–158.
2. Fang Zh. E-government in Digital Era: Concept, Practice, and Development. *International Journal of the Computer, the Internet and Management*. 2002. Vol. 10. № 2. P. 1–22.
3. Kirchherr J., Klier J., Stern S. (2016). Europe's e-government opportunity. URL: <http://www.mckinsey.com/industries/public-sector/our-insights/europes-e-government-opportunity>.
4. Palvia S.C.J., Sharma S.S. E-Government and E-Governance: Definitions / Domain Framework and Status around the World Shailendra. Foundations of E-government. 5th International Conference on E-governance. 28-30 Dec. 2007, Hyderabad, India. URL: http://www.iceg.net/2007/books/1/1_369.pdf.
5. Riad A.M. A Novel DSS Framework for E-government / A.M. Riad, Hazem M. El-Bakry, Gamal H. El-Adl. *International Journal of Computer Science Issues*. 2010. Vol. 7. Issue 6. P. 33–37.
6. Slaughter A.-M. Global Government Networks, Global Information Agencies, and Disaggregated Democracy. Harvard Law School, Public Law Working Paper No. 18, Princeton University, Woodrow Wilson School of Public and International Affairs. 2001. URL: <http://papers.ssrn.com/abstract=283976>.

7. Берназюк О.О. Електронне урядування як особлива форма публічного управління: поняття та проблеми запровадження. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2019. Вип. 55. Том 2. С. 32–35.
8. Клімушин П.С. Стратегії та механізми електронного урядування в інформаційному суспільстві : монографія. Харків : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2016. 524 с.
9. Погребняк І.Є. Електронний уряд (e-government) і електронне урядування (e-governance): поняття та принципи функціонування. *Право та інновації*. 2014. № 3. С. 26–35.
10. Соломко Ю.О. Електронне урядування: поняття, сутність, принципи та напрями розвитку. *Ефективність державного управління*. 2018. Вип. 2 (55). Ч. 1. С. 135–143.
11. Фурашев В.М. Складові електронного урядування. *Правова інформатика*. 2012. № 4 (36). С. 43–49.

Razmetaeva Yu.S. E-GOVERNANCE AS A COMPONENT OF DEMOCRACY IN THE INFORMATION SOCIETY

The article explores the nature and specificity of e-governance as an important component of democracy in the information society. The definitions of e-governance and e-government, their relationships and common features, such as process automation, using of digital tools and creation of new forms of governance, decision-making, reporting and taking into account public opinion, are discussed. Electronic governance is found to be a multi-faceted phenomenon, incorporating different interpretations, however all of them contain characteristics such as continuity and simplified nature of interaction with public authorities, accessibility and efficiency. In the information society, such governance is based on sustainable socio-political activity of citizens, carried out with the help of technological tools, provides for the construction of a clear infrastructure and a common unified information field of government agencies, as well as local self-government system, and requires the transformation of traditional power forms of functioning. The implementation of this type of governance faces a number of objective and subjective problems, primarily related to the uneven development of states in the digital era and the personal digital divide. E-governance has undeniable benefits that improve the status of democratic processes and the level of human rights protection, promote transparency and openness of government, create new forms of interaction between public authorities, citizens, organizations and businesses. Such governance can help to strengthen democratic institutions in reforming states in complex socio-political contexts, and has the potential to introduce transnational models and a global democratic regime.

Key words: e-governance, e-government, democracy, information society, information technologies, legal regulation.

Селіхов Д.А.

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

КРЕДИТУВАННЯ ВІТЧИЗНЯНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРОВИРОБНИКІВ ІПОТЕЧНИМИ БАНКАМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА МЕЖІ ХІХ–ХХ СТ.: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Останнім часом аграрне питання в Україні набрало особливої гостроти у зв'язку з тим, що до Верховної Ради України внесено законопроект щодо запровадження з жовтня 2020 року ринку землі. З погляду загальноекономічних законів розвитку аграрного сектору ринок землі є невід'ємною частиною тих ринкових відносин, які функціонують у цьому суспільстві. Не можна вважати нормальним як з економічного, так і суспільно-політичного поглядів той факт, що орієнтацію на утвердження ринкових відносин замість командно-адміністративної системи господарювання Верховна Рада України визначила в Постанові ще в грудні 1990 року. Проте натепер ринкові відносини в аграрному секторі економіки України повністю так і не утвердилися. Із цього погляду аналіз того історичного досвіду, який мав місце на українських землях Російської імперії на межі ХІХ–ХХ століть, викликає зрозумілий інтерес як теоретиків, так і практиків сільського господарства. Беручи до уваги існування тісного взаємозв'язку між ринком землі та іпотечними земельними банками, автор зосередив свою увагу на тих принципах, використовуючи які державні та приватні земельні банки здійснювали кредитування своїх клієнтів. Українським законотворцям уже в найближчій перспективі доведеться ухвалювати відповідні правові акти як про ринок землі, так і щодо функціонування земельних банків.

Як відомо, у Російській імперії після скасування в 1861 році кріпосного права та проведення низки інших реформ в аграрному секторі економіки тогочасної країни існував чіткий розподіл на привілейовані й непривілейовані стани. Цей факт ураховував у діяльності й тогочасний законодавець, створивши для привілейованих станів, якими на той час були дворяни, чиновники, офіцери, купці, почесні громадяни та духовенство, окремий державний земельний банк, який мав назву «Дворянський». Усі інші непривілейовані стани (селяни різних категорій і міщани, які займалися сільськогосподарською діяльністю) мали окремий так званий «Селянський поземельний банк». Беручи до уваги наявність в історико-правовій науці низки так званих «білих плям», автор зосередив свою увагу на такому питанні, як спільне й відмінне у функціонуванні двох вищезгаданих банків, не залишаючи при цьому поза своєю увагою й загальних засад тих акціонерних земельних банків, які діяли в той час на території підросійської України.

Ключові слова: Російська імперія, Україна, Дворянський банк, Селянський банк, акціонерні банки.

Постановка проблеми. Формування й остаточне утвердження ринкових відносин в економії сучасної України суттєво актуалізує всі питання, пов'язані з функціонування банківської системи загалом і земельними банками зокрема. Саме тому вивчення історичного досвіду діяльності державних і приватних земельних банків і, відповідно, його використання в практичній діяльності має неабияке значення для завершення процесу формування ринку землі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Щодо діяльності земельних банків, то її дослі-

джувала значна кількість вітчизняних і зарубіжних авторів: О.М. Краснікова, В.Є. Кириченко, І.Е. Новіков, В.А. Вдовін, А.П. Корелін, Н.А. Прокураков та інші.

Постановка завдання. Питання, пов'язані з аналізом спільних рис та основних відмінностей між земельними й приватними банками в ході здійснення іпотечних операцій, ще не були предметом спеціального дослідження. Заповнення саме цієї прогалини в історіографії Наддніпрянської України в зазначений вище період і є метою повідомлення.

Виклад основного матеріалу дослідження. «Устав кредитный» Російської імперії 1903 року видання визначав існування в країні трьох типів кредитних установ, як-то: державні, громадські та приватні [1, ст. 1]. На українських землях Російської імперії іпотечні операції здійснювали місцеві відділення Селянського і Дворянського земельних банків, тоді як серед приватних банків на земельному ринку найактивніше працювали Харківський, Полтавський, Київський і Бессарабсько-Таврійський акціонерні земельні банки, відкриття яких відноситься до 70-х років XIX ст.

Серед усіх земельних банків першим на українських землях Російської імперії розпочав свою роботу Харківський акціонерний земельний банк, статут якого затверджено 4 травня 1871 року. Він став зразком для схвалення урядом функціонування аналогічних банків, правління яких знаходилися в Полтаві, Києві та Одесі. Приватні земельні банки передбачали надання як довгострокового (до 66 років і 2 місяців), так і короткострокового (від 1 до 3 років) кредиту. Якщо за умови довгострокового кредиту відсотки визначалися статутом банку, то в разі видачі позики на 1–3 роки відсотки встановлювалися правлінням банку окремо в кожному конкретному випадку [8, № 4 9556].

Найнижчі відсотки за довгостроковими кредитами під заставу земельних угідь у них не перевищували 5,25%. У разі неможливості погашення клієнтом банку боргу його майно після передбачених законом відтермінувань продавалося з торгів. Дещо інші умови пропонували своїм клієнтам державні (Селянські й Дворянські) земельні банки, які, на відміну від приватних банків, не передбачали так званих короткострокових кредитів.

Згідно з Положенням про Селянський поземельний банк від 18 травня 1882 року [9, с. 14] і наступних його статутів, максимальний термін кредиту, на відміну від приватних банків, становив 55,5 років. Якщо в приватних банках позичка не могла перевищувати 60% оцінки вартості землі, то в селянському банку – 90%. Різниця мала місце й щодо цільового призначення позички, яка в акціонерних банках могла бути використана не лише на купівлю землі, а й на інші потреби, включаючи міську нерухомість, щодо чого раз по раз надсилало свої зауваження місцевим правлінням Міністерство фінансів [10, арк. 5]. Серед земельних банків Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. помітно виділявся своїми особливостями державний Дворянський земельний банк, заснований згідно із царським указом від 3 червня 1885 року [11, № 3016]. Як цілком справедливо

відзначав у 2010 році харківський правознавець В.Є. Кириченко, порівнюючи принципи організації діяльності Дворянського та Селянського банків, не можна не помітити «значну ліберальність правового режиму, встановленого для дворянства» [3, с. 427]. Сам за себе говорить той факт, що саме у Дворянському банку існували найнижчі відсоткові ставки для позичальників серед помісного дворянства, які, власне, і було основними клієнтами цієї іпотечної установи. Так, у 1897 році своїми черговими указами імператор знизив дворянам відсоткові ставки за кредитом з 4 до 3,5% [12, № 14170]. Указуючи на такі нечувано низькі відсотки за кредитами Дворянського банку, тогочасний міністр фінансів С.Ю. Вітте кваліфікував цю кредитну установу як «напівблагодійну» [13, с. 155], а самих дворян у сенсі державному називав «купкою дегенератів, які, окрім особистих інтересів і задоволення своєї похоті, нічого не визнають» [14, с. 519]. Ще одна відмінність між вищезгаданими банками полягала в тому, що тільки в Селянському банку мала місце видача позичок особам, які не мали у своєму розпорядженні ніяких земельних угідь. Проте цей факт ще не дає підстав, як про це пишуть окремі дослідники [15, с. 347; 16, с. 115], говорити про участь реально безземельних селян у кредитних операціях Селянського банку. Так, у 1902 році економісти Полтавського губернського земства встановили, що серед полтавських клієнтів Селянського банку до категорії безземельних належали ті, хто відокремився від батьківського господарства з метою створення власного домоволодіння.

Один селянин Кобеляцького повіту у 1902 році писав в огляді діяльності на Полтавщині Селянського поземельного банку, що купив за сприянням цієї установи 8 десятин землі, причому рахувався як безземельний, хоча в його батька, з яким він мешкав, було 45 десятин власних угідь [16, с. 45].

Інший щодо цього аргумент – необхідність під час отримання кредиту доплатити певну суму коштів, які з 1883 по 1900 роки становили по імперії в середньому 25% вартості землі [16, с. 36]. Середня ж вартість однієї десятини сільськогосподарських угідь сягала у 1900 році, за свідченням місцевого статистичного бюро, 200 рублів і продовжувала зростати в наступні роки.

Різниця між державними та приватними земельними банками чітко простежується під час аналізу середньостатистичних даних щодо оцінки банками земельних угідь і, відповідно, виданих своїм клієнтам позичок (таблиця 1). Наведені в цій таблиці статистичні дані щодо діяльності земельних банків на рубежі XIX–XX ст. дають можливість говорити

як про спільні тенденції в їхній роботі, так і про деякі відмінності. До спільних рис можна зарахувати поступове зростання в усіх банках як оцінки земельних ресурсів, так і розміру виданих клієнтам зазначених банків позичок. До категорії відмінностей зараховуємо також різну середньостатистичну суму оцінки землі, яку готові були купити клієнти: в акціонерних банках вона становила 49,3 рублі, тоді як у Селянському – 63,6 рублів. Найвищою вона була у Дворянському банку – 68,2 рублі. Що ж до позичок, то найобережнішими в цьому стосунку були приватні банки, сума виданого кредиту в яких з 1897 по 1906 роки становила 27,3 рублі на кожен десятину землі. Дещо вищою вона була у Дворянському банку – 33,6 рублі, тоді як у Селянському банку вона становила 47,8 рублі.

Причина суттєвих розбіжностей між двома державними іпотечними банками полягає, очевидно, у тому, що з технічного погляду стягнути борги з непривілейованих станів було значно простіше, ніж із помісного дворянства, яке, як ми знаємо, становило основний кістяк центральних органів влади, включаючи, звичайно, і керівництво державних земельних банків.

Так, наприклад, згідно з даними відомого свого часу фахівця з історії Селянського поземельного банку Олександра Зака, з 1896 по 1906 роки в селян відібрано за борги перед цим банком 27,8% усіх заставлених у ньому сільськогосподарських угідь [17, с. 315]. Зовсім інша ситуація мала місце з позичальниками Дворянського банку. Так, на Полтавщині з 1891 по 1900 роки за борги продано всього лише 1,2% (9827 десятин), тоді

як 828260 десятин землі знаходилися в категорії заборгованих [18, с. 136]. Суттєву різницю спостерігаємо й щодо площі заставлених у різних іпотечних банках земельних угідь. Так, у трьох губерніях Наддніпрянської України (Полтавська, Харківська і Чернігівська) станом на 1906 рік з усіх 3147 тис. десятин найбільше заставлено у Дворянському банку (51,7%), тоді як у приватних банках – 29,6%, а в Селянському – лише 18,7%. Приблизно таке ж співвідношення мало місце й у Російській імперії загалом, відповідно, 51%, 37% і 12% [19, с. 15].

Висновки. Отже, резюмуючи вищесказане, можна зробити такі висновки. Спільним щодо діяльності всіх земельних банків, які функціонували на рубежі XIX–XX ст. на українських землях Російської імперії, було постійне зростання площі заставленої в них землі, відповідно, систематичне збільшення розміру позик їхнім клієнтам. Відмінність же спостерігається в різних рівнях оцінки сільськогосподарських угідь і суми, призначеної для видачі угідь, і суми, призначеної для видачі клієнтами позички. Та найпринциповішою різницею варто вважати систему боротьби з боржниками. Якщо з клієнтами приватних і Селянського поземельного банку кредитори поступали відповідно до банківських статутів і загальноімперського законодавства, то позичальники Дворянського банку перебували в особливому становищі, адже їм, згідно з волею імператора, періодично пробачали наявні борги, а продаж з аукціону дворянських маєтків, на відміну від угідь непривілейованих станів, здійснювався лише в окремих випадках, тобто це було не правилом, а швидше винятком із нього.

Таблиця 1

Середня сума оцінки та розмір позичок на 1 десятину землі, виданих клієнтам різних банків станом на 1 січня відповідного року*

Рік	Акціонерні земельні банки		Дворянський земельний банк		Селянський земельний банк	
	Оцінка (руб.)	Позичка (руб.)	Оцінка	Позичка	Оцінка	Позичка
1897	44	24	62	16	44	32
1898	46	26	64	17	48	34
1899	48	25	63	17	51	39
1900	48	27	65	38	58	44
1901	48	27	66	38	63	48
1902	49	27	69	40	67	51
1903	50	28	72	41	71	54
1904	53	29	73	43	76	57
1905	53	30	74	43	78	59
1906	54	30	74	43	80	60
Середнє за 10 років	49,3	27,3	68,2	33,6	63,6	47,8

* Підраховано на основі даних [21, с. 46]

Список літератури:

1. Устав кредитный. Свод законов Российской империи. Санкт-Петербург : Гос. топография, 1903. Т. XI. Часть 2. С. 117–221.
2. Краснікова О.М. Ретроспектива іпотечного кредиту в Україні. *Економіка АПК* : міжнародний науково-виробничий журнал. 1998. № 1. С. 61–65.
3. Кириченко В.Є. Установи довгострокового кредиту Російської імперії в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): історико-правове дослідження : монографія. Харків : Контраст, 2010. 688 с.
4. Новікова І.Е. Розвиток банківської системи України в умовах становлення ринкового господарства (друга половина XIX – початок XX ст. : дис. ... канд. економ. наук : 08.00.01 «Економічна теорія та історія економічної думки». Київ, 2015. 213 с.
5. Вдовин В.А. Крестьянский поземельный банк (1883–1895). Москва : Госфиниздат, 1959. 107 с.
6. Корелин А.П. Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX – начале XX в. Москва : Наука, 1988. 262 с.
7. Проскуракова Н.А. Земельные банки Российской империи. Москва : РОССПЭН, 2002. 518 с.
8. Высочайше утвержденный Устав Харьковского земельного банка // Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). Собр. 2-е. Т. XLVI. 1871. Санкт-Петербург : Типография СЕНВ Канцелярии, 1879. № 49556.
9. Положение о Крестьянском поземельном банке с разъяснениями Совета Крестьянского банка. Санкт-Петербург : Изд-е А.Е. Рябченко, 1884. 185 с.
10. Державний архів Одеської області. Ф. 305. Оп. 1. Спр. 3: «Прорізну переписку з Міністерством фінансів з 6 березня 1873р. по 27 січня 1876р.». 88 арк.
11. Высочайшее утвержденное 3 июня 1885г. Мнение Государственного Совета об учреждении Государственного дворянского земельного банка. ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. V. Санкт-Петербург : Типография СЕНВ Канцелярии, 1885. № 3016.
12. Именной Высочайший указ, данный министру финансов «Одарованный дворянам-заемщикам Государственного дворянского земельного банка и Особого его Отдела возможных обремененный в исполнении лежащих на них перед названным банком обязательств. ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XVII. Санкт-Петербург : Гос. Топография, 1897. № 14170.
13. Замечание министра финансов С.Ю. Витте на записку губернских предводителей дворянства о нуждах дворянского землевладения. *Исторический архив*. 1957. № 4. С. 125–155.
14. Витте С.Ю. Воспоминания. Том 2 (1894 – октябрь 1905). Царствование Николая II. Москва : Изд-во соц.-экономич. лит-ры, 1960. 639 с.
15. Дубрявский С.М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX века. Москва : Наука, 1992. 211 с.
16. Зорянов П. Н. Крестьянская община в Европейской России 1907 – 1913 гг. Москва : Наука, 1992. 211 с.
17. Обзор деятельности Полтавского отделения Крестьянского поземельного банка за 18 лет (1883–1900 гг.). *Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1902 г.* Полтава : Тип. И.А. Дохмаха и Л.Т. Фришберга, 1902. 252 с.
18. Зак А.Н. Крестьянский банк. 1883–1910. Москва : Т-во Скоропечатка А.А. Левиксон, 1911. 607 с.
19. Полтавский И.К. Истории Полтавского дворянства. Полтава : Тип. И.А. Дохмаха, 1907. Т. 2. 221 с.
20. Статистический справочник по Югу России. Полтава : Тип. И.А. Дохмаха, 1910. 127 с.
21. Коваленко С.Б. Кредитная инфраструктура сельского хозяйства времен царской России. Саратов : Издательский центр Саратовской гос. экономической академии, 1998. С. 46.

Selikhov D.A. LENDING TO DOMESTIC AGRICULTURAL GOODS MANUFACTURERS BY MORTGAGE BANKS THE RUSSIAN EMPIRE AT THE BORDER OF XIX–XX CENTURIES: COMPARATIVE-LEGAL ANALYSIS

Recently, the agrarian issue in Ukraine has become especially acute due to the fact that a bill on the introduction of the land market from October 2020 has been submitted to the Verkhovna Rada. From the point of view of general economic laws for the development of the agrarian sector, the land market is an integral part of those market relations that operate in this society. It cannot be considered as normal both from an economic and socio-political point of view that the orientation to the establishment of market relations instead of command and administrative system of management was determined by the Verkhovna Rada of Ukraine in its December 1990 decision. However, at present, market relations in the agrarian sector of the Ukrainian economy have not been fully established. From this point of view, the analysis of the historical experience that took place in the Ukrainian lands of the Russian Empire at the turn of the nineteenth and twentieth centuries

is of clear interest to both theorists and practitioners of agriculture. Given the close relationship between the land market and mortgage land banks, the author of this post focused on the principles used by public and private land banks to lend to their clients. Ukrainian lawmakers will have to adopt relevant legal acts on the land market and on the functioning of land banks in the near future.

It is known that after the abolition of serfdom in 1861 and a number of other reforms in the agrarian sector of the economy of the country at that time, there was a clear division of the privileged and disadvantaged states. This fact was taken into account in its activities by the then legislator, creating for the privileged classes, which at that time were: nobles, officials, officers, merchants, honorary citizens and clergy, a separate state land bank, which was called "Noble". All other non-privileged states (peasants of different categories and townspeople engaged in agricultural activities) had their own so-called "Peasant Land Bank". Taking into account the presence and historical and legal science of a number of so-called "white spots", the author of this message focused on the issue as common and different in the functioning of the two above-mentioned banks, without leaving aside the general principles of these joint-stock land banks operating at that time in the territory of sub-Russian Ukraine.

Key words: *Russian Empire, Ukraine, Noble Bank, Peasant Bank, Joint Stock Banks.*

Слабко С.М.

Класичний приватний університет

Ломоносова Л.Б.

ПВНЗ «Кропивницький інститут державного та муніципального управління»

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ МЕТОДУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ КОМПЛЕКСНОЇ ГАЛУЗІ ПРАВА

Стаття присвячена дослідженню проблемних аспектів визначення методу правового регулювання комплексної галузі права. Проаналізовані наукові підходи теоретиків права та фахівців із галузевих юридичних наук щодо місця комплексних галузей права в системі права й визначення методу комплексної галузі права. Одні науковці обґрунтовують позиції щодо доцільності існування комплексних галузей права, інші заперечують наявність такого елемента системи права. Автори підтримують думку про запровадження такого елемента системи права, як міжгалузевий комплекс. У питанні визначення методу правового регулювання наводяться як взірці напрацювання фахівців у галузі господарського права, які на підставі філософських постулатів знайшли можливість у єдиному методі поєднати два протилежні методи, знайшовши «серединний» або «третій» елемент, який володіє якостями, що знімають суперечності. Сформульовані концептуальні засади щодо вирішення названих проблемних питань. До галузі права варто зараховувати таку сукупність правових норм, що регулюють певну сферу специфічних відносин, як предмет цієї галузі права за допомогою єдиного (або домінуючого) методу правового регулювання (цивільне, адміністративне, кримінальне, господарське тощо). Якщо можна виділити специфічне коло суспільних відносин, але їх регулювання здійснюється поєднанням різних методів (серед яких не можна виділити домінуючий), таку сукупність норм варто визначати як комплексну галузь (аграрне тощо). Коли відносини в певній сфері не мають принципово специфіку (підпадають під характеристику інших галузевих відносин, наприклад, відносини у сфері охорони здоров'я, освіти тощо), вони мають становити предмет вторинного (похідного) утворення системи права – міжгалузевого комплексу з поєднанням під час правового регулювання відповідних галузевих методів.

Ключові слова: метод правового регулювання, галузь права, комплекс, предмет правового регулювання, правові відносини.

Постановка проблеми. Розвиток теоретико-правової науки має здійснюватися в напрямі фундаменталізації, що насамперед передбачає визначення загальних закономірностей, розроблення загальних понять, котрі мали б методологічне значення для галузевих юридичних наук. На сучасному етапі актуалізується завдання з оновлення змісту всієї юриспруденції, переорієнтації на дослідження державно-правової реальності під кутом загальноновизнаних взірців демократії, функціонування соціальної та правової державності, механізмів забезпечення й захисту прав і свобод людини [1, с. 7]. У цих умовах набуває вагомого значення дослідження методологічних проблем правової науки. Тим більше теорія держави і права весь час намагається розширити горизонт наукового пізнання, виробити нові категорії, поняття для обґрунтування певних явищ, процесів. Одним

із таких понять є «комплексна галузь права», що введено професором В.К. Райхером у праці «Общественно-исторические типы страхования» [2]. З того часу серед науковців тривають дискусії з приводу як існування такого елемента системи права, так і щодо визначення методу комплексної галузі права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематику щодо місця комплексних галузей права в системі права та визначення методу правового регулювання загалом і комплексних галузей права зокрема досліджували вітчизняні та зарубіжні теоретики права, фахівці з галузевих юридичних наук минулого й сьогодення. Теоретичну базу нашого дослідження становлять праці О.П. Віхрова, Т.С. Ківалової, В.К. Мамутова, В.К. Райхера, М.В. Саннікової, О.Ф. Скакун, С.Г. Стеценка,

В.П. Хряпченка, Ю.С. Шемшученка та ін. Наявність різних підходів до вирішення означених питань потребує подальшого дослідження, глибокого й усебічного осмислення, обґрунтування, пропонування оптимального варіанта, спираючись на фундаментальні засади теоретико-правової науки.

Постановка завдання. Мета статті – на підставі аналізу численних наукових підходів щодо місця комплексних галузей права в системі права та визначення методу комплексної галузі права формулювання концептуальних засад з означених проблемних питань.

Виклад основного матеріалу дослідження. Формування комплексної галузі права зумовлено насамперед ускладненням суспільного життя, посиленням міжгалузевих зв'язків, зростанням потреби в інтеграції суспільних відносин і має на меті ефективніше регулювати правові відносини у відповідних сферах.

Проте й теоретики права, і фахівці з галузевих юридичних наук обґрунтовують різні, навіть протилежні позиції щодо місця комплексної галузі права в системі права. Узагальнення цих підходів з викладенням основних положень надано в статті В.П. Хряпченка «Розуміння комплексних галузей українського права» [3].

Наша позиція базується на загальновідомому положенні, що критеріями побудови системи права є предмет (матеріальний критерій) і метод (юридичний критерій) правового регулювання. Предмет правового регулювання – це сукупність якісно однорідних суспільних відносин, урегульованих нормами права. Він указує, на яку групу суспільних відносин спрямований вплив норм права. Це дає змогу узагальнити норми права, які регулюють певне коло суспільних відносин, у галузь права. Відмежування предмета правового регулювання однієї галузі від іншої здійснюється на основі виявлення якісної однорідності елементів, що його становлять, суб'єктів, об'єктів, змісту, динамічних факторів. Предмет правового регулювання розглядають як головний, визначальний критерій системи права. Його доповнює метод правового регулювання – це сукупність прийомів і способів владного впливу держави на суспільні відносини [4, с. 252, 254].

Тобто якщо в певній сфері можна виокремити насамперед предмет правового регулювання, то таку сукупність норм варто виділити в галузь права, якщо ні, тобто ці відносини мають якусь уже наявну природу (наприклад, є цивільними, адміністративними тощо), то треба говорити

про наявність вторинного/похідного утворення (наприклад, міжгалузевого комплексу).

Тому серед восьми підходів, що виділив В.П. Хряпченко щодо сутності та місця в системі права комплексних галузей, найбільш прийнятною вважаємо позицію Ю.С. Шемшученка, який виділяє профільні, спеціальні й комплексні галузі права. За його визначенням, профільні галузі – це галузі права, що характеризуються чітким предметом і методом правового регулювання (норми конституційного, цивільного, адміністративного, кримінального, кримінально-процесуального та цивільно-процесуального права); спеціальні галузі – це галузі права, що утворилися на основі інститутів чи підгалузей профільних галузей права згідно з першим законом діалектики (нагадаємо три закони діалектики: взаємного переходу кількісних і якісних змін, єдності й боротьби протилежностей, заперечення заперечення – *прим. авт.*): сімейне право, яке було підгалуззю цивільного права, трудове, фінансове, які були підгалуззю адміністративного права, виправно-трудове право і право соціального забезпечення, які були правовими інститутами; комплексні галузі – це галузі права, що утворилися на межі профільних чи спеціальних галузей права й характеризуються чітким предметом правового регулювання та комбінованим методом (у цьому випадку комбінований метод полягає в поєднанні імперативного й диспозитивного методів). До комплексних галузей права належать аграрне, екологічне, господарське право (наприклад, господарське право поєднує методи адміністративного й цивільного права) [5, с. 56].

Прихильники такого виокремлення наводять на користь своєї точки зору вагомі та обґрунтовані аргументи, виходячи з низки об'єктивних факторів: ускладнення суспільних відносин, необхідність уніфікації вітчизняного законодавства відповідно до міжнародних норм і стандартів, поява та активний розвиток нових груп відносин, що потребують нормативної регламентації, тощо. До того ж роль комплексних утворень у системі права є важливою, оскільки дає змогу окреслити певний аспект суспільних відносин, а застосування правової категорії «галузь права» з метою позначення таких утворень є виключно наслідком складності й багатоаспектності юридичної термінології, застосування якої досить часто здійснюється без ґрунтовного аналізу напрацювань теорії правової науки [6, с. 111–112].

Аналізуючи теоретичні обґрунтування правників – фахівців у різних сферах суспільного

життя – щодо виокремлення комплексних галузей права, констатуємо, що ними в основному формулюється предмет як сукупність специфічних суспільних відносин і метод, що поєднує методи основних галузей.

Так, М.М. Чабаненко стверджує, що «предметом регулювання аграрного права є аграрні відносини. Їх слід розглядати як сукупність органічно пов'язаних агровиробничих, земельних, майнових, трудових, організаційно-управлінських відносин, що виникають у сфері сільськогосподарського виробництва за участю аграрних товаровиробників» [7, с. 239]. Тобто, виходячи зі слів автора, певна специфічність аграрних правовідносин полягає лише в особливому поєднанні норм різних галузей права та їх інститутів, критерієм якого є наявність елементів механізму правового регулювання сфери сільськогосподарського виробництва. Метод аграрного права становить комплекс методів, що регулюють перелічені відносини.

Автори підручника «Медичне право України» визначають, що предмет медичного права – це суспільні відносини, що виникають у процесі здійснення медичної діяльності. У свою чергу, під медичною діяльністю необхідно розуміти комплексну систему, що включає організацію надання громадянам медичної допомоги, її безпосереднє надання в рамках діагностичних, лікувальних і профілактичних заходів, а також контроль якості медичних послуг, що надаються [8, с. 7]. Методи медичного права – це сукупність правових способів, за допомогою яких відбувається регулювання суспільних відносин, що входять до предмета медичного права. Ураховуючи, що адміністративно-правовому методу властиві відносини влади-підпорядкування за рахунок наявності як сторони правовідносин уповноваженого органу держави, а цивільно-правовому методу властива рівність сторін правовідносин, необхідно відмітити комплексне використання в медичному праві методів правового регулювання. Як використання адміністративно-правового методу в правовому регулюванні суспільних відносин у сфері медицини можна навести приклад організації й управління в системі охорони здоров'я, коли керівники вищих органів управління охорони здоров'я взаємодіють із підпорядкованими ним представниками лікувально-профілактичних установ. Водночас правові відносини між пацієнтом і лікарем під час надання медичної допомоги регулюються за допомогою цивільно-правового методу, проявом чого слугує рівність суб'єктів правовідно-

син і можливість самостійного визначення своєї поведінки [8, с. 9].

Разом із тим зустрічаємо публікації, де обгрунтовується позиція щодо заперечення існування аграрного права як галузі права, а тільки як галузі законодавства [6, с. 113]; щодо розгляду медичного права як частини права охорони здоров'я, а не окремої галузі, господарської, цивільної, адміністративної природи медичної діяльності, що корелюється з характеристикою правових відносин у сфері медицини (охорони здоров'я) [9].

Зовсім інший підхід до формулювання методу правового регулювання комплексної галузі права й такий, що визначає певну концепцію, напрацьований наукою господарського права та викладений у підручнику «Господарське право» під редакцією В.К. Мамутова [10]. Єдності господарського права та законодавства має відповідати єдність методу господарсько-правового регулювання. Єдиний (цілісний) метод дає можливість успішно вирішувати завдання узгодженості господарсько-правових норм, створює міцну юридичну базу для виконання господарським законодавством його важливої ролі в зміцненні господарського порядку.

У науці господарського права спочатку виражався сумнів у необхідності єдиного методу. Уважалось, що в цьому праві повинні поєднуватися диспозитивний метод, тобто автономних рішень (що включає, у свою чергу, методи узгодження й дозволу), імперативний метод, тобто обов'язкових приписів (що складається з методів наказу та заборони), і метод рекомендацій. Причому малося на увазі, що застосування того чи іншого методу зумовлено видом регульованих відносин. Якщо, наприклад, мова йшла про вертикальні відносини, то зазвичай уважалось, що там повинен застосовуватися лише метод обов'язкових приписів. Такий підхід не відповідав ідеї єдності господарських відносин як предмету господарського права, сферу яких, відповідно до ч. 4 ст. 3 Господарського кодексу України, становлять господарсько-виробничі, організаційно-господарські та внутрішньогосподарські відносини [11].

Як і будь-який інший галузевий метод, єдиний метод господарського права має визначати загальне правове становище («взаємне розташування») суб'єктів регульованих відносин. При цьому юридичне становище суб'єктів господарської діяльності має визначатися не стільки структурою системи господарських відносин (тобто наявністю в них горизонтальних і вертикальних

зв'язків), скільки спільною метою системи. Тим самим метод буде сприяти вирішенню завдання узгодження приватних інтересів різних суб'єктів господарювання з інтересами всього суспільства.

З філософського погляду диспозитивний та імперативний методи є протилежностями, антиноміями. До того ж відомо, що спроби прямого з'єднання цих протилежностей успіху не приносять, бо одна протилежність здатна знищити або поглинути іншу. Однак у філософській науці ще в гегелівські часи була поставлена проблема «зняття» протиріч і поєднання протилежностей. Тоді ж народилася дійсно геніальна ідея: якщо якісь елементи є протилежностями та їх пряме зіставлення позитивного результату не дає, то вирішити протиріччя можна за допомогою залучення «серединного» або «третього» елемента, який володіє якостями, що знімають суперечності. У наш час можна знайти кілька міждисциплінарних напрямів (синергетика, системізм, кентавристика тощо), у рамках яких отримані позитивні результати від «поєднання непоєднуваного» в різних сферах життя. Так чому ж не спиратися на ці наукові досягнення й під час вирішення юридичних проблем, у яких накопичилося чимало протилежностей і протиріч? І тут ці протилежності можуть не виключати, а доповнювати один одного. Варто зауважити, що українському менталітету взагалі властива гармонізація будь-яких несумісних на перший погляд життєвих явищ (матеріального й духовного, реального та ірреального, звичайного й надприродного, епікурейського й пуританського тощо). Саме на цьому ґрунті виникло відоме у світі художньо-культурне явище українське бароко [13].

Таким «третім» елементом для визначення методу господарського права став суспільний господарський порядок – панівний у суспільстві уклад матеріального виробництва, заснований на положеннях Конституції, нормах права, моральних принципах, ділових правилах і звичаях, схвалених вищою законодавчою владою в стратегічних економічних рішеннях, що забезпечує гармонізацію приватних і публічних інтересів, створює партнерські та доброякісні взаємовідносини в господарюванні. Саме цей термін відображає особливості формування в Україні економіки змішаного типу, де знайшли своє гармонійне поєднання публічно-правове (державне) і приватноправове (ринкове) регулювання господарської діяльності.

На підставі вищевикладеного єдиний метод господарського права – метод рівного підпорядкування всіх суб'єктів господарських відносин

суспільному (у Господарському кодексі України – правовому) господарському порядку. Підкреслимо, що мова тут йде не про рівність або підпорядкуванні суб'єктів один щодо одного (що властиво, відповідно, цивільно-правовому та адміністративно-правовому методам), а про рівне підпорядкуванні «третьому» елементу – порядку [10, с. 27–32].

Отже, метод господарсько-правового регулювання складний. Він ґрунтується на поєднанні елементів загальнодозвільності в межах закону («дозволено все, що не заборонено законом») і зобов'язальності згідно із законодавством («суб'єкти господарювання повинні вчиняти те, що на них покладено законом»). Під час регулювання господарської діяльності законодавець використовує обидва елементи в різних пропорціях залежно від виду конкретного господарського відношення. Як доповнення зазначених елементів у правовому регулюванні господарських відносин застосовуються також метод рекомендацій. Рекомендаційні норми не зобов'язують суб'єкта господарювання до певної правової поведінки, але вказують на неї як на бажану й доцільну, а в низці випадків і позитивно стимулюють її. Усі вказані елементи об'єднані (інтегровані) в єдиному ключовому методі господарського права, сутність якого полягає в підпорядкуванні всіх учасників господарської діяльності громадському (суспільному, правовому – прим. авт.) господарському порядку [12, с. 7].

Висновки. Теоретико-правова та галузеві юридичні науки не виробили єдиного підходу до визначення місця комплексних галузей права в системі права, а також методу комплексної галузі права. З огляду на фундаментальні положення теорії права, вважається за доцільне керуватися такими засадами. До галузі права варто зарахувати таку сукупність правових норм, що регулюють певну сферу специфічних відносин як предмет цієї галузі права за допомогою єдиного (або домінуючого) методу правового регулювання (цивільне, адміністративне, кримінальне, господарське тощо). Якщо можна виділити специфічне коло суспільних відносин, але їх регулювання здійснюється поєднанням різних методів (серед яких не можна виділити домінуючий), таку сукупність норм варто визначати як комплексну галузь (аграрне тощо). Коли відносини в певній сфері не мають принципової специфіки (підпадають під характеристику інших галузевих відносин, наприклад, відносини у сфері охорони здоров'я, освіти тощо), вони мають становити предмет вторинного (похідного) утворення системи права – міжгалузевого комплексу з поєднанням під час правового регулювання відповідних галузевих методів.

Список літератури:

1. Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. Харків : Право, 2008. Т. 1 : Методологічні та історико-методологічні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. 728 с.
2. Райхер В.К. Общественно-исторические типы страхования. Москва ; Ленинград, 1947. 284 с.
3. Хряпченко В.П. Розуміння комплексних галузей українського права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*, 2016. Вип. 36. Т. 1. С. 27–32.
4. Скакун О.Ф. Теорія права і держави : підручник / М-во освіти і науки України. 4-те вид. Київ : Правова єдність, 2016. 528 с.
5. Правова доктрина України : у 5 т. Харків : Право, 2013. Т. 4 : Доктринальні проблеми екологічного, аграрного та господарського права / Ю.С. Шемшученко, А.П. Гетьман, В.І. Андрейцев, В.В. Костицький, М.В. Краснова ; ред.: Ю.С. Шемшученко. 848 с.
6. Саннікова М.В. До питання комплексних утворень у системі права України (на прикладі аграрного права). *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2014. Вип. 27. С. 104–116.
7. Чабаненко М.М. Питання системи аграрного права: до постановки проблеми. *Часоп. Київ. ун-ту права*. 2013. № 1. С. 237–241.
8. Стеценко С.Г., Стеценко В.Ю., Сенюта І.Я. Медичне право України : підручник / за заг. ред. д. ю. н., проф. С.Г. Стеценка. Київ : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. 507 с.
9. Аніщенко М.А. Співвідношення правовідносин в сфері охорони здоров'я та медичної діяльності: змістовно-структурний аналіз. *Актуальні проблеми теорії та практики правового регулювання галузі охорони здоров'я: проблеми і перспективи* : зб. тез доповідей наук.-практ. круглого столу, присв. 25-й річниці прийняття Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» (17.11.2017) / за заг. ред. докт. мед. наук, професора Ю.М. Колесника. Запоріжжя : Вид-во ЗДМУ, 2017. С. 36–40; Гамбург І.А. Місце медичного права в системі права України. *Сучасні аспекти медицини і фармації – 2017* : зб. тез доповідей на Всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених та студентів з міжнародною участю, присвяченій Дню науки, 11–12 травня 2017 р. Запоріжжя : ЗДМедУ, 2017. С. 172; Діяльність у сфері охорони здоров'я, її правогалузева належність. *Актуальні проблеми теорії та практики правового регулювання галузі охорони здоров'я: проблеми і перспективи* : зб. тез доповідей наук.-практ. круглого столу, присв. 25-й річниці прийняття Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» (17.11.2017) / за заг. ред. докт. мед. наук, професора Ю.М. Колесника. Запоріжжя : Вид-во ЗДМУ, 2017. С. 46–49.
10. Хозяйственное право : учебник / В.К. Мамутов, Г.Л. Знаменский, К.С. Хахулин и др. ; под ред. В.К. Мамутова. Київ : Юринком Интер, 2002. 912 с.
11. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 року № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18–22. Ст. 144.
12. Віхров О. Матеріали лекцій з дисципліни «Господарське право». Чернігів, 2016. 76 с.
13. Макаров А. Світло українського бароко. Київ : Мистецтво, 1994. 288 с.

Slabko S.M., Lomonosova L.B. PROBLEMATIC ASPECTS OF DETERMINING THE METHOD OF LEGAL REGULATION OF THE COMPLEX LAW BRANCH

The article is devoted to the research of problematic aspects of determining the method of legal regulation of a complex law branch. The scientific approaches of law theorists and specialists from branch legal sciences are analyzed in relation to the place of complex law branches in the system of law and determination of the method of the complex branch law. Some scholars substantiate their views on the expediency of the existence of complex law branches, while others deny the existence of such an element of the system of law. The authors support the idea of introducing such an element of the system of law as an interbranch complex. In determining the method of legal regulation is cited as an example of the experience of experts in the field of commercial law, who, based on philosophical postulates, found in a single method to combine the two opposite methods, finding a “middle” or “third” element, which has the qualities of contradictory. Conceptual bases for solving these problems are formulated. The branch of law should include such a set of legal rules governing a particular sphere of specific relations as the subject of this branch of law by a single (or dominant) method of legal regulation (civil, administrative, criminal, economic, etc.). If it is possible to distinguish a specific circle of social relations, but their regulation is carried out by a combination of different methods (among which it is impossible to identify the dominant), such a set of norms should be defined as a complex branch (agrarian, etc.). In cases where relations in a particular sphere do not have fundamental specificity (fall under the characterization of other sectoral relations, for example, relations in the branch of health care, education, etc.), they should be subject to the secondary (derivative) formation of a system of law – an interindustry complex with a combination legal regulation of the relevant branch methods.

Key words: method of legal regulation, branch of law, complex, subject of legal regulation, legal relations.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.32838/2707-0581/2020.1/10>

Джуська А.В.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ПРАВО ЛЮДИНИ НА ЖИТТЯ В КОНТЕКСТІ БЕЗПЕЧНОГО ДОВКІЛЛЯ (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНИ)

У статті розкрито сутність права людини на життя в контексті безпечного довкілля (на прикладі України). Зокрема, надано загальну характеристику права людини на життя, яке гарантується Конституцією України й основними міжнародно-правовими актами в галузі прав людини. Зауважено, що обов'язок захищати життя людини, а отже, й забезпечувати право на життя, покладається на державу. Авторка у статті акцентує увагу на тому, що Комітет з прав людини ООН 30 жовтня 2018 року прийняв Загальний коментар № 36 до статті 6 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права. Так, обов'язок захисту права на життя передбачає, що держави мають уживати належних заходів для виправлення загальних умов у суспільстві, які можуть загрожувати життю або перешкоджати особам жити гідним життям. Такі загальні умови можуть включати, зокрема, і погіршення навколишнього середовища. Крім цього, проаналізовано співвідношення понять «безпечне довкілля», «сприятливе довкілля», «здорове довкілля». Наводиться визначення поняття «довкілля (навколишнє природне середовище)» як сукупність природних і природно-антропогенних умов і процесів, які оточують людину і є сферою її життя й діяльності. Зроблено висновок про те, що для безпечного життя людини необхідно, щоб природні умови, в яких проживає (перебуває) людина, були безпечними й здоровими та не викликали в неї різних негативних афектів, тобто характеризуватися екологічними й соціально-медичними показниками. Висвітлено основні екологічні проблемні питання, а також основні напрями підвищення рівня екологічної та радіаційної безпеки у сфері охорони навколишнього природного середовища України. Також розглянуто зв'язок права людини на життя з охороною навколишнього природного середовища. Орієнтиром у цьому питанні є Стокгольмська декларація 1972 року, у якій зазначається, що «обидва аспекти навколишнього середовища людини, як природного, так і створеного людиною, мають вирішальне значення для її добробуту і для здійснення основних прав людини, включаючи навіть право на саме життя». Авторка звертається й до Африканської хартії прав людини й народів від 26 червня 1981 року, яка передбачає, що всі народи мають право на загальний задовільний рівень навколишнього середовища, котрий сприяє їх розвитку. Згадується питання створення Програми ООН з навколишнього середовища (United Nations Environment Programme), мета якої – вирішення питань охорони навколишнього природного середовища.

Ключові слова: права людини, право на життя, безпечне довкілля, сприятливе довкілля, здорове довкілля.

Постановка проблеми. Стаття 27 Конституції України гарантує кожному невід'ємне право на життя. У цій статті зазначено, що ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави – захищати життя людини. Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань [1]. Право людини на життя є основоположним, невід'ємним правом кожного, яке, на жаль,

часто порушується, тому ми вважаємо за доцільне привернути до нього пильну увагу. Актуальність цієї проблематики підвищується тим, що, досліджуючи право на життя, можна виокремити особливий фактор – стан довкілля, який так чи інакше впливає на життя і здоров'я кожної людини. Ця проблематика є малодослідженою наукою конституційного права, а тому потребує більш детального наукового аналізу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у дослідження права людини на життя зробили такі вітчизняні та зарубіжні науковці: С. Булеца, О. Вінгловська, К. Гориславський, О. Домбровська, Н. Камінська, Л. Красицька, Т. Лісніча, О. Мірошніченко, П. Рабінювич, О. Рогова, А. Соловійов та ін. Проте згадувана проблематика не втрачає своєї актуальності й потребує подальшого дослідження.

Постановка завдання. Мета статті полягає в розкритті сутності права людини на життя в контексті безпечного довкілля (на прикладі України).

Для досягнення мети було поставлено такі завдання:

- надати загальну характеристику поняттю «право людини на життя» (на прикладі України);
- визначити зміст поняття «безпечне довкілля»;
- розглянути зв'язок права людини на життя з охороною навколишнього природного середовища.

Виклад основного матеріалу дослідження. Первинним за виникненням і значенням і невід'ємним правом людини є її право на життя, що виникає з моменту народження. Це право не може бути скасовано чи обмежено будь-ким. Цікавим видається те, що в деяких країнах правове законодавство передбачає, що право на життя людини виникає з моменту її зачаття. Термін «наситурус» походить із латинської мови й означає «той, хто повинен народитися», «дитина, яка все ще знаходиться в утробі матері» [2].

Право людини на життя – основоположне (фундаментальне), невід'ємне право кожної фізичної особи (громадянина, іноземця, особи без громадянства, біженця та ін.), що належить до громадянських (особистих) прав у системі прав і свобод людини та громадянина. Це право також закріплене в найважливіших міжнародно-правових актах з прав людини (Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року, Міжнародний пакт про громадянські й політичні права від 16 грудня 1966 року, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року).

Головним є те, що право на життя є невід'ємним, воно належить кожній людині, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних переконань, громадянства тощо. Невід'ємність права на життя варто розглядати як наслідок природності цього права. Ніхто, у тому числі конституція держави, не наділяють людину правом на життя. Людина має це право в силу лише того факту, що вона є людиною [3, с. 186].

Обов'язок захищати життя людини, а отже, й забезпечувати право на життя покладено на державу (наприклад, частина 2 статті 27 Конституції України) [1].

Варто зазначити, що нині міжнародні організації почали розширювати поняття права на життя, включаючи до нього не тільки право на захист життя як такого. Уже можна побачити поки що слабкі, але все-таки спроби включити в розуміння цього права обов'язок держави підтримувати та розвивати загальні умови для гідного життя людини.

Беручи до уваги такий стан справ і прагнучи вирішити головні проблеми, пов'язані із захистом права людини на життя, Комітет з прав людини ООН 30 жовтня 2018 року прийняв Загальний коментар № 36 до статті 6 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права. Так, обов'язок захисту права на життя також передбачає, що держави мають уживати належних заходів для виправлення загальних умов у суспільстві, які можуть загрожувати життю або перешкоджати особам жити гідним життям. Такі загальні умови можуть включати високий рівень кримінального або збройного насилля, систематичні масштабні транспортні та індустріальні катастрофи, погіршення навколишнього середовища, позбавлення корінних народів землі, територій і ресурсів, поширення захворювань, які загрожують життю, таких як ВІЛ, туберкульоз, малярія, зловживання забороненими речовинами, поширеність голоду, недостатнього харчування, глибокої бідності й життя на вулиці. Заходи, які мають впливати на загальні умови для захисту права на життя, включають заходи із забезпечення без затримки доступу осіб до основних товарів і послуг, таких як їжа, вода, житло, охорона здоров'я, електроенергія та санітарія, а також інші заходи для розвитку й підтримки адекватних загальних умов, таких як зміцнення невідкладної медичної допомоги, допомоги в надзвичайних ситуаціях (протипожежна допомога, невідкладна медична допомога, поліція), соціальних житлових програм. Держави також мають приймати стратегічні плани для забезпечення реалізації права на життя. Крім того, держави-учасниці також повинні розвивати, коли це необхідно, плани дій на випадок надзвичайних ситуацій, призначені для підвищення рівня готовності подолати стихійні та техногенні катастрофи, які можуть негативно вплинути на користування правом на життя, таких як урагани, цунамі, землетруси, радіоактивні аварії та масові кібератаки, що призводить до зриву основних послуг [4, с. 6–7].

Кожній людині подобається жити в здоровому середовищі, що є основною її потребою. Здорове довкілля – це дар природи. Повітря, вода та земля є важливими для всіх живих істот. З часів Стокгольмської декларації (1972 рік) визнано, що обидва аспекти навколишнього середовища людини (природні та створені людиною) є важливими для її добробуту й користування основними правами людини, навіть самим правом на життя. Сприятливе середовище в контексті права на життя є базовою гарантією зростання та розвитку особистості, суспільства й нації. Людина мусить дбати про сталий розвиток, а також про те, що вона має право на здорове та продуктивне життя в гармонії з Природою [5, с. 79].

Що ж являє собою термін «довкілля» та яке довкілля є безпечним.

Термін «довкілля» розглядається в таких значеннях, як «довкола», «довколишній», «навкруги», «навколишній» [6, с. 571].

Варто зазначити, що термінові «довкілля» кореспондує більш уживаний в екологічному законодавстві України термін «навколишнє природне середовище». Відповідно до Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 року, під навколишнім природним середовищем розуміється «сукупність природних і природно-соціальних умов та процесів, природні ресурси, як залучені в господарський обіг, так і невикористовувані в економіці в даний період (земля, надра, води, атмосферне повітря, ліс та інша рослинність, тваринний світ), ландшафти та інші природні комплекси» (стаття 5) [7].

В. Іванюшенко під довкіллям розуміє не тільки об'єкти природного середовища, а й інші соціальні фактори, такі як умови побуту, харчування, навчання, відпочинку тощо, тобто сукупність факторів, що впливають на фізичний і психічний стан людини [8, с. 18].

Іншими словами, навколишнє природне середовище, а отже, і довкілля, – це сукупність природних і природно-антропогенних умов і процесів, які оточують людину і є сферою її життя й діяльності. Ці умови та процеси справляють як позитивний, так і негативний вплив на життя і здоров'я людини, тобто характеризують довкілля з погляду його якості. У найзагальнішому значенні безпечним є довкілля, яке негативно не впливає на здоров'я людей. Більш конкретизоване визначення цієї дефініції пов'язане з критеріями безпечності довкілля для життя і здоров'я людини. Такими критеріями є встановлені в законодавчому порядку екологічні нор-

мативи. До них, зокрема, належать нормативи екологічної безпеки (гранично допустимі концентрації забруднюючих речовин у довкіллі, гранично допустимі рівні акустичного, електромагнітного, радіаційного та іншого шкідливого фізичного впливу на довкілля, гранично допустимий уміст шкідливих речовин у продуктах харчування; гранично допустимі викиди та скиди у довкілля забруднюючих хімічних речовин, рівні шкідливого впливу фізичних та біологічних факторів (стаття 33 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»)). Законодавством України можуть установлюватися й інші екологічні нормативи. Відповідність довкілля вказаним нормативам свідчить про безпечну, а невідповідність – про небезпечну якість довкілля для життя і здоров'я людини. Людина, беззаперечно, має право вимагати від відповідних суб'єктів додержання встановлених еколого-правових нормативів. Недодержання цих нормативів є підставою для відшкодування шкоди, яка передбачається частиною 1 статті 50 Конституції України, завданої порушенням права на безпечне для життя і здоров'я довкілля, за нормами Цивільного кодексу України. Можуть також застосовуватися заходи адміністративної та кримінальної відповідальності [3, с. 381–382].

Варто зазначити, що «безпечне довкілля» та «сприятливе довкілля» є тотожними поняттями, із цим твердженням погоджуються, зокрема, такі науковці, як Ю. Шемшученко, А. Тарнавський, С. Боголюбов [8, с. 19].

На думку В. Іванюшенко, ознака «безпечність» указує на ту граничну межу, за якої настають негативні наслідки, тоді як «сприятливість» – це еталон нормативів екологічної стабільності. «Сприятливе довкілля» характеризується тим, що в ньому допускається негативний вплив антропогенної діяльності людини, але він є незначним, екологічна обстановка відзначається високим ступенем стабільності. Отже, категорії «безпечне» і «сприятливе» навколишнє середовище для життя і здоров'я мають різні показники. Забезпечення сприятливого стану довкілля для життя і здоров'я людини – більш складне завдання, ніж «безпечного» [8, с. 19].

Значний інтерес для з'ясування сутності безпечного для життя і здоров'я довкілля має й наукова теорія «права на здорове навколишнє середовище». Це зумовлено значною техногенною переважаністю території України, негативними екологічними наслідками Чорнобильської катастрофи, неефективним використанням природних

ресурсів, широкомасштабним застосуванням екологічно шкідливих технологій, неконтрольованим ввезенням в Україну екологічно небезпечних технологій, речовин і матеріалів, негативними екологічними наслідками оборонної та військової діяльності, а також природними катаклізмами. У цьому випадку можна ототожнити критерії «здорове» й «безпечне» для довкілля, особливо якщо мова йде через конструкцію безпечного для життя довкілля, де існує зв'язок між нематеріальними благами «життя» та «безпечне довкілля». Причому безпека є обов'язковою умовою такого природного стану за логікою «безпечне довкілля – здорове довкілля».

Отже, для безпечного життя людини необхідно, щоб природні умови, у яких проживає (перебуває) людина, були безпечними й здоровими та не викликали в неї різних негативних афектів, тобто характеризуватися екологічними й соціально-медичними показниками.

Разом із тим безпечне довкілля доцільно розглядати через характеристику стану довкілля, тому що стан – більш широке поняття, яке включає як якісні, так і кількісні характеристики довкілля [8, с. 19–20].

На нашу думку, нині в Україні залишається проблемним екологічне питання щодо відходів. Закон України «Про відходи» прийнятий ще 5 березня 1998 року. Він урегулює правові, організаційні й економічні засади діяльності, пов'язаної із запобіганням обсягам або зменшенням обсягів утворення відходів, їх збиранням, перевезенням, зберіганням, переробкою, утилізацією, захороненням. Закон визначає основні принципи й напрями державної політики у сфері поводження з відходами. Однак повною мірою цей Закон не працює, особливо в питанні сортування відходів (сміття).

Проблема накопичення відходів виробництва і споживання є однією з провідних загроз екологічній безпеці України. Зростають обсяги їх утворення, у тому числі хімічно небезпечних, значно поширюються площі несанкціонованих звалищ. Крім того, тривають процеси забруднення річкової мережі відходами вуглевидобувної, хімічної та металургійної промисловості, об'єктів інфраструктури комунального й сільського господарства. Відходи, утворені в процесі медичної діяльності, несуть потенційно вищий ризик для людей, ніж будь-який інший тип відходів. За оцінкою експертів, близько 70% небезпечних для навколишнього природного середовища та здоров'я людини речовин, що перебувають у побутових відходах, міститься у відходах електричного й електронного обладнання.

Під час конференції «Нова політика управління відходами – основа економіки замкненого циклу», яка відбулася 5 червня 2018 року в Києві, відзначено, що в Україні 95% відходів вивозять на полігони, тоді як, наприклад, Швеція переробляє 99% своїх відходів, при цьому ще й купляючи сміття для переробки у своїх сусідів. У Великій Британії річний оборот індустрії поводження з відходами становить понад 12 млрд доларів США, у цій сфері працюють 3000 компаній, на яких працює 70 тисяч осіб.

Аналіз звернень, які надходять на урядову «гарячу лінію», свідчить, що питання екологічної тематики викликають серйозне занепокоєння заявників. Загалом на урядову «гарячу лінію», наприклад, у 2017 році надійшло понад три тисячі звернень стосовно проблем екології та захисту навколишнього природного середовища. Насамперед це питання, пов'язані з промисловими викидами в атмосферу (1200 із загального числа звернень екологічної тематики), що вказує на подальшу інтенсифікацію антропогенного впливу на довкілля, його забруднення різними видами відходів промислового виробництва, яке функціонує зі значними порушеннями норм природоохоронного законодавства.

З початку 2018 року домінуючим у зверненнях, пов'язаних із проблемами екології, залишається питання забруднення атмосферного повітря. Найактивніше щодо цієї проблеми зверталися жителі Дніпропетровської, Черкаської, Київської, Львівської, Полтавської областей і м. Києва [9].

Основними напрямками підвищення рівня екологічної та радіаційної безпеки у сфері охорони навколишнього природного середовища є економічне стимулювання впровадження екологічно безпечних інноваційних, ресурсозберігаючих і природоохоронних технологій, включаючи технології переробки, утилізації та знищення відходів; реабілітація радіоактивно забруднених територій і рекультивация територій з відвалами вуглевидобутку й мінеральної сировини, з підвищеними рівнями радіоактивності й запобігання поширенню небезпечних природно-техногенних явищ – ерозії ґрунтів, їх засолення, підтоплення території тощо. Обмеження обсягів утворення відходів, розширення сфери, пов'язаної з їх утилізацією, знешкодженням та екологічно безпечним видаленням і послідовним зменшенням їх накопичень має стати одним із найважливіших завдань.

Необхідно провести комплекс заходів із запобігання виникненню надзвичайних екологічних ситуацій, пов'язаних із повеннями, підтопленням

території, пожежами в екосистемах, розробити комплекс заходів щодо підвищення рівня безпеки виробництва, підготовки кадрового ресурсу, покращення технологій і технологічних регламентів, зниження обсягів викидів шкідливих речовин в атмосферу, запобігання промислового та побутового забрудненню водою. Потребують нарощення людські, фінансові, матеріально-технічні ресурси, здатні мінімізувати негативні наслідки їх проявів з метою запобігання проявам надзвичайних ситуацій природного характеру, залучення додаткових джерел фінансування з метою ліквідації надзвичайних ситуацій природного й техногенного характеру в зоні проведення АТО [10, с. 303].

Варто зазначити, що нині проблеми довкілля вже не розглядаються виключно під кутом зору забруднення, що зачіпають промислово розвинені країни, а сприймаються скоріше як усесвітня небезпека для планети й усього світу, а також майбутніх поколінь.

Про проблеми екології свідчить прогрес, досягнутий у розумінні явищ, які створюють небезпеку для планети, загрожують життю людини й порушують її основні права. Ці явища стосуються не тільки природного середовища (забруднення води, повітря та атмосфери, морів, океанів та річок; виснаження озонового шару; кліматичні зміни), природних ресурсів (опустелення, вирубка лісів, ерозія ґрунтів, погіршення стану флори та фауни, виснаження невідновлюваних ресурсів тощо), а й також населення та населених пунктів (житло, містобудування, демографія тощо) і прав людини (навколишнє середовище людини, умови життя, праці та здоров'я; умови їх здійснення й умови користування основними правами).

У 1968 році Генеральна Асамблея ООН прийняла Резолюцію, яка визначила зв'язок між якістю навколишнього середовища людини та користуванням основними правами. Орієнтиром є Стокгольмська декларація 1972 року, у якій зазначається, що «обидва аспекти навколишнього середовища людини, як природного, так і створеного людиною, мають вирішальне значення для її добробуту і для здійснення основних прав людини, включаючи навіть право на саме життя... У наш час здатність людини перетворювати навколишній світ за розумного її використання може принести всім народам можливість користуватися благами розвитку й підвищувати якість життя... Через незнання або байдуже ставлення ми можемо завдати величезної та непоправної шкоди земному середовищу, від якого залежать наші життя і благополуччя... Людина має основне

право на свободу, рівність і сприятливі умови життя в навколишньому середовищі, якість якого дає змогу вести гідне і процвітаюче життя, і несе головну відповідальність за охорону й поліпшення навколишнього середовища на благо нинішнього та майбутніх поколінь» [11].

Також варто зауважити, що стаття 24 Африканської хартії прав людини і народів від 26 червня 1981 року передбачає, що всі народи мають право на загальний задовільний рівень навколишнього середовища, котрий сприяє їх розвитку [12].

У 1990 році Генеральна Асамблея ООН заявила, що «всі люди мають право жити в оточенні, адекватному своєму здоров'ю та добробуту». У цьому ж році Комісія з прав людини прийняла Резолюцію під назвою «Права людини і навколишнє середовище», що знову підтвердило зв'язок між збереженням навколишнього середовища та просуванням питань прав людини [5, с. 80].

Програма ООН з навколишнього середовища (*United Nations Environment Programme*) створена з метою вирішення питань охорони навколишнього природного середовища. Вона сприяла розробленню міжнародних рекомендацій і норм, затверджених Генеральною Асамблеєю ООН. Її пропозиції мають впливовий ефект, хоча вони не є юридично обов'язковими. Ця Програма створена для вирішення різноманітних екологічних проблем, починаючи від контролю над забрудненням повітря та захисту озонового шару до біологічного різноманіття. Крім надання інформації про якість навколишнього природного середовища, мета цієї Програми – фінансування захисту тропічних лісів, збереження дикої природи й інші проекти.

Щодо європейського механізму захисту прав людини потрібно зауважити, що право на життя є основним правом людини з екологічними аспектами. Один із випадків захисту прав людини в Раді Європи говорить про те, що уряд держави може нести певну відповідальність у разі втрати життя, якщо він не захистить своїх громадян від небезпечних для життя випадків (справа Європейського суду з прав людини *Pine Valley Development v. Ireland*) [5, с. 81].

Отже, людина не може жити ізольовано. Люди залежать один від одного та держави загалом. Держава як цілий організм існує колективно, вона є найбільшим «партнером» людини у збереженні навколишнього природного середовища й у реалізації права людини на життя. Важливо створити спільне міжнародне бачення довгострокових цілей і міжнародні рамки, які допоможуть

кожній країні відігравати свою роль у виконанні цих завдань [5, с. 84].

Право людини на життя суттєво впливає на державну політику загалом. Це право більш вузьке, ніж багато інших прав людини, які покращують життя (наприклад, право на здоров'я, житло та освіту), але не вимагають, щоб людина залишалася живою [13].

Висновки. Право людини на життя – основоположне (фундаментальне), невід'ємне право кожної фізичної особи (громадянина, іноземця, особи без громадянства, біженця та ін.), яке належить до громадянських (особистих) прав у системі прав і свобод людини та громадянина. Це право є конституційним, адже гарантується статтею 27 Конституції України.

Під довідками (навколишнім природним середовищем) розуміється сукупність природних і природно-соціальних умов і процесів, природні ресурси, як залучені в господарський обіг, так і невикористовувані в економіці в цей період (земля, надра, води, атмосферне повітря, ліс та інша рослинність, тваринний світ), ландшафти й інші природні комплекси. У найзагальнішому

значенні безпечним є довідка, яке негативно не впливає на здоров'я людей.

Комітет з прав людини ООН 30 жовтня 2018 року прийняв Загальний коментар № 36 до статті 6 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права. Так, обов'язок захисту права на життя передбачає, що держави мають уживати належних заходів для виправлення загальних умов у суспільстві, які можуть загрозувати життю або перешкоджати особам жити гідним життям. Такі загальні умови можуть включати, зокрема, і погіршення навколишнього середовища.

У Стокгольмській декларації 1972 року зазначається, що «обидва аспекти навколишнього середовища людини, як природного, так і створеного людиною, мають вирішальне значення для її добробуту і для здійснення основних прав людини, включаючи навіть право на саме життя... Людина має основне право на свободу, рівність і сприятливі умови життя в навколишньому середовищі, якість якого дає змогу вести гідне і процвітаюче життя, і несе головну відповідальність за охорону й поліпшення навколишнього середовища на благо нинішнього та майбутніх поколінь».

Список літератури:

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР (зі змінами та доповненнями). Дата оновлення: 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 11.01.2020).
2. Simić J. The protection of nasciturus within the civil law. *PRAVNI ZAPISI*. 2018. № 2. URL: <http://pravnikafakultet.rs/wp-content/uploads/2018/12/Pravni-zapisi-2018-02-03-Simic.pdf> (дата звернення: 11.01.2020).
3. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол. : В.Я. Тацій (голова редкол.), О.В. Петришин (відп. секретар), Ю.Г. Барабаш та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2011. 1128 с.
4. General comment No. 36 (2018) on article 6 of the International Covenant on Civil and Political Rights, on the right to life. Distr.: General 30 October 2018. Adopted by the Committee at its 124th session (8 October to 2 November 2018). 24 p. URL: https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CCPR/Shared%20Documents/1_Global/CCPR_C_GC_36_8785_E.pdf (дата звернення: 11.01.2020).
5. Bhat Mohd. Yousuf, Andrabhi Syed Damsaz Ali. Right to life in context of clean environment: it's significance under various laws. *IOSR Journal Of Humanities And Social Science (IOSR-JHSS)*. 2017. № 22 (5). P. 79–85. URL: <http://www.iosrjournals.org/iosr-jhss/papers/Vol.%2022%20Issue5/Version-10/L2205107985.pdf> (дата звернення: 11.01.2020).
6. Юридична енциклопедія : у 6 т. / ред. кол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, 1998. 2004. Т. 1: А–Д. 669 с.
7. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25 черв. 1991 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12> (дата звернення: 12.01.2020).
8. Іванюшенко В.В. Право людини і громадянина на безпечне для життя і здоров'я довідка: поняття та зміст. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. 2010. Вип. 6 (1). С. 17–23.
9. «Безпечне довідка – потреба кожного з нас» (7 червня 2018 р.). URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/bezpechne-dovkillya-potreba-kozhnogo-z-nas/> (дата звернення: 15.01.2020).
10. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2015 році. Київ : Міністерство екології та природних ресурсів України, ФОП Грінв Д.С, 2017. 308 с.
11. Декларация Конференции Организации Объединенных Наций по проблемам окружающей человека среды (Стокгольм, 1972 г.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_454 (дата звернення: 12.01.2020).

12. Африканская хартия прав человека и народов: прин. на встрече глав государств-членов Организации африканского единства 26 июня 1981 г. в Найроби. Вступ. в силу 21 октября 1986 г. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/russian/instree/Rz1afchar.html> (дата обращения: 12.01. 2020).

13. Etzioni A. Life: the most basic right. *Journal of Human Rights*. 2010. № 9 (1). URL: <https://www.uv.es/sasece/docum/mayo-sept2010/Life%20the%20most%20basic%20right%20Etzioni.pdf> (дата звернення: 11.01.2020).

Dzhuska A.V. HUMAN RIGHT TO LIFE IN THE CONTEXT OF A SAFE ENVIRONMENT (AS AN EXAMPLE OF UKRAINE)

The article describes the essence of the human right to life in the context of a safe environment (as an example of Ukraine). In particular, the human right to life is generally characterized, which is guaranteed by the Constitution of Ukraine and the basic international legal acts in the field of human rights. It is noted that the duty to protect human life and therefore to guarantee the right to life rests with the state. The author emphasizes that on 30 October 2018, the UN Human Rights Committee adopted General comment No. 36 (2018) on article 6 of the International Covenant on Civil and Political Rights, on the right to life. Thus, the duty to protect life also implies that States parties should take appropriate measures to address the general conditions in society that may give rise to direct threats to life or prevent individuals from enjoying their right to life with dignity. These general conditions may include, in particular, degradation of the environment. In addition, the article analyzes the relation between the concepts of “safe environment”, “favorable environment”, “healthy environment”. The article defines the concept of “environment” as a set of natural and anthropogenic conditions and processes that surround a person and are the sphere of his life and activity. It is concluded that for a safe life of a person it is necessary that the natural conditions in which a person lives (stay) be safe and healthy and do not cause different negative effects, that is, characterized by environmental and socio-medical indicators. The main environmental issues are covered, as well as the main directions of increasing the level of ecological and radiation safety in the field of environmental protection of Ukraine. The relationship of the human right to life with environmental protection is also examined. The reference to this is the Stockholm Declaration of 1972, which states that “both aspects of man’s environment, the natural and the man-made are essential to his well-being and to the enjoyment of basic human rights the right to life itself”. The author also addresses the African Charter on Human and Peoples’ Rights of 26 June 1981, which stipulates that all peoples have the right to a generally satisfactory level of the environment that contributes to their development. The article mentions the creation of the United Nations Environment Program, the purpose of which is to address environmental issues.

Key words: human rights, right to life, safe environment, favorable environment, healthy environment.

Чечерський В.І.

Офіс Генерального прокурора

ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАКРІПЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ НАРОДОНАСЕЛЕННЯ ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК РЕАЛІЗАЦІЇ ЛЮДИНОЮ РЕПРОДУКТИВНИХ ПРАВ

Україна одна з небагатьох держав, яка до цього часу не прийняла закон, що покликаний урегулювати репродуктивні права людини, а також закріпити державну політику в цій сфері.

У конкретний історичний проміжок часу кожна країна дотримується власної політики народонаселення залежно від потреб у збільшенні чи зменшенні популяції. Більшість із них закріпили основи цієї політики в законодавстві. Як правило, це нормативні акти, що регулюють репродуктивні права або порядок використання допоміжних репродуктивних технологій.

Крім того, певні механізми впливу на репродуктивну поведінку населення закріплено в податковому, сімейному та інших законодавствах.

Однак, стимулюючи зростання чи зменшення кількості населення, держави використовують різні шляхи та методи, окремі з яких не узгоджуються на тепер із чинною доктриною прав людини.

У статті розкрито питання взаємозв'язку державної політики з правом людини на репродуктивне відтворення, її впливу на це право. Надано оцінку окремим методам і способам заохочення громадян до певної репродуктивної поведінки на предмет їх відповідності концепції природних прав людини.

Зазначено, що державна законодавча підтримка до народження дітей, навіть надмірна, надання податкових пільг і преференцій, не може вважатися такою, що порушує це право.

Констатовано, що встановлення обтяжень, у тому числі додаткового оподаткування, за відсутність дітей чи мінімальну (максимальну) їх кількість не порушує право людини на репродуктивне відтворення лише в тому разі, коли ці обтяження не впливають і не можуть істотно вплинути на репродуктивну поведінку особи з мотивів виникнення в неї суттєвих труднощів чи обмежень, не примушують її до безальтернативного прийняття репродуктивного рішення.

Зроблено висновки, що кожна держава самостійно шукає баланс між власними потребами в кількості населення та правами конкретних громадян на репродуктивне відтворення. Водночас її вплив на репродуктивну поведінку людини повинен бути виваженим, опосередкованим і не призводити до порушення фундаментальних прав.

У зв'язку з цим Україні, яка себе позиціонує правовою та соціальною державою, доцільно на законодавчому рівні визначити основні принципи, пріоритети й напрями державної політики у сфері народонаселення.

Ключові слова: права людини, право на репродуктивне відтворення, репродуктивні права, свобода вибору, державна політика народонаселення.

Постановка проблеми. Згідно з інформацією Інституту демографії НАН України, у 2026 році населення країни скоротиться до 36 млн. осіб. На думку вчених, демографічні проблеми ще довго залишатимуться гострими: потенціал демографічного зростання вичерпано, а процес вимирання триватиме не менше ніж 20 років [1, с. 2]. При цьому Україна одна з небагатьох держав, у тому числі колишнього Радянського Союзу, яка до цього часу не прийняла закон, що покликаний урегулювати репродуктивні права людини, а також закріпити державну політику в цій сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Незважаючи на значний масив наукових праць, присвячених репродуктивним правам, юристи майже не розглядають їх через призму державної політики народонаселення. Окремі аспекти співвідношення державної демографічної політики й репродуктивного здоров'я розглянуто в роботах Н. Русанової, М. Малєїної, С. Мокрецова; деякі питання можливості реалізації репродуктивних прав за державного впливу висвітлено К. Світневим, Г. Романовським та ін.

Завданням статті є дослідження законодавчого закріплення державної політики у сфері

народонаселення та її впливу на свободу людини у виборі й контролі способу реалізації права на репродуктивне відтворення, а також пов'язаних із ним репродуктивних прав, визначення умов, за яких є підстави вважати, що має місце неправомірне втручання в них держави.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як зазначалося в проєкті Концепції загальнодержавної програми «Репродуктивне здоров'я нації», на 2017–2021 роки в Україні після тривалого періоду підвищення народжуваності (2002–2012 роки) з 2013 року спостерігається її скорочення. Особливо відчутним воно стало у 2015 році, коли чисельність народжень скоротилася, порівняно з попереднім роком, більше ніж на 54 тис. осіб (або на 11,6%), а число народжених у розрахунку на 1000 осіб знизилося з 10,8 до 9,6.

За таких обставин варто шукати вихід із негативної демографічної спіралі, що, чим далі, тим стає складнішим. Вирішального значення набуває співвідношення права, природного права та їх впливу на державну політику народжуваності й народонаселення. Варто констатувати, що юриспруденція тут займає можливо одні з останніх позицій серед усіх наук. Питанням репродуктивного відтворення населення, впливу такого відтворення на розвиток держави, у свою чергу, впливу державної політики на тенденції відтворення населення, повноважень і можливостей окремої людини в цій сфері вже давно є предметом економічних, соціальних, медичних та інших дисциплін. При цьому прикладні науки нині суттєво випереджають темпи правового регулювання, а новітні якісні зміни щодо відтворення людини залишили далеко позаду консервативні устої правничої науки.

Як наслідок, сучасна правова регламентація не узгоджується з фактичним станом, який має місце в репродуктивній сфері.

Разом із тим ще невеликі території грецьких міст-держав давали змогу помічати тенденції розвитку їх демографічної структури, аби не вдаватися до допомоги статистики. Саме це дало змогу древнім філософам усвідомити взаємозв'язок відтворення соціальної й демографічної структур [2, с. 267].

Загалом питання правової регламентації відтворення час від часу порушувалися правознавцями, однак, як правило, з позиції регулювання народонаселення в контексті сімейного, інколи цивільного права.

Так, у 1977 році Р. Каллістратова відзначала: «Сімейні стосунки, як і всякі інші, відчувають вплив з боку цілого комплексу соціальних явищ:

економіки, політики, ідеології. Крім того, стимулювати народжуваність можуть норми найрізноманітніших галузей права, тому настав, мабуть, час знайти прийнятну організаційну форму співробітництва юристів різних профілів, економістів, демографів для комплексної розробки конкретних пропозицій про вирішення проблеми динаміки народонаселення» [3, с. 61].

Через призму охорони здоров'я правове регулювання народжуваності наприкінці ХХ століття розглядалося в працях М. Малєїної. Проте вона не використовує термін «репродуктивні права», «право на репродуктивний вибір», «право на репродуктивне відтворення», а переважно оперує поняттям «регулювання репродуктивної діяльності». Нею право людини на репродуктивне відтворення як окреме право не визнається до кінця, оскільки мова йде не про правові домагання людини, а про методи державного регулювання однієї зі сфер людської діяльності. Відповідно, держава залишає за собою можливість створювати певний правовий режим за допомогою обмежень і стимулів під час реалізації репродуктивних прав людини.

Варто підкреслити, що репродуктивну політику держави на кожному конкретному історичному проміжку часу визначають два серйозні фактори: демографічна ситуація в державі та ступінь впливу релігії на державне й суспільне життя. Проблеми демографічного характеру держава традиційно намагається вирішувати шляхом регулювання кількості дітей і своїм ставленням до абортів (їх повна заборона або, навпаки, дозвіл на проведення штучного переривання вагітності) [4, с. 150].

Незважаючи на удавану відсутність права в цих моментах, воно досить активно спочатку втручалось (і втручається) в регулювання репродуктивної діяльності. Нездатність мати дітей для законодавства більшості держав (аж до початку ХХ ст.) була підставою для розірвання шлюбу. Тим самим держава визнавала право на пошук такого партнера, який дав би змогу реалізувати репродуктивні потреби громадянина [5].

З погляду природного права важливим є забезпечення впливу держави на право людини на репродуктивне відтворення виключно опосередковано. Людина повинна мати добровільний вибір, як розпорядитися власною фертильністю, а тому заходи стимулювання до певної репродуктивної поведінки не мають бути такими, що роблять її безальтернативною. Упровадження стимулів, які безпосередньо впливають на репродуктивний вибір і фактично роблять його безваріантним, є ознакою порушення природного права

людини, відсутності реально діючого принципу верховенства права, надмірного втручання в особистий простір людини.

З метою об'єктивності оцінювання впливу державної політики на репродуктивний вибір має здійснюватися кожного разу з вивченням усієї сукупності обставин, які впливають чи вплинули на поведінку людини. І якщо в одних випадках може йти мова про опосередковане стимулювання до певної репродуктивної поведінки, то в інших – до фактичного примушування на її дотримання.

Каїрська конференція радикальним чином змінила підхід міжнародного співтовариства до взаємозв'язку проблеми народонаселення й розвитку та поставила в центр уваги такі питання, як людина і права людини, а не чисельність населення й темпи його приросту. В основі такої зміни парадигми був відхід від розуміння населення в основному як макроекономічної змінної величини для планування політики до заснованого на правах людини підходу, у якому ключовим елементом є благополуччя окремих осіб [6].

У 1966 році в Резолюції № 2211 (XXII) 1966 Генеральна Асамблея ООН визнала суверенітет держав щодо формулювання та забезпечення їх демографічної політики, беручи до уваги принцип, відповідно до якого кожна окрема сім'я має право вільно приймати рішення щодо її розміру.

Більшість держав нормативно закріпила основні положення своєї політики у сфері репродуктивного відтворення. В одних випадках мова йде про національні програми, плани дій, концепції, що затверджені уповноваженими суб'єктами державної влади й місцевого самоврядування, в інших – безпосередньо в законах.

За інформацією Фонду ООН у сфері народонаселення а) 118 країн розробили керівні принципи й регламенти стандартного надання послуг з охорони сексуального й репродуктивного здоров'я підлітків і молоді; б) 81 країна привела політичні установки у сфері акушерської допомоги у відповідність до міжнародних стандартів; в) 41 країна має в розпорядженні систему відстеження випадків материнської смертності й реагування на них; г) 67 країн мають у розпорядженні можливість надання мінімального набору первинних послуг з охорони сексуального й репродуктивного здоров'я із самого початку надзвичайних ситуацій гуманітарного характеру [7].

На законодавчому рівні деякі держави закріпили основи державної політики у сфері охорони репродуктивного здоров'я, другі – охорони й захисту репродуктивних прав, треті – гарантування окре-

мих правомочностей або гарантування державної підтримки, яка пов'язана з народженням дітей.

Відповідно до ст. 14 Закону Республіки Молдова «Про репродуктивне здоров'я», політика держави в галузі охорони репродуктивного здоров'я спрямована на: а) формування свідомого та відповідального ставлення населення до сексуально-репродуктивного здоров'я; б) запобігання небажаним вагітності та скорочення числа абортів; в) профілактику інфекцій, що передаються статевим шляхом, і ВІЛ-інфекції/СНІДу; г) широке використання методів контрацепції й захисту репродуктивної функції; д) забезпечення народження здорових і бажаних дітей; е) підтримку сімей, що мають дітей, і пар, які планують вагітність; в) розвиток якісних послуг у галузі охорони репродуктивного здоров'я; г) ефективне залучення урядових, неурядових і приватних структур, засобів масової інформації до захисту й неухильного дотримання репродуктивних прав; д) пропаганду знань у сфері статевого й репродуктивного виховання населення; е) підтримку наукових досліджень у сфері репродуктивного здоров'я; ж) вишівську й післявишівську підготовку фахівців у сфері охорони репродуктивного здоров'я та захисту репродуктивних прав відповідно до міжнародних стандартів [8].

У статті 84 Кодексу охорони здоров'я Республіки Таджикистан передбачено, що держава гарантує допологові й післяпологові пільги матерям; захист від усіх форм сексуальної експлуатації та сексуального домагання; доступ до інформації, спрямованої на заохочення соціального, духовного й морального благополуччя, фізичного та психічного здоров'я у сфері дітонародження [9].

У Киргизькій Республіці державна політика у сфері охорони репродуктивного здоров'я громадян спрямована: 1) на всебічне зміцнення інституту сім'ї; 2) на розвиток і вдосконалення системи охорони репродуктивного здоров'я громадян з урахуванням статевовікових особливостей; 3) на формування свідомого ставлення чоловіків і жінок до народження здорових, бажаних дітей шляхом виховання в батьків відповідальності за їх народження; 4) на створення умов, що забезпечують рівність можливостей жінок і чоловіків під час реалізації їхніх сексуальних і репродуктивних прав.

Основними напрямками державної політики цієї республіки в галузі охорони репродуктивних прав громадян є: 1) розроблення, прийняття й фінансування цільових державних програм, спрямованих на покращення демографічного розвитку країни; 2) розроблення й виконання стандартів охорони

репродуктивного здоров'я громадян з урахуванням статевікових особливостей; 3) проведення наукових досліджень у галузі охорони сексуального й репродуктивного здоров'я громадян, упровадження сучасних методів і технологій для покращення їхнього сексуального та репродуктивного здоров'я; 4) забезпечення юридичної, соціальної, інформаційно-методичної підтримки в рамках державних програм; 5) створення рівних умов для добросовісної конкуренції організаціям охорони здоров'я всіх форм власності, що надають послуги у сфері сексуального й репродуктивного здоров'я; 6) здійснення контролю й координації реалізації державних програм з охорони сексуальних і репродуктивних прав громадян; тощо [10].

У деяких державах питання репродуктивної політики вивели з предмета законів, які регулюють репродуктивні правовідносини, і закріпили в окремих законодавчих актах.

Наприклад, у Республіці Білорусь правові та організаційні основи забезпечення демографічної безпеки передбачено Законом «Про демографічну безпеку Республіки Білорусь» [11].

Зважаючи на викладене, не можна підтримати тих авторів проектів законів України, які пропонували чи пропонують законодавчі акти виключно щодо порядку, підстав та умов застосування допоміжних репродуктивних технологій. Уважаємо, що повинен бути єдиний законодавчий акт, який регулюватиме правовідносини в репродуктивній сфері, що має включати основи державної політики; поняття і зміст права людини на репродуктивне відтворення й репродуктивних прав; порядок, підстави й умови здійснення допоміжних репродуктивних технологій тощо.

Необхідно відзначити, що законодавство держав у сфері відтворення населення істотно відрізняється залежно від демографічної ситуації, конкретного історичного періоду. І якщо для європейських країн характерне скорочення населення та його старіння, то загальносвітовий тренд є зворотнім.

У кожній четвертій державі з населенням понад мільйон чоловік народжуваність становить не менше ніж 4 дітонароджень із розрахунку на одну жінку. Загальна чисельність населення у світі становить понад 7,7 млрд. осіб і невпинно зростає.

У зв'язку з цим більшість держав Африки та Азії намагається зупинити зростання чисельності населення. Одним із таких заходів є впровадження широкого доступу до контрацептивів, що не суперечить праву людини на репродуктивне відтворення.

Стимулювання населення до використання методів контрацепції узгоджується з правом людини на репродуктивне відтворення, оскільки відповідальне, вільне та добровільне рішення про їх застосування (і жінками, і чоловіками) покладається на особу. Натомість політика заборони їх використання або обмеження у використанні (за віком, статтю, іншими ознаками) призводить до його порушення, оскільки особа примусово позбавлена можливості належного регулювання кількості дітей завдяки наявним методам контрацепції чи обмежена в ній.

З подібного погляду варто розглядати питання стимулювання народження дітей і їх кількості завдяки державній фінансовій підтримці.

Державна законодавча підтримка до народження дітей, навіть надмірна, не може вважатися такою, що порушує це право, оскільки в будь-якому разі вона спрямована на покращення фінансового та соціального становища людини, не є безваріантним примусом і остаточне рішення щодо її прийняття залишається за особою.

Водночас значна частина держав проводить протилежну політику, яка полягає у зменшенні (гальмуванні) приросту населення. Для цього ними використовується широкий спектр повноважень від інформаційного впливу до застосування конкретних санкційних механізмів.

Прикладом є раніше впроваджувана політика в Китайській Народній Республіці «Одна сім'я – одна дитина», яка серед іншого передбачала суттєві фінансові санкції та скасування цілої низки преференцій для сімей з двома й більше дітей.

Проведення такої суворої демографічної політики із застосуванням край обтяжливих санкцій (у вигляді штрафів, примусової стерилізації тощо) за народження більше ніж однієї дитини є яскравим прикладом порушення права людини на репродуктивне відтворення, зокрема в частині права на визначення кількості нащадків і періоду між їхніми народженнями.

Отже, встановлення обтяжень, у тому числі додаткового оподаткування, за відсутність дітей чи мінімальну їх кількість може вважатися таким, що не порушує право людини на репродуктивне відтворення лише в тому разі, коли ці обтяження не впливають і не можуть істотно вплинути на репродуктивну поведінку особи з мотивів виникнення в неї суттєвих труднощів чи обмежень, не примушують її до безальтернативного прийняття репродуктивного рішення.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що кожна держава самостійно шукає баланс між власними

потребами в кількості населення та правами конкретних громадян на репродуктивне відтворення. Водночас її вплив на репродуктивну поведінку людини повинен бути виваженим, опосередкованим і не призводити до порушення фундаментальних прав.

У зв'язку з цим Україні, яка себе позиціонує правовою та соціальною державою, доцільно на законодавчому рівні визначити основні принципи, пріоритети й напрями державної політики у сфері народонаселення.

Список літератури:

1. Мокрецов С.С. Вплив демографічної політики держави на репродуктивний стан здоров'я населення країни. *Теорія та практика державного управління*. 2010. Вип. 3 (30). С. 1–6.
2. Васильченко О.М. Репродуктивна поведінка особистості Соціально-психологічний аналіз : монографія. Луганськ : Ноулідж, 2013. 547 с.
3. Бурдо Е.П., Гаранина И.Г. Проблемы выделения института репродуктивных прав человека в российском праве. *Проблемы в российском законодательстве : юридический журнал*. 2015. № 5. С. 61–68.
4. Рябенко О.В. Право фізичної особи на репродукцію (відтворення): поняття та історико-правові аспекти становлення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. Вип. 30. Том 1. С. 148–151.
5. Романовский Г.Б. Гносеология права на жизнь : монография. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2003. 368 с. URL: <http://testlib.meta.ua/book/330298/read/> (дата звернення: 07.03.2019).
6. Десять лет Каирскому консенсусу: народонаселение, репродуктивное здоровье и глобальные усилия по искоренению нищеты: отчет ЮНФПА, Prographics, Inc., Annapolis, Maryland, USA. 2004. 140 с.
7. Прогресс в осуществлении стратегического плана ЮНФПА на 2014–2017 годы : доклад Директора-исполнителя. URL: https://www.unfpa.org/sites/default/files/board-documents/main-document/DP.FPA_2017.4Part_I_RU.pdf (дата звернення: 20.09.2019).
8. О репродуктивном здоровье : Закон Республики Молдова от 15.06.2012 № 138. URL: <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=344838&lang=2> (дата звернення: 11.06.2019).
9. Кодекс здравоохранения Республики Таджикистан : Закон Республики Таджикистан от 30.05.2017 № 1413. URL: <http://extwprlegs1.fao.org/docs/pdf/taj181168.pdf> (дата звернення: 11.06.2019).
10. О репродуктивных правах граждан и гарантиях их реализации : Закон Кыргызской Республики от 04.07.2015 № 148. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111191> (дата звернення: 11.06.2019).
11. О демографической безопасности Республики Беларусь : Закон Республики Беларусь от 04.01.2002 № 80-3. URL: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=1832 (дата звернення: 12.06.2019).

Checherskiy V.I. LEGISLATIVE ASSIGNMENT OF PUBLIC POLICY AS AN IMPORTANT FACTOR OF THE IMPLEMENTATION OF HUMAN REPRODUCTIVE RIGHTS

Ukraine is one of the few states that has not yet adopted a law that seeks to regulate reproductive rights and to consolidate the state policy in this area.

At a specific historical period, each state adheres to its own population policy, depending on the number and needs of population increase or decrease. Most states have enshrined the foundations of this policy in legislation. As a rule, these are regulations governing reproductive rights or the procedure for the use of assisted reproductive technologies.

In addition, certain mechanisms for influencing the reproductive behavior of the population are preserved in tax, family, labor and other legislation.

However, in stimulation of population growth or decline, countries use a variety of ways and methods, some of which do not currently reflect present human rights doctrine.

The article deals with the question of the interrelation of public policy with the human right to reproductive procreation, its influence on this right. The individual methods and ways of encouraging citizens to engage in specific reproductive behavior are evaluated for their relevance to the concept of natural human rights.

It has been stated that state legislative support for the birth of children, even excessive, granting tax privileges and preferences, cannot be considered as violating this right.

It is stated that imposing burdens, including additional taxation, in the absence of children, or their minimum (maximum) number, does not violate the human right to reproduction, only if those burdens do not affect and cannot substantially affect the reproductive behavior of the person on its significant difficulties or limitations do not compel it to take a reproductive decision without any alternative.

It is concluded that each state independently seeks a balance between its own population needs and the rights of individual citizens to reproduction. At the same time, its impact on human reproductive behavior must be balanced, indirect and not violate fundamental rights.

In this regard, Ukraine, which positions itself as a rule of law and a social state, it is advisable to define at the legislative level the basic principles, priorities and directions of state policy in the field of population.

Key words: human rights, right for reproduction, reproductive rights, freedom of choice, public population policy.

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.91/95:347.65/68

DOI <https://doi.org/10.32838/2707-0581/2020.1/12>

Акімова А.О.

Національний університет «Одеська юридична академія»

СПРАВА ПРО СПАДКУВАННЯ: ПОНЯТТЯ Й РОЗМЕЖУВАННЯ ІЗ СУМІЖНИМИ КАТЕГОРІЯМИ

Статтю присвячено питанням визначення категорії «справа про спадкування» та виявлення місця таких справ у системі матеріальних і процесуальних відносин. Визначено, що справа про (щодо) спадкування – це переданий на вирішення суду в порядку цивільної юрисдикції спір, який виник із цивільних відносин під час переходу прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи (спадкодавця) до інших осіб (спадкоємців). Для визначення поняття «спір щодо спадкування» необхідно звернутися до процесуального законодавства, дослідивши подібні до цієї категорії терміни. Доведено, що категорії «справа про спадкування» та «справа щодо спадкування» є тотожними й набагато більш лаконічно відображають сутність розгляду судових спорів, що виникають зі спадкових правовідносин, хоча й відзначено необхідність уживати ці категорії в контексті саме судового розгляду справ, відмежовуючи від нотаріального процесу або іншої позасудової діяльності.

У юридичній літературі та матеріалах практики нерідко також можна зустріти конструкцію «провадження спадкових справ». З'ясовано, що термін «спадкова справа» в юридичній літературі використовується на позначення нотаріальної справи, що формується безпосередньо нотаріусом у процесі практичної реалізації прав спадкоємців. Проаналізовано контекст використання терміна «спадкове провадження» в доктрині й визначено, що найбільш часто під терміном «спадкове провадження» розуміється нотаріальне провадження, у межах якого відбувається встановлення й накопичення юридичних фактів – передумов реалізації спадкових правовідносин. У свою чергу, нотаріальне провадження може бути визначено як процедурна форма нотаріального процесуального правовідношення, у межах якого реалізовується спадкове правовідношення. Спадкове провадження може розглядатися як елемент складного юридичного складу, у межах якого реалізовується спадкове правовідношення. Найбільш семантично подібною до цієї категорії є категорія «нотаріальне провадження у сфері спадкових відносин», яка також згадується в літературі.

Доведено, що поняття спадкового процесу включає дії суду щодо вирішення спорів, які виникають зі спадкових правовідносин. У процесуальній формі через розгляд справи і прийняття рішення здійснюється реалізація спадкового правовідношення.

Ключові слова: справа про спадкування, спадковий процес, спадкове провадження, спадкова справа, спадкові спори.

Постановка проблеми. Коректне використання категоріального апарату – запорука успішного наукового дослідження будь-якого явища. Аналізуючи природу та процесуальні аспекти справ про спадкування, необхідно остаточно визначитися, як саме співвідносяться семантично суміжні категорії, такі як «спадковий процес»; «спадкове провадження»; «спадкова справа»; «спори, що виникають із спадкових правовідносин»; «справа про/щодо спадкування».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукової періодики та монографічних досліджень дає змогу говорити, що процесуальні аспекти розгляду справ, що виникають зі спадкових правовідносин, нерідко розглядаються окремо від тих правовідносин, що генерують обставини цих справ. Поняття «спадковий процес»; «спадкове провадження»; «спадкова справа»; «спори, що виникають із спадкових правовідносин»; «справа про/щодо спадкування» широко

застосовуються в літературі, однак їх співвідношення не досліджувалося ґрунтовно.

Постановка завдання. Саме тому метою дослідження є визначення поняття справ про спадкування та їх місця в системі матеріальних і процесуальних правовідносин.

Виклад основного матеріалу дослідження. Специфіка системно-цілісного підходу в дослідженні проблематики обраної теми потребує чітко розмежувати, через яку дефініцію можна визначити ту чи іншу правову категорію. Обставиною, що визначає складність остаточного відмежування вищезгаданих понять одне від одного, є той факт, що реалізація спадкових прав не має виключно матеріальний характер, як зазначав П.С. Нікітюк, ті ж таки угоди щодо реалізації права на спадкування, окрім матеріально-правового, мають й інший «такий, що рухає, процесуальний бік – процесуально-правовий» [7, с. 165].

Якщо розглядати спадкове право як один із інститутів цивільного права, у якому мають визначатися межі дозволеної поведінки суб'єктів спадкових правовідносин, що закріплені законодавством України, необхідно, однак, зважати, що додаткове регламентування спадкових прав відбувається в межах спадкового процесу, під яким розуміють регламентовані законодавством юридично вагомі дії уповноважених осіб, що зумовлені переходом прав померлої особи до інших осіб [13, с. 7–9].

Термін «спадковий процес» запропонований авторами практичного довідника зі спадкового права, під яким пропонувалося розуміти всю сукупність усіх юридично вагомих дій суб'єктів спадкових правовідносин. Автори доводили можливість здійснення спадкового процесу як у межах нотаріального процесу, так і поза його межами (наприклад, у випадках, коли спадкоємцям не потрібно звертатися до нотаріуса або суду для вирішення особливо важливих юридичних обставин: згідно з ч. 2 ст. 1267 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України, спадкоємці за усною угодою між собою, якщо це стосується рухомого майна, можуть змінити розмір частки у спадщині когось із них) [12].

Отже, С.Я. Фурса та Є.І. Фурса поділили матеріальну сторону спадкових правовідносин і їх процесуальне здійснення. Попри те що автори визнавали, що спадкове право тісно пов'язане з нотаріальним процесом, водночас зроблено висновок, що спадковий процес не є тотожним нотаріальному [9, с. 140; 11]. Тобто спадковий процес може мати в змісті юридично вагомі обста-

вини, але сам процес може проходити без участі будь-яких державних органів відповідно до норм законодавства.

Як бачимо, С.Я. Фурса та Є.І. Фурса, наводячи власне бачення спадкового процесу, неодноразово наголошують на його зв'язку з нотаріальним процесом, про що свідчить теза, що «спадковий процес у певних випадках може бути одним з інститутів нотаріального процесу, який визначає спеціальну процедуру реалізації громадянами спадкових прав та повноваження нотаріусів, що мають забезпечити охорону прав усіх суб'єктів спадкових правовідносин та оформлення спадкових прав відповідно до вимог закону» [12]. Однак, неодноразово згадуючи судовий порядок вирішення спорів на противагу угодам між спадкоємцями без залучення представників юстиції (наприклад, коли в процесі спадкування спадкоємці отримують лише речі звичайної домашньої обстановки і вжитку, а під час розподілу спадкового майна немає спору між спадкоємцями), автори не дають відповіді на питання, чи включається до спадкового процесу судовий розгляд справ, що виникають зі спадкових правовідносин.

Уважаємо, що вирішення цього питання лежить у площині розуміння природи захисту прав загалом і спадкових прав окремо. Використовуючи підхід, згідно з яким захист права є складником механізму його реалізації, можна констатувати, що звернення за судовим захистом права є однозначно складником процесу реалізації спадкоємцями своїх спадкових прав. Критерії процедурності й дій уповноважених осіб, що зумовлюють перехід прав померлої особи до інших осіб також зберігають своє значення у випадку судового розгляду спорів, що виникають зі спадкових правовідносин. Отже, на підставі вищевикладеного можна зробити висновок, що поняття спадкового процесу включає дії суду щодо вирішення спорів, які виникають зі спадкових правовідносин. У процесуальній формі через розгляд справи і прийняття рішення здійснюється реалізація спадкового правовідношення. Відповідно до положень загально-теоретичної юриспруденції, поява закінченого результату правовідношення тягне за собою припинення цього правовідношення, оскільки мета останнього досягнута [10]. Отже, реалізація будь-якого правовідношення має розцінюватися як юридичний наслідок, а реалізація спадкового правовідношення прямо кореспондує з правовідношенням процесуальним [3, с. 186], у нашому випадку цивільно-процесуальним.

Крім уже розглянутого «спадкового процесу», у літературі також зустрічається категорія «спадкове провадження». М.В. Бондарєва визначає спадкове провадження як нотаріальне провадження, у межах якого відбувається встановлення й накопичення юридичних фактів – передумов реалізації спадкових правовідносин. Науковиця пропонує розглядати спадкове провадження як елемент складного юридичного складу, у межах якого реалізовується спадкове правовідношення [1, с. 4–5]. Отже, нотаріальне провадження може бути визначено як процедурна форма нотаріального процесуального правовідношення, у межах якого реалізовується спадкове правовідношення. Найбільш семантично подібною до цієї категорії є категорія «нотаріальне провадження у сфері спадкових відносин», яка також згадується в літературі [5, с. 121–122].

У юридичній літературі та матеріалах практики нерідко також можна зустріти конструкцію «провадження спадкових справ». Термін «спадкова справа» зазвичай використовується на позначення нотаріальної справи, що формується безпосередньо нотаріусом у процесі практичної реалізації прав спадкоємців.

Пунктом 2.1 глави 10 розділу II Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженого Наказом Міністерства юстиції України від 22.02.2012 № 296/5, встановлено, що спадкова справа заводиться нотаріусом за місцем відкриття спадщини на підставі поданої (або такої, що надійшла поштою) першою заяви про прийняття спадщини або про вжиття заходів до охорони спадкового майна, претензії кредиторів [9, с. 153].

Заведення спадкової справи в теорії нотаріального процесу визнається наслідком взаємо-

дії юридичних фактів цивільного права (факту часу й місця відкриття спадщини під час визначення процесуальної підвідомчості нотаріальної справи нотаріусу) і загальних (норми права, правосуб'єктності спадкоємця) та спеціальних (звернення спадкоємця із заявою) передумов настання процедурних наслідків [2, с. 8].

Для визначення поняття спір щодо спадкування необхідно звернутися до процесуального законодавства, дослідивши подібні до цієї категорії. Аналіз матеріалів судової практики та юридичної періодики, що висвітлює питання судового розгляду справ, які виникають зі спадкових правовідносин, дає змогу виділити ще декілька категорій, що використовуються на позначення судових спорів, які виникають зі спадкових правовідносин. Найбільш поширеним у рішеннях Верховного Суду України й загалом судовій практиці є конструкція «справа про спадкування» [6; 8]. Однак у спеціальній літературі нерідко можемо зустріти й формулювання «справи/спори щодо спадкування» [4]. Виходячи з усталеної практики іменування категорій справ у цивільному процесі, доходимо висновку, що категорії «справа про спадкування» та «справа щодо спадкування» є тотожними й набагато більш лаконічно відображають сутність розгляду судових спорів, що виникають зі спадкових правовідносин. Водночас необхідно вживати ці категорії в контексті саме судового розгляду справ, відмежовуючи від нотаріального процесу або іншої позасудової діяльності.

Висновки. Отже, можемо зробити висновок, що справа про (щодо) спадкування – це переданий на вирішення суду в порядку цивільної юрисдикції спір, який виник із цивільних відносин під час переходу прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи (спадкодавця) до інших осіб (спадкоємців).

Список літератури:

1. Бондарєва М. Спадковий нотаріальний процес та спадкові нотаріальні провадження. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 7. С. 4–8.
2. Бондарєва М.В. «Відкриття спадщини» і «заведення спадкової справи»: суть і співвідношення. *Цивілістична процесуальна думка*. 2016. Т. 4. С. 6–10.
3. Бондарєва М.В. Реалізація спадкових правовідносин у нотаріальному процесі. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 1. С. 154–157.
4. Гузь Л.Є. Підготовка справ про спадкування до судового розгляду. Харків : Фактор, 2014. 80 с.
5. Кулак Н.В. Процедура вчинення нотаріусом нотаріальних проваджень у сфері спадкових відносин, ускладнених іноземним елементом. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2017. № 2/2. Р. 121–125.
6. Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування : Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 16.05.2013 № 24-753/0/4-13. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v-753740-13>.
7. Никитюк П.С. Наследственное право и наследственный процесс. Проблемы теории и практики. Кишинев : Штиица, 1973. 258 с.
8. Про судову практику в справах про спадкування : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.2008 № 7. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-08>.

9. Спадкове право : навчальний посібник для студ. вищ. навч. закл. / за ред. О.В. Нестерцова-Собакарь. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2017. 164 с.
10. Толстой Ю.К. К теории правоотношения. Ленинград : Издательство Ленинградского университета, 1959. С. 50.
11. Фурса С.Я., Фурса Е.Г. Спадкове право. Теорія та практика : навчальний посібник. Київ : Атіка, 2002. 496 с.
12. Спадкове право: Нотаріат. Адвокатура. Суд / С.Я. Фурса, Є.І. Фурса, О.М. Клименко, С.Я. Рябовська, Л.О. Кармаза та ін. Київ : Видавець Фурса С.Я.: КНТ, 2013. 1216 с.
13. Фурса С.Я., Фурса Є.І. Спадкове право. Теорія і практика : навчальний посібник. Київ : Атіка, 2002.

Akimova A.O. THE INHERITANCE CASE: CONCEPTS AND DELIMITATIONS WITH RELATED CATEGORIES

The article deals with the issues of determining the category of “inheritance case” and revealing the place of such cases in the system of material and procedural relations. It is determined that the inheritance case is a court-martialed dispute, arising from civil relations in the transfer of rights and duties (inheritance) from a natural person to other persons. In order to define the concept of inheritance disputes, it is necessary to refer to the procedural law, having examined similar categoriyi. It is proved that the categories “inheritance case” and “case about inheritance” are identical and much more succinctly reflect the essence of litigation arising from hereditary legal relations. Although it is noted the need to use these categories in the context of litigation itself, distinguishing from notarial process or other extrajudicial activity.

In the legal literature and practice materials, one can often also find the design of “hereditary cases”. It has been found that the term “hereditary case” in the legal literature is used to refer to a notarial deed formed directly by a notary in the process of practical realization of the rights of heirs. The context of the use of the term “hereditary proceedings” in the doctrine is analyzed and it is determined that the term “hereditary proceedings” most often means notarial proceedings, within which the establishment and accumulation of legal facts – the prerequisites for the implementation of hereditary legal relations. In turn, notarial proceedings can be defined as a procedural form of notarial legal relations within which the hereditary legal relationship is realized. Hereditary proceedings can be seen as an element of the complex legal structure within which the hereditary relationship is implemented. The most semantically similar to this category is the category of “notarial proceedings in the field of hereditary relations”, which is also mentioned in the literature.

It is proved that the concept of hereditary process includes actions of the court to resolve disputes arising from hereditary legal relations. In procedural form, through the consideration of the case and decision making, the implementation of the hereditary legal relationship.

Key words: inheritance case hereditary process, inheritance proceedings, inheritance disputes.

Баїк О.І.

Національний університет «Львівська політехніка»

ПРАВОВІ ОСНОВИ ДІЯЛЬНОСТІ АДВОКАТА ЯК ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРЕДСТАВНИКА: СУЧАСНИЙ ОГЛЯД

У статті проаналізовано нормативно-правові акти, які закладено в основу діяльності адвоката як процесуального представника, що є слушним як із теоретико-правових позицій, так і з практичного погляду. Зазначено, що здійснення адвокатом представництва іншої особи в суді визначено в Конституції України та Цивільному процесуальному кодексі України, Господарському процесуальному кодексі України, Кодексі адміністративного судочинства України.

Указано на те, що попередньо однією з основних новацій конституційної судової реформи мало стати поступове введення в Україні адвокатської монополії, яке запроваджено у 2016 р. ухваленням змін до ст. 131-2 Конституції України. Проте 29 грудня 2019 року набув чинності Закон України від 18 грудня 2019 року № 390-ІХ, яким унесено зміни до Цивільного процесуального кодексу України, Господарського процесуального кодексу України та Кодексу адміністративного судочинства України щодо розширення можливостей самопредставництва в суді органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, інших юридичних осіб незалежно від порядку їх створення. Зауважено, що впроваджувана монополія адвокатури на представництво в судах не відбулася.

Наголошено на тому, що, здійснюючи процесуальне представництво, адвокат керується принципами, які закріплено в розділі II Правил адвокатської етики, проте норми цих Правил не скасовують і не замінюють положень чинного законодавства про адвокатуру й адвокатську діяльність, а доповнюють і конкретизують його.

Зроблено авторський висновок, що адвокат повинен здійснювати свою діяльність як процесуальний представник, дотримуючись і виконуючи норми, передбачені як Конституцією України, вітчизняними процесуальними кодексами, керуватися положеннями, закріпленими в нормативно-правових актах, якими регулюється адвокатська діяльність в Україні. Водночас в основі процесуального представництва адвокатом закладено принципи верховенства права, законності, незалежності, конфіденційності й уникнення конфлікту інтересів.

Ключові слова: адвокат, адвокатська діяльність, адвокатська монополія, вітчизняне законодавство, процесуальне представництво.

Постановка проблеми. У сучасному правовому полі України триває обговорення питання щодо здійснення представництва в судовому процесі як адвокатами, так й іншими особами. Водночас вагоме значення має правове регулювання процесуальних правовідносин за участю адвоката, яке ґрунтується на нормативно-правових актах, що останнім часом зазнали змін, зокрема щодо процесуального представництва. Це свідчить про потребу проведення аналізу чинного вітчизняного законодавства щодо здійснення процесуального представництва адвокатом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Упродовж 2016–2019 рр. вітчизняним законодавцем унесено зміни до нормативно-правових актів, якими регулюється діяльність адвокатів. Зазначимо,

що спочатку це стосувалося встановлення, а згодом і скасування адвокатської монополії в Україні та посприяло появі наукових публікацій і матеріалів, опублікованих у засобах масової інформації, щодо участі адвоката як представника в судовому процесі, які стали підґрунтям дослідження.

Постановка завдання. Зауважимо, що діяльність адвокатури, в першу насаперед, відповідно до Конституції України, спрямовується на надання професійної правничої допомоги (ст. 131-2). Водночас, зважаючи на динаміку вітчизняного законодавства цієї сфери суспільних відносин, характеристика правових основ діяльності адвоката як процесуального представника сприятиме об'єктивному огляду та визначенню проблемних питань і пошуку шляхів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Правовими основами діяльності адвоката як процесуального представника в Україні є нормативно-правові акти, якими врегульовано порядок організації та здійснення адвокатської діяльності. На думку Т. Курило, їх можна виокремити в три підгрупи: 1) закони України (Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», Закон України «Про безоплатну правову допомогу», «Закон України про Вищу раду правосуддя». До цієї групи належить і Конституція України як основне джерело національного законодавства та міжнародно-правові акти, які є частиною законодавства України); 2) підзаконні нормативно-правові акти (Правила адвокатської етики, які затверджено Звітно-виборним з'їздом адвокатів України 9 червня 2017 р., тощо); 3) корпоративні або локальні нормативно-правові акти (статути адвокатських об'єднань, адвокатських бюро) [1, с. 85]. Видається, що зазначений поділ нормативно-правових актів, які закладено в основу діяльності адвоката як процесуального представника, є слухним як із теоретико-правових позицій, так і з практичного погляду.

Конституцією України визначено, що «виключно адвокат здійснює представництво іншої особи в суді, а також захист від кримінального обвинувачення» (ст. 131-2) [2]. Водночас ч. 2 ст. 15 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) встановлено, що «представництво у суді як вид правничої допомоги здійснюється виключно адвокатом (професійна правничка допомога), крім випадків, встановлених законом». До того ж, відповідно до ст. 60 ЦПК України, ст. 58 Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України), ст. 57 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України), «представником у суді може бути адвокат або законний представник». Під час розгляду спорів, що виникають із трудових відносин, а також справ у малозначних спорах (малозначні справи) представником може бути особа, яка досягла вісімнадцяти років, має процесуальну дієздатність, за винятком осіб, визначених у ст. 61 ЦПК України, ст. 59 ГПК України [3; 4]. У справах незначної складності й в інших випадках, визначених КАС України, представником може бути фізична особа, яка, відповідно до ч. 2 ст. 43 цього Кодексу, має адміністративну процесуальну дієздатність, за винятком осіб, визначених у ст. 58 КАС України [5].

Потрібно зауважити, що під «представництвом» законодавець розуміє «вид адвокатської

діяльності, що полягає в забезпеченні реалізації прав і обов'язків клієнта в цивільному, господарському, адміністративному та конституційному судочинстві, в інших державних органах, перед фізичними та юридичними особами, прав і обов'язків потерпілого під час розгляду справ про адміністративні правопорушення, а також прав і обов'язків потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача у кримінальному провадженні» (п. 9 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність») [6].

Згідно з пп. 5–7 ст. 19 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», представництво адвокатом визначено серед видів його діяльності. Отже, такими видами адвокатської діяльності є такі: а) представництво інтересів потерпілого під час розгляду справи про адміністративне правопорушення, прав та обов'язків потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача в кримінальному провадженні; б) представництво інтересів фізичних і юридичних осіб у судах під час здійснення цивільного, господарського, адміністративного та конституційного судочинства, а також в інших державних органах, перед фізичними та юридичними особами; в) представництво інтересів фізичних і юридичних осіб, держави, органів державної влади, органів місцевого самоврядування в іноземних, міжнародних судових органах, якщо інше не встановлено законодавством іноземних держав, статутними документами міжнародних судових органів та інших міжнародних організацій або міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [6].

Зокрема, правове регулювання участі адвоката в цивільному процесі України, як слушно зауважують С. Бичкова та Г. Чурпіта, здійснюється як процесуальним законодавством України (ЦПК України – *прим. авт.*), так і спеціальними законами й підзаконними нормативно-правовими актами. Відповідний законодавчий підхід, на їхню думку, обумовлює специфіку участі вказаного суб'єкта в цивільних процесуальних правовідносинах. Адвокат бере участь у цивільних справах як представник осіб, які беруть участь у справі. Водночас його наділено загальними цивільними процесуальними правами таких осіб, а також спеціальними цивільними процесуальними правами представника. До того ж адвокат наділений відповідним матеріально-правовим статусом, який, здавалося б, певним чином має впливати на його процесуальний статус [7]. Зауважимо, що це є слухним і для участі адвоката як процесуаль-

ного представника в господарському та адміністративному судочинстві. Проте варто зауважити, що, адвокат, беручи участь у господарському або адміністративному процесі як представник, дотримується, відповідно, положень ГПК України та КАС України, а також інших законів і підзаконних нормативно-правових актів, що регулюють ці сфери відносин. Зокрема, у ч. 2 ст. 16 ГПК України передбачено, що «представництво у суді, як вид правничої допомоги, здійснюється виключно адвокатом (професійна правнича допомога), крім випадків, встановлених законом». Про те, що представником у суді може бути адвокат або законний представник, зазначено в ч. 1 ст. 58 ГПК України [4]. Своєю чергою, представництво адвокатом як вид професійної правничої допомоги в адміністративному процесі може здійснюватися на підставі ч. 2 ст. 16 КАС України. Про те, що це має бути саме адвокат або законний представник, зазначено в ч. 1 ст. 57 КАС України [5].

Попередньо з метою підвищення якості представництва особи в суді однією з основних новацій конституційної судової реформи мало стати поступове введення адвокатської монополії. Однак, як показує практика, подекуди суди не поділяли такі благі наміри законодавця та винаходили штучні (часто не передбачені законом) підстави для «недопуску» адвоката до участі у справі [8; 9].

Нагадаємо, що в Україні запровадження адвокатської монополії розпочато у 2016 р. ухваленням змін до ст. 131-2 Конституції України. Тоді прийнятий Законопроект № 3524 пройшов широке обговорення із залученням представників різних політичних сил, громадськості, вітчизняних і міжнародних експертів та отримав схвальну оцінку Венеціанської комісії, засвідчену висновком. Однак, як зауважує Є. Солодко, новина про скасування адвокатської «монополії», ініційована Президентом України в Законопроекті № 1013, «сколихнула» всю правову спільноту України. Цим документом передбачалося скасування адвокатської монополії на представництво в суді, залишивши лише монополію на захист особи від кримінального обвинувачення [10]. Отже, ініційованим Законопроектом запропоновано ст. 131-2 викласти в такій редакції:

«Стаття 131-2. Для надання професійної правничої допомоги в Україні діє адвокатура.

Незалежність адвокатури гарантується.

Засади організації і діяльності адвокатури та здійснення адвокатської діяльності в Україні визначаються законом.

Виключно адвокат здійснює захист особи від кримінального обвинувачення».

2. Підпункт 11 пункту 16-1 Розділу XV «Перехідні положення» вилучити» [11].

Станом на 1 листопада 2019 року Конституційним Судом України визнано цей Законопроект конституційним [12], а 14 січня 2020 року Верховною Радою України попередньо схвалено [13]. Зрозуміло, що в разі його прийняття зазнають змін нинішні редакції як ст. 131-2 Конституції України, так і відповідні статті процесуальних кодексів України, у яких закріплено правові норми щодо врегулювання процесуального представництва особи в суді. Тоді виключно адвокат здійснюватиме захист особи від кримінального обвинувачення, а в усіх інших судових процесах представництво зможе здійснювати особа без адвокатського статусу.

О. Подчерковний та А. Костін зазначають, що потрібно починати оцінювати вірогідні конституційні зміни, виходячи з того, що регулювання діяльності адвокатури та відповідних представницьких функцій має здійснюватися не на конституційному рівні, а на рівні відповідних законів. Такий саме законодавчий рівень регулювання адвокатури та адвокатської діяльності є світовою практикою. Провідна роль адвокатури, на їхню думку, у правосудді має визначатися процесуальними кодексами [14].

29 грудня 2019 року набув чинності Закон України від 18 грудня 2019 року № 390-ІХ, яким унесено зміни до ЦПК України, ГПК України та КАС України щодо розширення можливостей самопредставництва в суді органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, інших юридичних осіб незалежно від порядку їх створення [15]. Отже, упроваджувана монополія адвокатури на представництво в судах не відбулася (з 1 січня 2020 року виключно адвокати та прокурори мали представляти інтереси органів державної влади й місцевого самоврядування в судах) [16].

Водночас зазначимо, що, відповідно до пп. 11-1 п. 4 Положення про Офіс Президента України, затвердженого Указом Президента України від 25 червня 2019 р. № 436/2019, представництво в судах України інтересів Президента України та створених ним для виконання своїх повноважень консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів і служб здійснює Офіс Президента України відповідно до покладених на нього завдань [17].

Адвокат, здійснюючи процесуальне представництво, повинен керуватися принципами, які закріплено в розділі II Правил адвокатської етики. Водночас потрібно пам'ятати, що норми цих Правил не скасовують і не замінюють положень чинного законодавства про адвокатуру та адвокатську діяльність (зокрема ч. 1 ст. 4 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»), а доповнюють і конкретизують його [6; 18]. Отже, адвокатська діяльність, зокрема процесуальне представництво, здійснюється на принципах верховенства права, законності, незалежності, конфіденційності й уникнення конфлікту інтересів. На думку В. Заборовського та В. Манзюк, «розкриття сутності вказаних принципів відбувається переважно шляхом зазначення кола діянь, які забороняється вчиняти адвокату в його взаємовідносинах із судом. Це дає змогу чіткіше зрозуміти, які саме діяння адвоката під час судового провадження можуть кваліфікуватися судом як порушення адвокатом правил адвокатської етики, що в подальшому може мати наслідком застосування до нього заходів дисциплінарного впливу» [19, с. 160]. Водночас С. Антонюк з метою підвищення професійного рівня діяльності

адвоката в Україні в системі принципів здійснення адвокатської діяльності пропонує виокремити принцип професіоналізму адвоката як важливої засади під час надання кваліфікованої правничої (правової) допомоги клієнту в судочинстві України [20, с. 261].

Висновки. Узагальнюючи, зазначимо, що адвокат повинен здійснювати свою діяльність як процесуальний представник, дотримуючись і виконуючи норми, передбачені як Конституцією України, вітчизняними процесуальними кодексами, керуватися положеннями, закріпленими в нормативно-правових актах, якими регулюється адвокатська діяльність в Україні. Водночас фундаментальними для здійснення процесуального представництва адвокатом є принципи верховенства права, законності, незалежності, конфіденційності й уникнення конфлікту інтересів, які закріплено законодавчо. Крім того, розширення переліку цих принципів з урахуванням положень розділу II Правил адвокатської етики, а також їх дотримання під час здійснення адвокатської діяльності сприяє підвищенню рівня надання адвокатом представництва особи в суді.

Список літератури:

1. Курило Т.В. Адвокат як суб'єкт надання професійної правової (правничої) допомоги. *Соціально-правові студії*. 2018. Вип. 2. С. 83–90.
2. Конституція України від 28 червня 1996 року (зі змінами, унесеними згідно із Законом від 02.12.2019 № 11-р/2019). *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#n5268>.
3. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.
4. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 № 1798-XII. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1798-12>.
5. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>.
6. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 27. Ст. 282.
7. Бичкова С.С., Чурпіта Г.В. Окремі аспекти участі адвоката у цивільному процесі України. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2014. № 9. С. 116–122. URL: irbis-nbuv.gov.ua.
8. Участь адвоката в судовому процесі: допустити не можна відмовити. 2019. 11 січня. URL: <http://kdkako.com.ua/uchast-advokata-v-sudovomu-procesi-dopustiti-ne-mozhna-vidmoviti/>.
9. Кучерук Н. Участь адвоката в судовому процесі: допустити не можна відмовити. *Юридична Газета online*. 2018. № 51–52. URL: <http://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/uchast-advokata-v-sudovomu-procesi-dopustiti-ne-mozhna-vidmoviti.html>.
10. Солодко Є. Плюси та мінуси адвокатської монополії. *Юридична Газета online. Всеукраїнське щотижневне професійне юридичне видання*. 2019. 4 вересня. URL: <http://yur-gazeta.com/golovna/plyusi-ta-minusi-advokatskoyi-monopoliyi-pro-shcho-govoryat-advokati.html>.
11. Проект Закону України про внесення змін до Конституції України (щодо скасування адвокатської монополії) від 29.08.2019 № 1013. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66242.
12. КСУ признав конституційним законопроект об отмене адвокатской монополии. *Юридическая практика*. 2019. 1 ноября. URL: <https://pravo.ua/ksu-priznal-konstitucionnym-zakonoproekt-ob-otmene-advokatskoj-monopolii/>.

13. Зміни до Конституції: Рада попередньо підтримала законопроект про скасування адвокатської монополії. *Espresso TV*. 2020. 14 січня. URL: https://espresso.tv/news/2020/01/14/zminy_do_konstytuciyi_rada_poperedno_pidtrykala_zakonoprojekt_pro_skasuvannya_advokatskoyi_monopoliyi.

14. Подцерковний О., Костін А. «Адвокатська монополія» та процесуальні проблеми самопредставництва. *Судебно-юридическая газета : блог*. 2019. 24 жовтня. URL: https://sud.ua/ru/news/blog/153119-postupovo-usunuti-problemi-advokaturi-ta-sudovogo-predstavnitstva?fbclid=IwAR1O_8lM65WDuIYdNqgRKI7J6wWOJCa1mxDoRnBnc-d5S2M5zgVCBRLSMXg.

15. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розширення можливостей самопредставництва в суді органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, інших юридичних осіб незалежно від порядку їх створення : Закон України від 18.12.2019 № 390-IX. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/390-20>.

16. Набув чинності Закон про самопредставництво юросіб у судах. *Ліга Закон*. 2020. 2 січня. URL: https://jurliga.ligazakon.net/ua/news/192077_nabuv-chinnost-zakon-pro-samopredstavnitstvo-yurosb-u-sudakh?fbclid=IwAR37c8YaZ7hbldvYVtkCn1FvIbjJvirxyO5Yv_w-TRyc6Dm4J1f01xnOhE.

17. Положення про Офіс Президента України, затверджене Указом Президента України від 25.06.2019 № 436/2019. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436/2019#n8>.

18. Правила адвокатської етики, затверджені з'їздом адвокатів України 09.06.2017. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001891-17#n4>.

19. Заборовський В.В., Манзюк В.В. Правова природа принципів, на яких побудовані взаємовідносини адвоката із судом та іншими учасниками судового провадження. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. Вип. 32, т. 3. С. 157–161.

20. Антонюк С.А. Проблемні аспекти оновлення законодавства України в контексті професійного представництва адвоката у цивільному судочинстві. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 2. С. 259–262.

Bayik O.I. LEGAL BASES OF ACTIVITY THE LAWYER AS PROCEDURAL REPRESENTATIVE: A MODERN OVERVIEW

The article analyzes the normative legal acts, which are the basis for the activity of a lawyer as a procedural representative, which is sound both from a theoretical and legal standpoint and from a practical point of view. It is noted that the lawyer's representation of another person in court is defined in the Constitution of Ukraine and the Civil Procedure Code of Ukraine, the Commercial Procedure Code of Ukraine, the Code of Administrative Judiciary of Ukraine.

It was pointed out that previously one of the main innovations of the constitutional judicial reform was the gradual introduction of a lawyer's monopoly in Ukraine, which was introduced in 2016 by the adoption of amendments to Art. 131-2 of the Constitution of Ukraine. On December 29, 2019 adopted the Law of Ukraine of December 18, 2019, No. 390-IX, which amended the Civil Procedure Code of Ukraine, the Commercial Procedure Code of Ukraine and the Code of Administrative Procedure of Ukraine on expanding the possibilities of self-representation in a court of public authorities and authorities, came into force Republic of Crimea, local self-government bodies, other legal entities regardless of the order of their creation. It was noted that the monopoly of the bar on representation in courts did not take place. It is emphasized that, by performing legal representation, the lawyer is guided by the principles enshrined in Section II of the Rules of Attorney Ethics, but these Rules do not abolish or replace the provisions of the existing law on lawyer's activity, but supplement and specify it.

The author made the conclusion that a lawyer should carry out his activity as a procedural representative, observing and fulfilling the norms stipulated by both the Constitution of Ukraine, national procedural codes and guided by the provisions enshrined in the normative legal acts regulating the activity of a lawyers in Ukraine. The procedural representation is based on the principles of the rule of law, legality, independence, confidentiality and avoidance of conflicts of interests.

Key words: lawyer, lawyer's activity, lawyer's monopoly, national legislation, procedural representation.

Гуйван П.Д.

Полтавський інститут бізнесу

КОНКРЕТНІ КРОКИ ДЛЯ ДОСЯГНЕННЯ ЧАСОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ ВПРОДОВЖ РОЗУМНОГО СТРОКУ

Стаття присвячена науковому дослідженню актуального питання організаційного та методичного забезпечення дотримання принципу своєчасності судочинства. Ця проблематика аналізується в контексті гарантування правової визначеності судових рішень у темпоральному відношенні. З'ясовано юридичну сутність поняття «розумний строк», яке застосовується за правилом частини 1 статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод для визначення часових характеристик судового процесу. Установлено, що як розумний тлумачиться найкоротіший строк розгляду й вирішення судової справи, достатній для надання своєчасного захисту порушеного суб'єктивного права. Надана критична оцінка практичного використання міжнародних і національних часових норм українським судівництвом. Відзначено очевидну проблему, яка полягає як у незадовільній роботі органу судового урядування – Вищої кваліфікаційної комісії суддів щодо здійснення добору кваліфікованих суддів, так і в неналежній організації процесів у самих органах судівництва України. Окремому дослідженню піддана неправильна, на переконання автора, діяльність національної судової системи в питанні щодо забезпечення правової визначеності юрисдикційних повноважень окремих її ланок. Наголошується, що запроваджена нині практика визначення підсудності спорів у колізійних ситуаціях шляхом вирішення цього питання аж на рівні касаційного перегляду справи Великою Палатою Верховного Суду не виправдала себе. Насамперед істотно порушується право особи на розгляд її справи впродовж розумного строку, адже вказана процедура серйозно впливає на час розгляду судової справи. Крім того, позиція Верховного Суду щодо зміни судової практики, яка має місце в усьому цивілізованому правовому суспільстві та усталено напрацьована українськими судами щодо визначення підсудності справ на основі передусім предметної ознаки спору, на нову, яка ґрунтується на ознаках суб'єктивного складу учасників відносин, не є правильним явищем. На конкретних прикладах показана суперечливість подібної юридичної побудови, що заподіює суттєву шкоду ідеї справедливого та своєчасного судочинства.

Ключові слова: розумний строк, судова юрисдикція, правова визначеність.

Постановка проблеми. Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) наголошує, що право на доступ до суду включає в себе й право на ухвалення справедливого рішення по справі. Одним із елементів справедливого судочинства та верховенства закону є правова визначеність (legal certainty). Зокрема, наголошується, що правова визначеність є еkleктичним поняттям, яке об'єднує найрізноманітніші вимоги до якості закону та правозастосовної практики [1, с. 14–16]. Верховенство права передбачає, що дії органів влади мають обмежуватися заздалегідь установленими й оголошеними правилами, які, зокрема, дають можливість передбачити примусові заходи, що будуть застосовані представниками влади в тій чи іншій ситуації. З урахуванням такого підходу особа може впевнено планувати свої дії [2, с. 90].

Велике значення приділяється певності часових характеристик під час використання актів права для регулювання суспільних відносин і захисту суб'єктивних прав особи. Дотримання зазначених засад є метою діяльності національної судової системи, позаяк правова визначеність, є «однією із найважливіших складових верховенства права та правової держави» [3, с. 7], за її рахунок забезпечується захист довіри особи до надійності свого правового становища.

Окрім гарантування темпоральної стабільності та справедливості правової норми (у цьому проявляється значення принципу юридичної визначеності у правотворчій царині), юридична певність має досягатися й у сфері правозастосування. Для визначення належної тривалості розгляду й вирішення судових спорів ЄСПЛ використовує

поняття «розумний строк» (частина 1 статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод). При цьому як розумний тлумачиться найкоротший строк розгляду й вирішення судової справи, достатній для надання своєчасного (без не виправданих зволікань) судового захисту порушених прав, свобод та інтересів особи. У національному українському процесуальному законодавстві також можна помітити намагання нормативного вирішення цього питання. Так, у ст. 210 Цивільного процесуального кодексу України вказується, що суд має розпочати розгляд справи по суті не пізніше ніж через шістьдесят днів з дня відкриття провадження у справі, а в разі продовження строку підготовчого провадження не пізніше наступного дня з дня закінчення такого строку. При цьому суд розглядає справу по суті протягом тридцяти днів з дня початку розгляду справи по суті.

Виходячи зі змісту цієї норми, громадяни вправі були б очікувати, що розгляд їхньої справи буде завжди закінчено максимум у тримісячний строк. Але насправді вказана стаття в українських реаліях є практично мертвою, суди майже ніколи не дотримуються вказаних темпоральних вимірів, причому якщо відразу після прийняття процесуальних кодексів у новій редакції наприкінці 2017 року вони ще якимось намагалися (щоправда, безуспішно) зважати на строки провадження, то нині на них ніхто не звертає уваги, норма перетворилася у відвертий фарс. Показово, що навіть традиційна причина такого стану правосуддя – недоукомплектованість судів, не завжди може спрацьовувати, адже повністю укомплектований Верховний Суд, замість розгляду в касаційному порядку справ протягом двох місяців, вирішує спори роками. Отже, бачимо проблему, яка полягає як у незадовільній роботі органу судового урядування – Вищої кваліфікаційної комісії суддів щодо здійснення добру кваліфікованих суддів, так і в неналежній організації процесів у самих органах судівництва України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Юридичному дослідженню в цій сфері присвячені праці таких науковців, як Л. Богачова, М. Козюбра, А. Колодій, М. Буроменський, Д. Гомьєн, С. Погребняк, А. Приймак, О. Толочко, В. Кернз, Л. Фуллер, М. Цвік, С. Шевчук та ін. Разом із тим не можна вважати, що аналізу сутності права особи на отримання судового рішення, яке відповідає вимозі часової правової визначеності, у науковій літературі приділено достатньо уваги. Практичне й доктринальне забезпечення цього

принципу нині ще далеко від завершеності. Цивільничних напрацювань концепцій щодо ефективності своєчасності правозастосування національними інституціями та адаптації європейського досвіду до українського правового механізму поки що вкрай недостатньо. Особливо нагальною є потреба в запровадженні правозастосовної одностановності під час вирішення конкретних справ національними судами. Наприклад, не з'ясованим є порядок вирішення колізійних питань стосовно юрисдикції окремих судових справ: яка засада має бути покладена в основу під час визначення підсудності – суб'єктність учасників спору чи його предмет.

Постановка завдання. Отже, питання потребує подальших наукових розробок стосовно визначення змісту коментованого явища. Аналіз наявного правозастосування в цій сфері та його відповідність конвенційним вимогам щодо своєчасності судочинства є метою праці.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним із чинників, який потребує прискіпливої уваги в роботі, є неналежна, на переконання автора, діяльність національної судової системи в питанні щодо забезпечення правової визначеності юрисдикційних повноважень окремих її ланок. Запроваджена нині практика визначення підсудності спорів у колізійних ситуаціях шляхом вирішення цього питання аж на рівні касаційного перегляду справи Великою Палатою Верховного Суду, як уже стало очевидним, не виправдала себе. Насамперед істотно порушується право особи на розгляд її справи впродовж розумного строку, адже вказана процедура серйозно впливає на час розгляду спору. Коли суб'єкт, право якого порушене, звертається до суду з позовом у межах усталеної та роками закріпленої юрисдикції правозастосовного органу, а суд лише на стадії касаційного перегляду справи Великою Палатою ставить питання про можливість відходу від стабільної практики та зміни юрисдикції, це затягує судовий процес навіть не на місяці, а на роки, бо зміна позиції держави в особі її органу – Верховного Суду – стосовно юрисдикції судів за певними позовами, по-перше, призводить до скасування всіх попередньо прийнятих протягом тривалого (на жаль, іноді досить тривалого) провадження й закриття справи, по-друге, сам механізм прийняття відповідного рішення Великою Палатою також триває, як показує практика, роками. Усе це призводить до неправомірного порушення права особи на своєчасне судочинство.

Варто також зазначити, що тенденція, яка реалізується Верховним Судом останнім часом щодо відкидання усталених традицій із підсудності окремих справ за приватноправовим процесуальним регулюванням і заміна його на публічно-правове, передусім адміністративне, є, по суті, неправильно як із теоретичного, так і з методологічного поглядів. При цьому вищий орган української судової влади, приймаючи подібні рішення, часто суперечить сам собі і є непослідовним, не кажучи вже про відсутність елементарної юридичної логіки в подібних вердиктах. У цьому контексті маємо навести справу № 761/41023/17, яка розглянута Великою Палатою ВС 10 вересня 2019 року [4]. У ній суд відмовився від традиційної концепції про пріоритет предметного чинника над суб'єктом за визначеності судової підсудності, який відомий і застосований у всьому цивілізованому юридичному світі, і встановив, що позови вкладників про стягнення коштів з гаранта (правове поняття гаранта визначене виключно в Цивільному кодексі, його статус регулюється лише приватноправовими матеріальними механізмами) проблемного банку мають розглядатися в порядку адміністративного судочинства. Вирішальним для такого рішення стало те, що гарант – Фонд гарантування вкладів фізичних осіб – є публічним суб'єктом, створеним державою. Отже, усупереч здоровому глузду та усталеній світовій практиці, судом встановлено пріоритет суб'єктного чинника над сутнісним, предметним чинником, що характеризує зміст відносин під час визначення підсудності. Звісно, такий підхід є антиправовим, і негативні наслідки його ми дуже швидко відчуємо на практиці, адже, продовжуючи подібну концепцію, невдовзі будь-які спори публічної юридичної особи з приводу врегулювання суто цивільних чи господарських відносин (стягнення заборгованості за електричну чи теплову енергію, виконання робіт тощо) перейдуть до компетенції судів адміністративної юрисдикції.

Вирішуючи спір у справі № 761/41023/17 Верховний Суд, зокрема, посилався на свою недавню практику в подібних спорах. Але такі посилання не можна оцінити як належні. По-перше, як уже вказувалося, позиція Великої Палати Верховного Суду в деяких справах щодо підсудності спорів не може вважатися бездоганною з огляду на суперечність її духу сучасного права. По-друге, насправді позиція Верховного Суду далеко не така однозначна, відповідні аргументи досліджувалися й у цій справі. Так, про-

ведене ретельне вивчення численних справ, що розглянуті в цьому контексті Великою Палатою, і не виявлено жодного рішення, яке б стосувалося колізії між адміністративним і цивільним судочинством, тим більше не встановлено фактів, що, за правовою позицією Великої Палати Верховного Суду, нині всі позови до Фонду гарантування вкладів фізичних осіб підлягають розгляду в адміністративних судах. Усі спори про підсудність, розглянуті досі цим органом, стосувалися колізійності господарського та адміністративного законодавства щодо ліквідації проблемного банку: за законом про банкрутство чи в межах процедур, передбачених спеціальним законом про систему гарантування вкладів.

Також встановлено, що у справах, які розглядалися Великою Палатою і були помилково визначені як взірць нової позиції Верховного Суду, позовні вимоги позивачів мають адміністративно-правовий характер і спрямовані на визнання незаконними діянь суб'єкта, уповноваженого вчиняти певні управлінські функції, і зобов'язання його здійснити певні дії. Важливо, що під час їх розгляду для кваліфікації предметної підсудності враховувалися предмет позовних вимог та обраний спосіб захисту. Тож, оскільки всі вказані вимоги позивачів охоплювалися правовим регулюванням статті 19 Кодексу адміністративного судочинства (далі – КАС) як спори фізичних чи юридичних осіб із суб'єктом владних повноважень щодо оскарження його рішень (нормативно-правових актів чи правових актів індивідуальної дії), дій чи бездіяльності, Велика Палата цілком слушно визнала, що вони належать до адміністративної юрисдикції. Отже, вищий судовий орган зазначив, що, позаяк Фонд є суб'єктом владних повноважень, він діє у сфері реалізації своєї владної юрисдикції як створений для цього спеціальний державний орган, отже, питання, пов'язані з процедурою виведення неплатоспроможного банку з ринку та його ліквідацією, мають розглядатися в адміністративних судах. Як відомо, позивач у справі № 761/41023/17 жодних вимог до Фонду, пов'язаних з учиненням ним дій у процесі ліквідації Банку «Михайлівський», не мав. Тобто жодної аналогії тут немає й не може бути.

Утім Верховний Суд не відзначається послідовністю під час винесення подібних рішень щодо належної підсудності справ. Маємо зазначити, що в окремих випадках він приймає за вказаних обставин правильне й належно обґрунтоване рішення, яке дійсно відповідає логіці закону та фактичному стану відносин. У цьому сенсі

правильною є позиція, яка неодноразово обстоювалася в рішеннях Пленуму Верховного Суду України й підтверджена попередньою усталеною судовою практикою, що спір, незважаючи на участь у ньому суб'єкта владних повноважень, має розглядатися в порядку цивільного або господарського судочинства, якщо за результатами реалізації такого рішення у відповідної особи виникло право цивільне, а спірні правовідносини, на яких ґрунтується позов, мають приватноправовий характер. У такому випадку вимога про визнання рішення незаконним може розглядатися як спосіб захисту порушеного цивільного права за статтею 16 Цивільного кодексу України (далі – ЦК) та пред'являтися до суду для розгляду в порядку цивільного або господарського судочинства, якщо підставою пред'явлення позовної вимоги про визнання рішення незаконним є оспорування цивільного речового права, що виникло в певного суб'єкта в результаті й після реалізації рішення суб'єкта владних повноважень.

Це безспірне правило ще раз підтвержене судами всіх інстанцій у справі № 803/413/18 [5], у тому числі й Великою Палатою. У ній спір виник між сторонами внаслідок прийняття оскаржуваного рішення, яким міськрада надала ТОВ на умовах оренди земельну ділянку для будівництва та обслуговування нежитлових приміщень строком на 10 років з дати укладення договору оренди землі. Міськрада не здійснювала владних управлінських функцій і виступала в цих відносинах не як суб'єкт владних повноважень, а лише як рівноправний учасник земельних відносин і власник землі. Велика Палата, погодившись із рішеннями судів попередніх інстанцій про цивільну юрисдикцію цього спору, у Постанові від 30 січня 2019 року, зокрема, вказала, що, «згідно з правилами визначення юрисдикції адміністративних судів щодо вирішення адміністративних справ, наведеними у статті 19 КАС, юрисдикція адміністративних судів поширюється на публічно-правові спори, зокрема спори фізичних чи юридичних осіб із суб'єктом владних повноважень щодо оскарження його рішень (нормативно-правових актів чи індивідуальних актів), дій чи бездіяльності, крім випадків, коли для розгляду таких спорів законом встановлено інший порядок судового провадження». Ужитий у цій процесуальній нормі термін «суб'єкт владних повноважень» означає орган державної влади, орган місцевого самоврядування, їх посадову чи службову особу, інший суб'єкт під час здійснення ними публічно-владних управлінських функцій на підставі зако-

нодавства, у тому числі на виконання делегованих повноважень, або надання адміністративних послуг (пункт 7 частини 1 статті 4 КАС).

Стаття 15 ЦК передбачає право кожної особи на захист свого цивільного права в разі його порушення, невизнання або оспорування. Кожна особа також має право на захист свого інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства. Відповідно до частини 4 статті 11 ЦК, у випадках, установлених актами цивільного законодавства, цивільні права та обов'язки виникають безпосередньо з актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим або органів місцевого самоврядування. Отже, рішення суб'єктів владних повноважень, до яких належать, зокрема, органи місцевого самоврядування, можуть бути підставами виникнення цивільних прав та обов'язків.

Відповідно до статті 16 ЦК, до способів захисту цивільних прав та інтересів належить, зокрема, визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб (пункт 10 частини 2 зазначеної статті). З аналізу наведених норм права вбачається, що КАС регламентує порядок розгляду не всіх публічно-правових спорів, а лише тих, які виникають у результаті здійснення суб'єктом владних повноважень управлінських функцій і розгляд яких безпосередньо не зараховано до підсудності інших судів. Не поширюють свою дію ці положення на правові ситуації, що вимагають інших юрисдикційних форм захисту від стверджувальних порушень прав чи інтересів. Крім того, неправильним є поширення юрисдикції адміністративних судів на той чи інший спір тільки тому, що відповідачем у справі є суб'єкт владних повноважень. Визначаючи предметну юрисдикцію справ, суди повинні виходити із суті права та/або інтересу, за захистом якого звернулася особа, заявлених вимог, характеру спірних правовідносин, змісту та юридичної природи обставин у справі.

Публічно-правовий спір, на який поширюється юрисдикція адміністративних судів, є спором між учасниками публічно-правових відносин і стоується саме цих відносин. Визначальні ознаки приватноправових відносин – це юридична рівність та майнова самостійність їх учасників, наявність майнового чи немайнового особистого інтересу суб'єкта. Спір буде мати приватноправовий характер, якщо він зумовлений порушенням приватного права (як правило майнового) певного

суб'єкта, що підлягає захисту в спосіб, передбачений законодавством для сфери приватноправових відносин, навіть якщо до порушення приватного права призвели владні управлінські дії чи рішення суб'єкта владних повноважень.

Рішення суб'єкта владних повноважень, яке має ознаки ненормативного акта й вичерпує свою дію після його реалізації, може оспорюватися з погляду його законності, а вимога про визнання рішення незаконним розглядатися в порядку цивільного або господарського судочинства, якщо за результатами реалізації рішення у відповідній особи виникло право цивільне й спірні правовідносини, на яких ґрунтується позов, мають приватноправовий характер. У такому випадку вимога про визнання рішення незаконним може розглядатися як спосіб захисту порушеного цивільного права за статтею 16 ЦК та пред'являтися до суду для розгляду в порядку цивільного або господарського судочинства, якщо фактично підґрунтям і метою пред'явлення позовної вимоги про визнання рішення незаконним є оспорювання цивільного речового права, що виникло в певного суб'єкта в результаті й після реалізації рішення суб'єкта владних повноважень. Отже, розгляду адміністративними судами підлягають спори, що мають в основі публічно-правовий характер, тобто впливають із владно-розпорядчих функцій або виконавчо-розпорядчої діяльності публічних органів. Якщо в результаті прийняття рішення особа набуває речового права, то спір стосується приватноправових відносин і підлягає розгляду в порядку цивільного чи господарського судочинства залежно від суб'єктного складу сторін спору».

Як бачимо, висновок аргументований, цілком слушний і справедливий: позаяк у правовідносинах за цим спором міськрада владних управлінських функцій не здійснювала й суб'єктом владних повноважень у цих відносинах не була, а є лише рівноправним учасником земельних відносин і власником землі, спір має приватноправову сутність і має розглядатися за правилами відповідного судочинства. Одне лише питання викликає непорозуміння. А хіба все це не було загальновідомим раніше? Маємо констатувати, що саме такої ж позиції дотримувалися вищі судові інстанції й раніше, причому її обґрунтування майже дослівно в подібному вигляді надавалося ними упродовж численних рішень і «правових позицій» за останні роки. При цьому варто зазначити, що протилежних за змістом вердиктів і висновків у судовій практиці не було. То що ж змінилося, навіщо потрібно було тримати в напру-

женні весь суддівський корпус (зупинення та відкладання численних справ), аби авторитетним рішенням підтвердити й так відому прописну істину? Маємо лише одне пояснення: схильність влади до нехтування правами особи на темпоральну визначеність заради досягнення примарних результатів, про які можна звітувати, але, по суті, вони не варті цього.

І ще одне застереження. Якщо загальновідомий принцип щодо розгляду судового спору, виходячи з його сутності, характеру виникнення відносин і предмета спору, а не із суб'єктного складу учасників в судових справах за участі пересічного, але все ж суб'єкта владних повноважень – місцевої ради, потребував досить тривалого чергового визначення вищого органу національного судівництва, то що можна казати про випадки, коли на судовому кону стоять інтереси вищих органів влади, таких як Вища кваліфікаційна комісія суддів України. Тут серйозні перестороги виникають не лише щодо періоду вирішення здавалося б відомих і тривіальних проблем, а й щодо, власне, суті самого вердикту. Бо, повторимо, під час розгляді цього питання Велика Палата Верховного Суду на шальках терезів, з одного боку, лежатимуть здоровий глузд, авторитет правосуддя та справедливість, а з іншого – матримоніальні відносини між владою й судом, вдячність і добрі стосунки тощо. І що, зрештою, переважить, лише Бог відає.

Причини такого правозастосування є різними. Як уже вказувалося, то може бути невизначеність нормативних актів, котра тягне необхідність судового заповнення прогалин. Але, як відомо, усунення прогалин найефективніше відбувається шляхом належного правотворення. Широкий судовий розсуд є можливим та ефективним лише тоді, коли неможливо здійснити позитивне правове регулювання. Поки що, з огляду на відсутність намагань законодавця нормативно визначити юрисдикцію конкретних справ, можемо вести мову або про його некомпетентність, або про лінивість.

З викладеного в праці можемо зробити певні **висновки**. Національна судова система переконує суспільство у вимушеності тривалих і спірних за дієвістю екзерсисів у царині визначеності судової юрисдикції. Але досить правдоподібною виглядає й опція, яку нині широко обговорюють науковці і юристи-практики. У такий спосіб нібито надання визначеності процесу судді Верховного Суду відпрацьовують індульгенції влади, пов'язані з їхнім непрозорим і вельми суб'єктивним призначенням на вже звичні й очікувані посади. Як бачимо, судова

тяганина з «визначеністю підсудності» відбувається у справах, де відповідачем, тобто особою, яка має вчинити певну дію чи сплатити кошти, є суб'єкти владних повноважень. Тож затягування розгляду позовів до них обов'язково якщо не унеможливить, то звісно суттєво відтермінує виконання цих обов'язків, включаючи виплати коштів з бюджету. За це наша держава якщо й не кожного суддю, то окремих захопить, принаймні не пожуристь. Отже, певний гешефт можна очікувати. При цьому нікому

із системи не цікаво, що інша сторона спору – пересічний громадянин – виявився в такий спосіб обікраденим, а можливо, і не дожив до розгляду своєї справи. Вирішення цієї проблематики перебуває в площині як необхідності реформування судової системи та органу судового врядування, передбаченого Законом № 1008, так і нормативного запровадження відповідальності за порушення розумних строків розгляду справи, про що автор уже не раз указував у працях [6, с. 148].

Список літератури:

1. Пресняков М.В. Правовая определенность и определенность прав в современном конституционно-правовом дискурсе. *Гражданин и право*. 2014. № 4. С. 3–16.
2. Хайек Ф.А. фон. Право, законодательство и свобода: Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики. Москва : ИРИСЭН, 2006. 644 с.
3. Козюбра М.І. Принцип верховенства права та правової держави: єдність основних вимог. *Наукові записки НАУКМА*. 2007. Т. 64 «Юридичні науки». С. 3–9.
4. Справа № 761/41023/17. Архів Шевченківського районного суду м. Києва за 2017 р.
5. Справа № 803/413/18. Архів Волинського окружного адміністративного суду за 2018 рік.
6. Гуйван П.Д. Розумний строк розгляду справи. Українські законодавчі та правозастосовні реалії. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 3. С. 144–149.

Guyvan P.D. SPECIFIC STEPS TO ACHIEVE TIMELINESS OF ENFORCEMENT WITHIN A REASONABLE TIME

This article is devoted to the scientific study of the current issue of organizational and methodological provision of adherence to the principle of timeliness of justice. These issues are analyzed in the context of ensuring the legal certainty of judicial decisions in temporal terms. The legal nature of the concept of "reasonable time", which is applied under Rule 6 (1) of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, has been clarified to determine the temporal characteristics of the trial. It is established that a reasonable time is given to interpret the shortest possible period of the trial and settlement of the case, sufficient to provide timely protection of the violated subjective law. The paper gives a critical assessment of the practical use of international and national time standards by Ukrainian judiciary. An obvious problem is noted, both in the unsatisfactory work of the judicial authority - the High Qualifications Commission of Judges in the selection of qualified judges, and the improper organization of the processes within the judicial bodies of Ukraine. A separate study is subjected to incorrect, in the author's belief, the activity of the national judicial system in the matter of ensuring the legal certainty of the jurisdictional powers of its individual links. The article emphasizes that the practice of determining the jurisdiction of disputes in conflict situations by resolving this issue is not justified at the level of cassation review of the case by the Grand Chamber of the Supreme Court. First and foremost, a person's right to a fair hearing within a reasonable time is violated. This procedure seriously affects the time of the trial. In addition, the Supreme Court's position on changing jurisprudence that occurs throughout civilized law society and established by the Ukrainian courts to determine the jurisdiction of cases on the basis, first and foremost, of the subject-matter of the dispute to a new one based on the subjective nature of the parties involved in the relationship, is not a valid phenomenon. The specific examples show the contradiction and illogical nature of such legal construction, which significantly harms the idea of a fair and timely trial.

Key words: reasonable time, judicial jurisdiction, legal certainty.

Мисишин А.В.

Львівський національний університет імені Івана Франка

ПОРУШЕННЯ ПУБЛІЧНОГО ПОРЯДКУ ЯК ПІДСТАВА ДЛЯ ВІДМОВИ У ВИЗНАННІ ТА НАДАННІ ДОЗВОЛУ НА ПРИМУСОВЕ ВИКОНАННЯ ІНОЗЕМНОГО АРБІТРАЖНОГО РІШЕННЯ

Стаття присвячена аналізу питання порушення публічного порядку як однієї з підстав для оскарження й відмови у визнанні та виконанні рішень міжнародного комерційного арбітражу. Ця категорія є доволі неоднозначною у зв'язку з відсутністю чіткого визначення змісту публічного порядку. Ні судова практика, ні законодавство не мають чіткого визначення поняття публічного порядку, звідки й виникають перепони у використанні цієї категорії у правозастосовній практиці, що, у свою чергу, призводить до низки зловживань з боку сторони процесу, яку рішення суду не влаштовує.

В Україні категорія «публічний порядок» регламентується нормами ст. 34 Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж», ст. 12 Закону України «Про міжнародне приватне право», ст. 228 Цивільного кодексу України, у яких міститься загальне уявлення про категорію, яка досліджується, а також п. 12 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами клопотань про визнання й виконання рішень іноземних судів та арбітражів і про скасування рішень, постановлених у порядку міжнародного комерційного арбітражу на території України» від 24.12.1999.

Порушення публічного порядку як підстава для відмови у визнанні та наданні дозволу на примусове виконання іноземного арбітражного рішення є своєрідним механізмом, який закріплює пріоритет державних інтересів над приватними й, отже, охороняє публічний порядок держави від будь-яких негативних впливів на нього.

У статті розглянуто та проаналізовано питання правової природи зазначеної категорії, наявності дискусійної умов використання цієї категорії, а також здійснено теоретичний аналіз національного законодавства, міжнародних договорів і судової практики.

Ключові слова: міжнародний комерційний арбітраж, публічний порядок, визнання й виконання рішень міжнародного комерційного арбітражу, відмова у визнанні та виконанні рішень міжнародного комерційного арбітражу.

Постановка проблеми. У зв'язку з різними підходами до визначення поняття «публічний порядок» у національному праві та відсутністю чіткого визначення його змісту дослідження правової природи публічного порядку є актуальним.

Саме через нечітке визначення публічного порядку ця підстава оскарження арбітражного рішення часто використовується недобросовісними боржниками для уникнення відповідальності за своїми зобов'язаннями та періодично призводить до необґрунтованого визнання чи невизнання рішень іноземних судів із цих підстав.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання застосування принципу публічного порядку досліджувалося в працях таких авторів, як Д. Боброва, І. Дзера, М. Сібільов, В. Кисіль, М. Мальський, І. Дахно, І. Шуміло, В. Жушман, Ю. Навроцька.

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати питання порушення публічного порядку як однієї з підстав для оскарження й відмови у визнанні та виконанні рішень міжнародного комерційного арбітражу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Конвенція про визнання та виконання іноземних арбітражних рішень від 10.06.1958 й законодавство України не містять вичерпного та чіткого визначення публічного порядку як підстави для відмови в наданні дозволу на примусове виконання рішення іноземного арбітражу [1, с. 7].

В Україні категорія «публічний порядок» регламентується нормами ст. 34 Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж», ст. 12 Закону України «Про міжнародне приватне право», ст. 228 Цивільного кодексу (далі – ЦК)

України, у яких міститься загальне уявлення про категорію, яка досліджується.

Так, у ст. 34 Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» арбітражне рішення підлягає скасуванню, якщо компетентний суд визнає, що арбітражне рішення суперечить публічному порядку України. Відмовляють у визнанні та виконанні іноземного рішення, зокрема арбітражного рішення, коли визнання й виконання цього рішення суперечать публічному порядку держави [2, с. 34].

У статті 12 Закону України «Про міжнародне приватне право» також містяться застереження про публічний порядок, відповідно до якого норма права іноземної держави не застосовується, якщо її застосування призводить до наслідків, явно несумісних з основами правопорядку (публічним порядком) України [3, с. 12].

У частині 1 ст. 228 ЦК України зазначено, що правочин вважається таким, що порушує публічний порядок, якщо він спрямований на порушення конституційних прав і свобод людини та громадянина, знищення, пошкодження майна фізичної або юридичної особи, держави, Автономної Республіки Крим, територіальної громади, незаконне заволодіння ним [4, с. 228].

Цивільний процесуальний кодекс України, який регулює процедуру визнання й часткового приведення до виконання рішень іноземних судів та арбітражних рішень, у ст. 396 установлює, що підставою для відмови в задоволенні клопотання про надання дозволу на примусове виконання рішення іноземного суду (зокрема арбітражного) є те, що виконання рішення загрожувало б інтересам України [5, с. 396].

У статті V (2) (b) Нью-Йоркської конвенції про визнання і приведення до виконання іноземних арбітражних рішень протириччя публічному порядку визначено як одна з підстав відмови у визнанні й приведенні до виконання такого рішення компетентним органом держави, у якій воно має бути визнаним і виконаним [6, с. 5].

Згідно з роз'ясненнями, викладеними в п. 12 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами клопотань про визнання й виконання рішень іноземних судів та арбітражів і про скасування рішень, постановлених у порядку міжнародного комерційного арбітражу на території України» від 24.12.1999, під публічним порядком належить розуміти правопорядок держави, визначальні принципи та засади, які становлять основу сформованого в ній ладу (стосуються її незалежності, цілісності, самостій-

ності й недоторканності, основних конституційних прав, свобод, гарантій тощо) [7, с. 12].

Так, різної думки щодо поняття публічного порядку дотримуються й вітчизняні науковці.

Л. Лунц зазначає, що закон, судова практика та доктрина всіх без винятку держав світу одностайно розуміють сутність публічного порядку так: іноземний закон, до якого відсилає колізійна норма, не може бути застосованим і засновані на ньому права не можуть бути визнані судом вітчизняної держави, якщо таке застосування закону чи визнання прав суперечило б публічному порядку цієї держави [8, с. 269]. Таке визначення й досі цитується багатьма вченими прямо безпосередньо чи з незначними уточненнями.

Правову природу публічного порядку в науковому правовому полі досліджує Ю. Навроцька. Авторка вважає, що, з одного боку, ця категорія є актуальною та поширеною, але, з іншого боку, не є остаточно розкритою, на питання, в яких випадках можна застосовувати зазначену категорію, який її чіткий зміст, ані наукова література, ані судова практика не дають більш-менш чіткої відповіді. Більше того, виникають навіть труднощі з можливістю дати не тільки загальне, а й будь-яке визначення [9, с. 181].

На думку М. Мальського, на основі законодавчого закріплення поняття «публічний порядок» у законодавстві України можна припустити, що, за задумом законодавця, принцип публічного порядку повинен стояти на захисті головних суспільних інтересів у разі виникнення спорів з іноземним елементом і визнання й виконання іноземних судових рішень національними судовими установами. Однак таке доволі широке та неконкретизоване визначення не дає змоги ефективно використовувати принцип «публічний порядок» у правозастосовній практиці, що часто призводить до необґрунтованого невизнання рішень іноземних судів із цих підстав. Тому необхідно законодавчо конкретизувати не лише зміст публічного порядку, а й підстави відмови визнання й виконання арбітражних рішень під час визнання й виконання іноземних рішень у міжнародних угодах, на основі яких гармонізувати національне законодавство держав-учасниць [10, с. 79–84].

В. Кисіль виділяє низку елементів, що здебільшого входять до змісту й можуть бути характеристикою такого поняття, як «основи правопорядку» України: 1) основні фундаментальні принципи національного права України, які охоплюють такі імперативні норми публічного, приватного та процесуального права, що становлять скелет

правопорядку в Україні; 2) загальновизнані принципи моралі та справедливості, важливі для українського правопорядку й панівні в українському суспільстві; 3) законні інтереси українських фізичних і юридичних осіб, української держави та українського суспільства, захист яких є основним завданням української правової системи; 4) загальновизнані принципи й норми міжнародного права, які є частиною української правової системи, й особливо міжнародно-правові стандарти прав людини. Як правильно зазначає вчений, «через неузгодженість доктринальних підходів законодавці більшості країн вдаються лише до загальних формулювань, тому застереження *ordre public* так нагадують одне одного в різних законодавствах» [11].

Таке нечітке визначення і тлумачення публічного порядку стало предметом уваги й Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ. Так, у пункті 21 Інформаційного листа від 11.12.2015 Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ звернув увагу голів судів областей, міст Києва та Севастополя, Апеляційного суду Автономної Республіки Крим на таке: «Вивчення справ, переданих для узагальнення, показує, що, оспоруючи рішення МКАС чи МАК при ТПП України, або заперечуючи проти його виконання, сторони дуже часто посилаються на таку підставу для скасування рішення або для відмови у визнанні та/або виконанні цього арбітражного рішення – арбітражне рішення суперечить публічному порядку України. При цьому, як правило, це робиться без додаткової аргументації, а лише з посиланням на порушені норми матеріального чи процесуального права. Суди досить розгорнуто тлумачать зазначену підставу через її неконкретний та оціночний характер. Посилання на порушення публічного порядку залишається, як правило, найпоширенішим аргументом сторони, яка програла арбітраж і намагається уникнути виконання винесеного проти неї рішення або максимально таке виконання відтермінувати». Отже, положення про публічний порядок як підстава для відмови у визнанні та наданні дозволу на примусове виконання іноземного арбітражного рішення широко використовується недобросовісними боржниками у зв'язку з відсутністю чіткого визначення поняття порушення публічного порядку України [12, с. 21].

Отже, можна дійти висновку, що порушення публічного порядку як підстава для відмови у визнанні та наданні дозволу на примусове вико-

нання іноземного арбітражного рішення є своєрідним механізмом, який закріплює пріоритет державних інтересів над приватними й, отже, охороняє публічний порядок держави від будь-яких негативних впливів на нього.

Застереження про публічний порядок у міжнародному цивільному процесі не допускає визнання на території держави рішення арбітражного суду, якщо в результаті його виконання буде вчинено дії, які прямо заборонені законом або заподіюють шкоду суверенітету чи безпеці держави [13].

Відповідність цієї практики законодавству України та відсутність порушення публічного порядку в таких випадках в подальшому підтверджена Верховним Судом України у справі щодо визнання й виконання арбітражного рішення за позовом АТ «Дугуш Іншаат ве Тіджарет А.Ш.» до ДТГО «Південно-західна залізниця». Арбітражне рішення в зазначеній справі передбачало нарахування 3% річних від суми заборгованості з моменту винесення рішення до моменту остаточної виплати заборгованості. Цей факт не завадив українським судам визнати та надати дозвіл на виконання арбітражного рішення й розрахувати відсотки, що підлягали сплаті, станом на переддень винесення ухвали судом першої інстанції. Верховний Суд України не знайшов підстав для перегляду висновків судів попередньої інстанції в цій справі, підтвердивши відповідність такого розрахунку законодавству України та прямо зазначивши про безпідставність аргументу щодо порушення публічного порядку України в таких обставинах [14].

Так, Ухвалою Апеляційного суду міста Києва від 23.02.2016, яка скасовувала ухвалу Святошинського районного суду міста Києва від 30.01.2015, у справі № 759/16206/14-ц відмовлено в задоволенні клопотання Заявника про визнання та надання дозволу на примусове виконання на території України рішення апеляційної колегії арбітражного суду Міжнародної організації торгівлі зерном та кормами (GAFTA) від 23.05.2014 № 4323A(i) про стягнення з Боржника 17 536 000,00 доларів США як відшкодування збитків, а також складні відсотки на цю суму, що розраховуються поквартально, за ставкою 4% з дати невиконання зобов'язань – 11.01.2011, і до дати повної сплати відшкодування збитків. Апеляційним судом міста Києва визначено як підставу для відмови у визнанні та наданні згоди на примусове виконання арбітражного рішення те, що арбітражне рішення нібито порушує публічний порядок України [15].

Висновки. Підсумовуючи, можемо визначити, що категорія публічного порядку і її застосування як підстава для відмови у визнанні та приведенні до виконання іноземних рішень є доволі неоднозначною у зв'язку з відсутністю чіткого визначення змісту публічного порядку.

Тому досить часто як підставу для відмови у визнанні та виконанні арбітражного рішення сторона, яку це рішення не влаштовує, посилається на ту обставину, що це рішення суперечить публічному порядку країни, у якій подано клопотання про визнання та виконання арбітражного рішення.

У країнах із розвинутою ринковою економікою правова доктрина й судова практика давно виробили критерії, згідно з якими можна встановити факт порушення громадського порядку держави. Українські суди схильні до вузького тлумачення публічного порядку. У більшості випадків суди надають дозвіл на виконання арбітражних рішень або відмовляють у скасуванні арбітражного рішення, яке оскаржене на підставі ймовірного порушення публічного порядку, що часто призводить до необґрунтованого визнання чи невизнання рішень іноземних судів із цих підстав.

Список літератури:

1. Щодо виключення про публічний порядок у Конвенції про визнання та виконання іноземних арбітражних рішень 1958 року : Доповідь Підкомітету Міжнародної асоціації юристів з питань визнання та виконання арбітражних рішень. URL: http://www.ibanet.org/LPD/Dispute_Resolution_Section/Arbitration/Recognntn_Enfrcemnt_Arbitl_Awrd/public_policy15.aspx.
2. Про міжнародний комерційний арбітраж : Закон України від 22.05.2003 № 852. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 25. Ст. 198.
3. Про міжнародне приватне право : Закон України від 23.06.2005 № 2709. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 32. Ст. 422.
4. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. *База даних «Офіційний веб-портал Верховної Ради України. Законодавство України»*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/conv/page>.
5. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004. *База даних «Офіційний веб-портал Верховної Ради України. Законодавство України»*. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.
6. Конвенція про визнання та приведення до виконання іноземних арбітражних рішень. *База даних «Офіційний веб-портал Верховної Ради України. Законодавство України»*. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_070.
7. Про практику розгляду судами клопотань про визнання й виконання рішень іноземних судів та арбітражів і про скасування рішень, постановлених у порядку міжнародного комерційного арбітражу на території України : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 24.12.1999 № 12. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0012700-99>.
8. Лунц Л.А. Курс международного частного права : в 3 т. Москва : Спарк, 2002. Т. 1. С. 269.
9. Навроцька Ю.В. «Публічний порядок» як юридична категорія в національній і зарубіжних правових системах. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2018. Вип. 25. С. 181. URL: <https://periodicals.karazin.ua/law/article/view/11927>.
10. Мальський М.М. Публічний порядок у транснаціональному виконавчому процесі. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія «Юридичні науки». 2015. № 827. С. 79–84.
11. Міжнародне приватне право. Загальна частина : підручник / за заг. ред. А.С. Довгерта, В.І. Кисіля. Київ : Алерта, 2012. 376 с.
12. Про правові позиції судової палати у цивільних справах ВССУ за 2015 рік : Інформаційний лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 11.12.2015. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/VRR00208?an=1>.
13. Постанова Верховного Суду України, від 25 січня 2019 року, м. Київ, справа № 796/165/18. *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79573187>.
14. Ухвала Верховного Суду України від 28.12.2016 у справі № 761/22804/15-ц. *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/63839835>.
15. Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ (справа № 759/16206/14-ц), справа за клопотанням компанії «Nibulonsa» про визнання та надання дозволу на примусове виконання рішення іноземного арбітражного суду Міжнародної асоціації торгівлі зерном і кормами (GAFTA) про стягнення збитків з ПАТ «Компанія «Райз»». *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/83511819>.

Mysyhyn A.V. THE VIOLATION OF PUBLIC POLICY AS ONE OF THE CRITERIA OF REFUSAL TO RECOGNIZE OR ENFORCE AN ARBITRAL AWARD

The article is devoted to the analysis of the issue of violation of public policy as one of the criteria of challenge of awards and refuse to recognize or enforce an arbitral award.

This category is rather ambiguous due to the lack of a clear definition of public policy content. Neither the jurisprudence nor the law clearly define the notion of public policy, from which there are obstacles in the use of this category in law enforcement practice, which in its turn leads to a number of misapplications by the party, which is not satisfied by a court decision.

In Ukraine, the category of “public order” is regulated by Art. 34 of the Law of Ukraine “On International Commercial Arbitration”, Art. 12 of the Law of Ukraine “On Private International Law”, Art. 228 of the Civil Code of Ukraine, which contains a general idea of the category under study, as well as paragraph 12 of the Resolution of the Plenum of the Supreme Court of 24.12.1999 “On the practice of consideration by the courts of applications for recognition and enforcement of decisions of foreign courts”.

Violation of public policy as a basis for refusing to recognize and authorize the enforcement of a foreign arbitration award is a kind of mechanism that secures the priority of public interests over the private and, thus, protects the public policy of the state from any negative effects on it.

The article discusses and analyzes the legal nature of the category, the availability of debatable conditions for the use of this category, as well as the theoretical analysis of national law, international treaties and case law.

In particular, theoretical analysis of national legislation, international treaties and case law has been carried out.

Key words: *international commercial arbitration, public policy, challenge of an arbitration award, recognition and enforcement of an arbitration award, refusal to recognize or enforce an arbitral award, international commercial arbitration.*

Погребняк В.Я.

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ОБОРОТОЗДАТНІСТЬ СУБ'ЄКТИВНИХ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

Стаття присвячена розгляду сутності оборотоздатності суб'єктивних цивільних прав як детермінанти окремих проявів їх динаміки у сфері цивільних правовідносин.

У пошуках шляхів теоретичного вирішення порушеної проблеми автор звертається до ретельного аналізу положень чинного цивільного законодавства України. Установлюється, що в аспекті співвідношення з категоріями «обмеження цивільної оборотоздатності» й «вилучення з цивільного обороту» категорія «цивільна оборотоздатність» у контексті ст. 178 ЦК України переважно позначає здатність об'єкта вільно на правових підставах переходити між суб'єктами цивільного права, тобто повну цивільну оборотоздатність. При цьому зарахування об'єктів цивільних прав до таких, що обмежені в цивільному обороті або вилучені з нього, пов'язується переважно з їх небезпечними властивостями для учасників такого обороту, зокрема їхнього здоров'я, життя й/або майна.

Автор обґрунтовує, що об'єктом цивільного обороту є як речі, так і суб'єктивні цивільні права на них. При цьому розгляд цивільного обороту і оборотоздатності лише через категорію переходу таких прав є неправильним. Обмеження цивільної оборотоздатності об'єкта спрямовується не лише на виключення можливості переходу права власності на нього без спеціального дозволу, а й виникнення на нього, зокрема похідних речових прав, таких як право оренди, застави тощо.

Розмежовується широке й вузьке розуміння оборотоздатності суб'єктивних цивільних прав. Установлюється, що в широкому розумінні оборотоздатність таких прав означає їх цивільно-правову життєздатність загалом. Тобто це здатність відповідних правових можливостей виникати як визначені положеннями чинного цивільного законодавства України суб'єктивні права й бути об'єктом цивільного обороту. У свою чергу, у вузькому розумінні оборотоздатність суб'єктивних цивільних прав означає їх здатність вільно відчужуватися або переходити від однієї особи до іншої в порядку правонаступництва чи спадкування або іншим чином (повна цивільна оборотоздатність).

Ключові слова: цивільний оборот, цивільна оборотоздатність, динаміка прав, виникнення цивільних прав, перехід цивільних прав.

Постановка проблеми. Категорія «цивільний оборот» нині належить до дискусійних понятійно-категоріальних проблем сучасного цивільного права. Зважаючи на її вагоме значення для розуміння сутності окремих проявів динаміки суб'єктивних цивільних прав, зокрема їх виникнення, переходу і припинення, її варто розглядати не лише в традиційному розумінні в контексті окремих властивостей речей як об'єктів цивільних прав, а і як властивість власне суб'єктивних цивільних прав, які також є відповідними об'єктами відповідно до положень чинного цивільного законодавства України (ст. 177 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України)). Крім того, у ст. 178 ЦК України прямо йдеться про оборотоздатність саме об'єктів цивільних прав, а не лише речей [1, ст. 178], що в контексті зазначеного вище зумовлює необхідність розгляду відповідних властивостей зазначених правових можливостей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблема цивільного обороту й цивільної оборотоздатності об'єктів цивільних прав ставала предметом розгляду таких учених, як М.М. Агарков, С.С. Алексєєв, Ю.В. Вінінченко, Г.Ф. Дормідонтов, М.Л. Дювернуа, Л. Еннекерус, І.В. Жилінкова, О.В. Зінченко, О.С. Іоффе, В.Б. Ісаков, І.Р. Калаур, А.О. Кодинець, О.О. Кот, О.В. Кохановська, О.О. Красавчиков, Є.О. Крашенінніков, В.М. Крижна, Р.А. Майданик, О.І. Міхно, Є.О. Мічурін, В.В. Надьон, О.О. Отраднова, М.Д. Пленюк, Д.І. Погрібний, М.О. Рожкова, Я.М. Романюк, І.В. Спасибо-Фатєєва, Є.О. Суханов, Р.О. Халфіна, Є.О. Харитонов, Г.Г. Харченко, В.В. Цюра, А.Р. Чанишева, Г.М. Чувакова, Я.М. Шевченко, С.І. Шимон, Р.Б. Шишка, В.Л. Яроцький та ін.

Постановка завдання. Мета статті полягає у визначенні сутності оборотоздатності суб'єктивних цивільних прав як детермінанти

окремих проявів їх динаміки у сфері цивільних правовідносин.

Виклад основного матеріалу дослідження. Пролити світло на сутність категорії «оборотоздатність» можна лише через аналіз ст. 178 ЦК України, яка є чи не єдиним положення в основному акті цивільного законодавства України, що становить нормативну основу для розуміння відповідного феномена. Цим нормативним положенням устанавлюється, що об'єкти цивільних прав можуть вільно відчужуватися або переходити від однієї особи до іншої в порядку правонаступництва чи спадкування або іншим чином, якщо вони не вилучені із цивільного обороту, або не обмежені в обороті, або не є невід'ємними від фізичної чи юридичної особи [1, ст. 178].

Із цього нормативного положення вбачається, що категорія «оборотоздатність» в аспекті назви зазначеної статті ЦК України і змісту аналізованого нормативного положення розкривається, зокрема, через категорії «відчуження» і « правонаступництво». Це впливає зі словосполучення *«об'єкти цивільних прав можуть вільно відчужуватися або переходити від однієї особи до іншої в порядку правонаступництва чи спадкування або іншим чином»*, яке дає привід уважати, що оборотоздатність є властивістю тих об'єктів, які є юридично відокремлюваними, тобто тими, що не мають нерозривного зв'язку з особою їх носія, а також відчужуваними, тобто такими, належність яких певній особі може бути припинена, зокрема, і у зв'язку з переходом до іншого суб'єкта, у результаті чого такий об'єкт стає «юридично чужими» для відповідної особи. Однак важливою в аналізованому положенні є наступна частина, що конкретизує аналізовану властивість: *«якщо вони не вилучені з цивільного обороту, або не обмежені в обороті, або не є невід'ємними від фізичної чи юридичної особи»*.

Значення властивості невід'ємності в цьому сенсі розкрито нами вище. Що ж стосується невилученості із цивільного обороту й необмеженості в ньому, то вбачається, що саме ці характеристики відіграють важливу роль у розумінні сутності оборотоздатності. Зі змісту ч. 2 ст. 178 ЦК України вбачається, що об'єктами, обмежено оборотоздатними, є такі, що можуть належати лише певним учасникам обороту або перебування яких в обороті допускається за спеціальним дозволом [1, ст. 178]. Незважаючи на те що це положення не дає можливості встановити, що являє собою вилучення об'єкта цивільних прав із цивільного обороту, аналіз нормативно-правових актів дає при-

від стверджувати, що цей феномен означає, що на відповідні об'єкти не поширюється дія цивільного законодавства в частині виникнення, переходу або припинення суб'єктивних цивільних прав на них.

Прийнято вважати, що ч. 2 ст. 178 ЦК України, у якій уживаються терміни «об'єкти, вилучені із цивільного обороту» й «об'єкти, обмежено оборотоздатні», конкретизована в положеннях Постанови Верховної Ради України «Про право власності на окремі види майна» від 17 червня 1992 року № 2471-ХІІ, яка містить Перелік видів майна, що не можуть перебувати у власності громадян, громадських об'єднань, міжнародних організацій і юридичних осіб інших держав на території України, а також Спеціальний порядок набуття права власності громадянами на окремі види майна. Цією Постановою до майна, яке не може перебувати у власності відповідних осіб, зараховано, зокрема, вибухові речовини й засоби вибуху, усі види ракетного палива, спеціальні технічні засоби негласного отримання інформації тощо. У свою чергу, як майно, право власності на яке може набуватися, у відповідному дозволі визначена, зокрема, вогнепальна гладкоствольна мисливська зброя, вогнепальна мисливська нарізна зброя, радіоактивні речовини тощо [2].

Отже, на підставі наведених положень можна зробити висновок, що вилучення об'єкта цивільних прав з обороту означає неможливість виникнення права власності на нього. При цьому ця обставина має визначальне значення для нейтралізації цивільно-правових схематизацій, оскільки неможливість виникнення права власності на відповідні об'єкти означає, що вони ніколи не зможуть бути предметом панування, що нівелює практично всі юридичні форми вилучення з відповідного блага корисних властивостей. У свою чергу, обмеження оборотоздатності об'єктів цивільних прав у контексті наведених норм чинного цивільного законодавства України означає, що право власності на відповідні об'єкти може набуватися, однак зі спеціального дозволу.

Звернення до мотивувальної основи окреслених юридичних феноменів, зокрема, у контексті зазначеної Постанови Верховної Ради України показує, що причиною обмеження цивільної оборотоздатності окремих речей і їх вилучення із цивільного обороту є їх властивості, а саме небезпека для здоров'я та життя фізичних осіб, майна фізичних або юридичних осіб, а також для інтересів суспільства. Глибокий погляд на категорію цивільної оборотоздатності в такому разі приводить нас до висновку, що оборотоздатними

об'єктами, тобто такими, що можуть вільно відчужуватися або переходити від однієї особи до іншої в порядку правонаступництва чи спадкування або іншим чином є такі, які не становлять значну небезпеку для суб'єктів цивільного права. У свою чергу, обмеженими в обороті є об'єкти, які становлять небезпеку, однак виникнення прав на які допускається зі спеціального дозволу. Вилученими з обороту є об'єкти, які взагалі не можуть бути об'єктами права власності.

Отже, за допомогою категорій «об'єкти, вилучені із цивільного обороту» й «об'єкти, обмежено оборотоздатні» законодавець у тому числі обмежує порядок цивільно-правового регулювання суспільних відносин з певними благами або визначає сфери, відносини в яких не регулюються цивільним правом взагалі.

Однак уважаємо, що із семантичного погляду визначати категорію «оборотоздатність» лише через категорії суспільної небезпечності неправильно. Так саме не можна визначати її сутність через категорії «обмеження цивільної оборотоздатності» або «вилучення об'єкта цивільного обороту», для яких вона має родовий характер.

У юридичній літературі й практиці правозастосування категорія «оборотоздатність» часто вживається в більш широкому розумінні, зокрема для позначення здатності блага бути об'єктом цивільних прав загалом. Зокрема, із цього приводу Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ в Ухвалі від 25 грудня 2013 року в судовій справі № 6-46105св13, посилаючись на ст. ст. 177, 178 і 331 ЦК України, зокрема, вказав, що успадковуватися може лише об'єкт цивільного права, а правовстановлювальні документи на спірний житловий будинок відсутні, він не набув статусу об'єкта цивільного права, що, з огляду на положення ст. 178 ЦК України, є правовою перешкодою для його вільного обігу в цивільному обороті [3]. Іншими словами, у цьому випадку суд фактично розкрив категорію «оборотоздатність» у контексті належності об'єкта особі на праві власності, у зв'язку з чим дійшов висновку, що, так як певна річ не є об'єктом права власності в силу відсутності державної реєстрації останнього за визначеним суб'єктом, ця річ не перебуває вільно в цивільному обороті.

Із цього приводу також у юридичній літературі можна зустріти позицію, в рамках якої оборотоздатність розглядається як здатність цивільних прав виступати об'єктом цивільного обороту [4, с. 46].

Це дає привід розмежувати два розуміння оборотоздатності – широке й вузьке. У широкому розумінні оборотоздатність є властивістю об'єкта цивільних прав загалом перебувати в цивільному обороті, тобто виступати певним об'єктом цивільних прав, зокрема права власності. У такому розумінні проявом оборотоздатності виступає в тому числі здатність переходити на цивільно-правових підставах між учасниками цивільних правовідносин. Тобто в цьому сенсі оборотоздатність практично ототожнюється з об'єктоздатністю. У свою чергу, у вузькому розумінні оборотоздатність являє собою здатність певного об'єкта вільно відчужуватися або переходити від однієї особи до іншої в порядку правонаступництва чи спадкування або іншим чином. Тобто в такому розумінні оборотоздатність розглядається в розумінні «повної оборотоздатності», що в термінологічному ключі перебуває в одному ряді з «обмеженою оборотоздатністю» й «вилученням із цивільного обороту».

Проблема оборотоздатності в широкому розумінні в контексті предмета розгляду зіштовхується з двома концептуальними моментами, якими є власне об'єкт, що наділений здатністю до обороту, тобто чи є ними блага, суб'єктивні цивільні права на них або ж і те й інше, а також форми цивільного обороту, тобто які саме дій або події визначають його зміст.

У цьому сенсі варто відмітити, що в сучасній юридичній літературі простежується плуралізм підходів до визначення сутності цивільного обороту. Зокрема, він розглядається і як сукупність юридичних фактів, правочинів, і як сукупність відносин, і як сукупність норм, і як сукупність випадків зміни правоволодільців. Поряд із цим одним із найбільш популярних і конструктивних підходів виявляється погляд на цивільний оборот як процес переходу (руху), зокрема, прав та обов'язків або матеріальних об'єктів [5, с. 207].

У цьому сенсі абз. 2 ч. 2 ст. 178 ЦК України дає привід уважати, що об'єктом цивільного обороту є як блага, так і суб'єктивні цивільні права на них, якщо останні є віддільними від особи, особливо зважаючи на те що в окремих випадках суб'єктивне цивільне право й виступає в ролі такого блага, прикладом чому є правочини, учинювані стосовно відповідних правових можливостей, зокрема відступлення права вимоги.

Звертаючись до речових правовідносин, які переважно використовуються як платформа для розкриття сутності цивільного обороту, необхідно порушити проблему телеологічної спрямованості

обмеження останнього. Умовно розмежовуючи майнове благо, зокрема річ, а також суб'єктивні цивільні права на неї, які мають речовий характер, ми можемо побачити дійсний сенс обмеження обороту таких прав і майнових благ. Зокрема, якщо об'єктом обмеження цивільного обороту є майнове благо, то в такому разі для його передачі особи, між якими вона має місце, повинні відповідати визначеним вимогам або ж мати спеціальні дозволи. Однак якщо такі блага стають об'єктом цивільних правовідносин, які не передбачають обов'язкової їх передачі іншій особі, то в такому разі виходить, що обороту благ не відбувається, а тому встановлені обмеження цивільного обороту не поширюються на відповідних осіб. Із цього має випливати, що, наприклад, мисливська зброя, рівно як і радіоактивні речовини, можуть бути предметом застави за умови залишення цих об'єктів у володінні заставодавця. Однак якщо уявити ситуацію, що заставодавець порушив умови основного зобов'язання, що дає можливість заставодержателю набути відповідне майно у власність, то в такому разі перехід права власності без переходу самого блага є неможливим.

З іншого боку, А.О. Рибалов наводить приклад договору купівлі-продажу частки в праві власності, що слугує на користь позиції, що предметом договору є саме передача прав [6, с. 94]. Цей висновок є небезпідставним, зважаючи на те що предмет права власності на момент продажу частки у праві може перебувати у фактичному володінні, наприклад, орендаря, що виключає «оборот майнового блага», однак передбачає «оборот прав». Убачається, що обмеження цивільного обороту спрямовується в тому числі на недопущення таких випадків, якщо на стороні набувача відсутні необхідні умови, зокрема дозвіл.

У контексті викладеного вище варто погодитися з тими вченими, які пов'язують сутність цивільного обороту не лише з переходом права власності й інших прав, а й установленням на їх основі інших правових можливостей з іншим, більш обмеженим, змістом [7, с. 13]. Тобто цивільний оборот має стосунок не лише до розпорядження, а й до володіння та користування об'єктом цивільних прав [8, с. 329], адже якщо набуття особою у власність, наприклад, мисливської зброї являтиме собою оборот, а її одержання в оренду – ні, то в такому разі другий випадок буде використовуватися як легальний шлях обходу встановлених законом обмежень, що суперечить самому сенсу обмеження цивільної оборотоздатності.

Висновки. Узагальнюючи викладене вище, варто констатувати, що категорія «цивільна оборотоздатність» переважно застосовується до об'єктів цивільних прав, зокрема до речей, у силу їх властивостей і потенційної небезпеки для життя і здоров'я фізичних осіб, а також майна фізичних і юридичних осіб. Однак поряд із цим вона застосовується й до суб'єктивних цивільних прав на відповідні майнові блага, оскільки вони нерозривно пов'язані з такими благами.

Проведений аналіз створює підґрунтя для розмежування широкого й вузького розуміння цивільної оборотоздатності суб'єктивних цивільних прав. У широкому розумінні оборотоздатність суб'єктивних цивільних прав позначає їх цивільно-правову життєздатність загалом та об'єктоздатність зокрема. Іншими словами, у такому сенсі оборотоздатність означає здатність окремих правових можливостей, у тому числі права власності, виникати в як суб'єктивних цивільних прав, тобто забезпечених нормами цивільного права правоможностей. У такому розумінні одним із не обов'язкових проявів оборотоздатності може бути здатність виступати об'єктом переходу між учасниками цивільних правовідносин.

У свою чергу, у вузькому розумінні оборотоздатність суб'єктивних цивільних прав означає їх здатність вільно відчужуватися або переходити від однієї особи до іншої в порядку правонаступництва чи спадкування або іншим чином. По суті, в такому сенсі йдеться про повну цивільну оборотоздатність суб'єктивних цивільних прав. Тому в контексті розмежування повної оборотоздатності, обмеженої оборотоздатності, а також вилучення об'єкта із цивільного обороту категорія обмеження цивільної оборотоздатності означає можливість суб'єктивного цивільного права виникати лише в певного учасника цивільного обороту або зі спеціального дозволу. У свою чергу, вилучення об'єкта із цивільного обороту означає, що визначене положеннями чинного цивільного законодавства суб'єктивне цивільне право не може виникати на нього, тобто із цивільно-правового погляду є нежиттєздатним.

При цьому проведений аналіз також дає змогу визначити співвідношення між категоріями «відчужуваність» та «оборотоздатність» (у широкому розумінні) суб'єктивних цивільних прав. У цьому сенсі відчужуваність відповідних правових можливостей позначає їх здатність утрачати належність певній особі, зокрема, у зв'язку з переходом

до іншого учасника цивільних правовідносин. Тобто відчужуваність у такому розумінні характеризує здатність прав утрачати зв'язок із певною особою, належати їй, тоді як оборотоздатність суб'єктивних цивільних прав у широкому розумінні позначає їх здатність виникати й перехо-

дити між учасниками цивільних правовідносин у цивільно-правовому порядку, тобто з урахуванням юридичних схематизацій, визначених положеннями чинного цивільного законодавства України та/або актами саморегулювання учасників цивільних правовідносин.

Список літератури:

1. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. *Відом. Верхов. Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356 (зі змінами).
2. Про право власності на окремі види майна : Постанова Верховної Ради України від 17.06.1992 № 2471-ХІІ. *Відом. Верхов. Ради України*. 1992. № 35. Ст. 517.
3. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 25.12.2013, судова справа № 6-46105св13. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/36369982> (дата звернення: 23.12.2019).
4. Міхно О.І. До питання про визначення майнових прав як об'єктів цивільних правовідносин. *Бизнес-администрирование в условиях турбулентной экономики* : материалы Междунар. науч.-практ. интернет-конференции (Харьков, 1–28 фев. 2015 г.). Харьков : ХНУГХ имени А.М. Бекетова, 2015. С. 44–47.
5. Сліпченко А.С. Значення дефініції «цивільний оборот» у юриспруденції. *Вісник Нац. академ. правових наук України*. 2017. № 1 (88). С. 201–210.
6. Рыбалов А.О. Экономические блага и гражданский оборот. *Объекты гражданского оборота* : сборник статей / отв. ред. М.О. Рожкова. Москва : Статут, 2007. С. 78–94.
7. Виниченко Ю.В. Гражданский оборот: методологические основания цивилистического исследования. Иркутск : Изд-во БГУЭП, 2014. 166 с.
8. Захаркина А.В. «Гражданский оборот» как фундаментальная цивилистическая категория. *Вестн. Пермского ун-та*. 2017. Вып. 37. С. 323–333.

Pohrebniak V.Ya. THE ABILITY OF SUBJECTIVE CIVIL RIGHTS TO LEGAL CIVIL CIRCULATION

The article is devoted to consideration the essence of the ability of subjective civil rights to legal civil circulation as determinant factor for certain forms of their dynamic in sphere of civil relationships.

Searching the ways for theoretical solution of appropriate problem the author conducts deep analyses of current legislative provisions of civil law of Ukraine. It is defined that in correlation with categories of “restriction of ability to legal civil circulation” and “exclusion from legal civil circulation” within text of Art. 178 of Civil Code of Ukraine the category “ability to legal civil circulation” predominantly means the ability of an object to transfer freely according to legal basis among subjects of civil law i.e. full ability to legal civil circulation. Restriction of ability of the objects to legal civil circulation and their exclusion from circulation as a rule related to dangerous features of appropriate objects for participants of legal civil circulation, particularly for their health, lives and/or property.

The author substantiates that both things and subjective civil rights on it are the objects of legal civil circulation. But, also determination of the legal civil circulation only from point of view of transfer of appropriate rights is not proper. The restriction of ability of the object to legal civil circulation directs not only on exclusion the transfer of right of property when special permission is absent but also on exclusion emergence of derivative real rights on it, particularly rent, mortgage etc.

The broad and narrow senses of the ability of subjective civil rights to legal civil circulation are demarcated. It is defined that in a broad sense the ability of appropriate rights to legal civil circulation means their juridical viability generally. That is the ability of appropriate legal possibilities to emerge as subjective rights defined by provisions of current civil legislation and to be an object of circulation. At the same time in a narrow sense ability of subjective civil rights to legal civil circulation means their ability to transfer freely from one person to another under the procedure of succession or inheritance or in any other way (full ability to legal civil circulation).

Key words: *legal civil circulation, ability to legal civil circulation, dynamic of subjective civil rights, emergence of civil rights, transfer of civil rights.*

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 346.1

DOI <https://doi.org/10.32838/2707-0581/2020.1/17>**Ковалишин О.Р.**Інститут приватного права і підприємництва імені Ф.Г. Бурчака
Національної академії правових наук України

ПАРТНЕРСЬКЕ ТОВАРИСТВО ЯК АЛЬТЕРНАТИВНА ФОРМА ТОВАРИСТВ ОСІБ

За останні кілька десятиліть регуляторна конкуренція в галузі права товариств капіталу стала предметом широкого обговорення. Але рідко дискутувалося, чи може бути регуляторна конкуренція у праві партнерств. Ця стаття присвячена праву США, Великобританії, Німеччини, Польщі та РФ стосовно правового регулювання партнерств. У ній представлено деякі законодавчі положення щодо партнерств, установлених у цих юрисдикціях.

Партнерське товариство – це товариство, у якому деякі або всі партнери (залежно від юрисдикції) відповідають в обмеженому обсязі за зобов'язаннями партнерства.

Автор відзначає, що законодавство США про партнерське товариство відрізняється в низці випадків між штатами. У деяких штатах лише представникам професій, які зобов'язані мати ліцензії на ведення бізнесу, дозволено засновувати партнерське товариство. У деяких штатах існують додаткові гарантії захисту кредиторів партнерських товариств. Наприклад, може виникнути зобов'язання щодо надання персональної гарантії, відкриття рахунку ескроу або укласти договір страхування спеціальної професійної відповідальності. Найголовніше, що існують відмінності в обсязі відповідальності.

Автор акцентує увагу на тому, що німецьке *Partnerschaftsgesellschaft* – це об'єднання фахівців, які працюють разом. Хоча партнерство – це не юридична особа, вона може подавати та пред'являти позов, володіти майном і діяти від імені товариства. Однак партнери несуть солідарну відповідальність за всі борги товариства, за винятком випадків, коли лише діями окремих партнерів заподіяно шкоду іншій стороні. З 2012 року можливим стало заснування *Partnerschaftsgesellschaft mit beschränkter Berufshaftung*, де партнери відповідають за зобов'язаннями товариства виключно в межах майна партнерства. Наголошується, що страхування професійної відповідальності для осіб, які хочуть провадити діяльність у формі партнерського товариства з обмеженою відповідальністю, є обов'язковим.

Автор підсумовує, що партнерське товариство як форма ведення господарської діяльності було б перспективним для запровадження головним чином у сфері консультаційних послуг (адвокатські, аудиторські послуги тощо). Тому під час моделювання відповідної організаційно-правової форми в Україні варто взяти до уваги досвід функціонування партнерських товариств країн, де такий вид товариств уже давно функціонує.

Ключові слова: партнерське товариство з обмеженою відповідальністю, партнерське товариство, товариства осіб, корпоративне право, правове запозичення, «вільна професія».

Постановка проблеми. Товариства осіб не набули широкого застосування в практиці ведення господарської діяльності в Україні. Таке становище зумовлено, з одного боку, недосконалим правовим регулюванням корпоративних правовідносин між учасниками товариств осіб, відсутністю переваг під час здійснення господарської

діяльності у формі командитного чи повного товариства, а з іншого боку, небажанням суб'єктів господарювання нести повну відповідальність за зобов'язаннями товариства осіб.

У цьому контексті цікавою для застосування могла б бути конструкція так званого партнерського товариства (або партнерського товариства

з обмеженою відповідальністю) – товариства осіб, ззовні дуже схожого за своїм правовим статусом до повного товариства. Але основна відмінність партнерського товариства полягає в тому, що учасники не несуть солідарної відповідальності за борги товариства.

Конструкція партнерського товариства походить з англо-американського права. Протягом останніх десятиліть набула певної популярності в країнах континентальної Європи і світу, не в останню чергу завдяки явищу «конкуренції дерегуляцій» (*race to the bottom*).

Головною метою інституту партнерського товариства є створення передумов учасникам (партнерам) для ведення спільної господарської діяльності, яка полягає у виконанні так званих вільних професій, за одночасного обмеження взаємної відповідальності за зобов'язаннями, які виникли у зв'язку з виконанням партнерами професійної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти партнерських товариств і партнерських відносин аналізувалися в працях таких вітчизняних учених, як О.М. Вінник, А.В. Зеліско, І.В. Лукач, О.Р. Кібенко, А.Є. Никифорова та ін. Але дослідження в порівняльно-правовому аспекті саме партнерського товариства з обмеженою відповідальністю не проводилося.

Постановка завдання. Тому мета статті полягає у виявленні особливостей правового статусу партнерського товариства й обсягу відповідальності партнерів за законодавством окремих країн.

Виклад основного матеріалу дослідження. *США.* Уперше інститут партнерства з обмеженою відповідальністю (*limited liability partnership*) сформувався в США в результаті низки банкрутств, пов'язаних зі зниженням цін на нерухомість та енергоносії в Техасі в 1980-х роках. Цей колапс призвів до великої хвилі невиплат по депозитах і кредитах. Оскільки суми, стягнуті з банків, були невеликими, кредитори додатково пред'являли вимоги щодо повернення коштів з юристів і бухгалтерів, які консультували банки на початку 1980-х. Консалтингові фірми реєструються в США у формі переважно звичайного партнерства (*general partnership*) або обмеженого партнерства (*limited partnership*). Вимоги про стягнення заборгованості було заявлено як до партнерів, які безпосередньо надавали відповідні консультації, так і до решти партнерів. З метою захистити останніх і прийнято перші закони про партнерство з обмеженою відповідальністю [1, с. 1069]. Згодом інші штати також прийняли

відповідні закони. Якщо в 1992 році таких було лише два, то на момент включення партнерств з обмеженою відповідальністю до Уніфікованого акта про партнерства (*Uniform Partnership Act*) у 1996 році законів про партнерства з обмеженою відповідальністю вже прийнято в понад 40 штатах США. Наприклад, згідно із Законом штату Техас, «партнер партнерського товариства не несе особисту відповідальність за борги та зобов'язання партнерства, що виникли внаслідок помилки, недбалості, некомпетентності чи зловживання іншого партнера чи представника партнерства, який діяв без погодження з головним партнером» [2, с. 176].

Варто зазначити, що питання відповідальності партнерів у різних штатах вирішується неоднаково. У частині штатів партнери захищені тільки від відповідальності за делікти інших партнерів, але відповідають за зобов'язаннями партнерства загалом, але в праві більшості штатів партнери взагалі не відповідають за зобов'язаннями партнерства [3, с. 423].

Разом із тим у більшості штатів на партнерів покладається повна відповідальність за зобов'язаннями партнерства, що виникли внаслідок їхніх особистих дій чи дій осіб, які діяли під їхнім керівництвом [4, с. 536]. Відповідальність партнерів також диференціюється залежно від виду зобов'язань партнерства (податкових чи деліктних) [5, с. 770].

З часом конструкція партнерського товариства була запроваджена в праві Великобританії, Канади, Китаю, Японії, Австралії та Казахстану. Країнами континентальної Європи (Німеччина, Франція, Польща, Греція, Румунія) запровадження такої організаційно-правової форми було майже вимушеним кроком, адже одним із чотирьох основних засад комерційного права ЄС є свобода надання послуг, зміст якого полягає в можливості надання послуг будь-де в межах Європейського Союзу незалежно від того, в якій державі-члені ЄС зареєстрований суб'єкт господарювання. Тому почастишала практика обрання підприємцями тієї юрисдикції, яка найбільш оптимальна з погляду оподаткування, ведення бухгалтерського обліку та, головне, відповідальності за зобов'язаннями суб'єкта господарювання.

Німеччина. У праві Німеччини інститут партнерського товариства з'явився в 1994 році для забезпечення інтересів так званих вільних професій. Уряд Німеччини відмовився від доповнення відповідним розділом Комерційного кодексу Німеччини. Партнерське товариство регулюється

окремим законом (Закон про партнерські товариства (*Partnerschaftsgesellschaftsgesetz*) від 25.07.1994 [6]), тоді як командитне товариство (*Kommanditgesellschaft*) і повне товариство (*Offene Handelsgesellschaft*) завжди регулювалися Комерційним кодексом Німеччини.

Згідно зі ст. 1 абз. 2 Закону про партнерські товариства (*PartGG*), вільна професійна діяльність – це діяльність, що провадиться «на основі професійної кваліфікації та творчої обдарованості» й має «своім змістом надання послуг в інтересах замовника й суспільства на високому рівні на принципах особистого виконання, повної відповідальності виконавця та його незалежності під час виконання своїх професійних обов'язків».

У статті 18 Закону про прибутковий податок [7] (*Einkommensteuergesetz, EStG*) перераховуються конкретні професії, що належать до категорії вільних. До вільної професійної діяльності законодавство зараховує самостійну професійну діяльність лікарів, лікарів-стоматологів, ветеринарів, адвокатів, нотаріусів, патентних юристів, інженерів-геодезистів, інженерів, архітекторів, хіміків у сфері торгівлі, аудиторів, податкових консультантів, консультантів-економістів, присяжних ревізорів, уповноважених з податкових питань, фахівців альтернативної медицини, дантистів, фахівців з лікувальної гімнастики, журналістів, фоторепортерів, усних і письмових перекладачів, лоцманів і подібних до них професій.

Відповідальність за зобов'язаннями партнерства регулюється § 8 Закону про партнерства. Партнери несуть повну та солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства (ч. 1 § 8). Якщо відповідальність партнерства зумовлена діями лише одного партнера, то останній відповідає за зобов'язаннями особисто. Отже, відповідальність партнерів за помилки колег обмежена, але за діяльність партнерства загалом – повна та солідарна.

Німецька модель партнерського товариства була змушена реагувати на потреби ринку після справ *Centros, Überseering* та інших, у яких Європейський суд з прав людини підтвердив принцип повної відповідальності незалежно від місця реєстрації товариства [8, с. 332]. Зважаючи на законодавчо встановлену вимогу повної відповідальності, частина підприємців із так званих «вільних професій» обирала юрисдикцію Великобританії, реєструючись як *limited liability partnership*.

Тому 15 липня 2013 року прийнято Закон «Про партнерство з обмеженою відповідальністю

та внесення змін до права, що регулює діяльність адвокатів, патентних повірених, податкових консультантів та аудиторів» (*PartGGuaÄndG*) [9], яким унесено зміни до відповідних законів з метою обмеження відповідальності партнерств вищеперерахованих професій в обсязі майна партнерства (ч. 4 § 8). Варто відзначити, що поряд із наданням таких преференцій для адвокатів, патентних повірених, податкових консультантів та аудиторів право Німеччини водночас зобов'язує їх укласти договір страхування професійної відповідальності: для адвокатів (§ 52a Положення про адвокатів) [10] і патентних повірених (§ 52j Положення про патентних повірених) [11] – на суму в 2,5 млн. євро, а для аудиторів і податкових консультантів – на суму в 1 млн. євро [12] (§ 323 Комерційного кодексу Німеччини).

Польща. Відповідно до ч. 1 ст. 86 КТТ Польщі, партнерське товариство (*spółka partnerska*, скорочено – *sp.p.*) – це товариство осіб, яке здійснює підприємницьку діяльність під власним фірмовим найменуванням та утворене учасниками (партнерами) з метою провадження так званої «вільної» професії.

У статті 88 КТТ Польщі фактично встановлено вичерпний перелік професій, представники яких можуть провадити господарську діяльність у формі партнерського товариства: адвокати, аптекарі, архітектори, аудитори, брокери на ринку цінних паперів, бухгалтери, експерти з нерухомості й інших видів майна, інвестиційні консультанти, інженери, лікарі, лікарі-стоматологи та лікарі-ветеринари, медсестри, нотаріуси, патентні повірені та присяжні перекладачі, податкові консультанти, страхові брокери, юрисконсульти. Можливим є також створення партнерських товариств представниками інших вільних професій, вказаних у статтях спеціальних законів (наприклад, психологи) [13].

Партнер не несе відповідальності за зобов'язання товариства:

1) які виникли у зв'язку з виконанням іншими партнерами вільних професій у межах провадження господарської діяльності товариством;

2) у результаті дій або бездіяльності осіб, які працюють у товаристві на основі трудового договору чи цивільно-правових угод і які підпорядковувалися іншому партнеру під час провадження господарської діяльності. У засновницькому договорі партнери можуть узгодити, що один або декілька партнерів згодні взяти на себе відповідальність за зобов'язаннями іншого партнера. Однак варто відзначити, що за зобов'язаннями,

які безпосередньо не пов'язані зі здійсненням партнерами вільних професій, застосовуються положення про повне товариство. Тобто відповідальність матиме солідарний і субсидіарний характер.

У польському праві пропонується дві можливі моделі управління партнерським товариством.

Класичній моделі притаманні особливості, які схожі з веденням справ у повному товаристві. Згідно з такою моделлю, кожен партнер вправі представляти товариство та діяти від його імені самостійно, за винятком коли договір передбачає інше. Спосіб прийняття рішень залежить від виду конкретної справи. Порівняно з правовим регулюванням повного товариства є можливість позбавлення партнера права представляти товариство на підставі рішення учасників. Це рішення може бути прийняте тільки з поважних причин, більшістю 3/4 голосів за присутності щонайменше двох третіх загального числа партнерів. Позбавлення партнера права представляти товариство є дійсним з моменту реєстрації в Національному судовому реєстрі.

Альтернативна, факультативна модель полягає в делегуванні права на ведення справ і представлення товариства професійному «органу» управління. Правління товариства може бути одноосібне або багатоосібне, а його членами можуть бути партнери або особи з-поза товариства. Правління призначається партнерами на рік або довший строк повноважень (каденцію). Згідно з § 2 ст. 97 КТТ Польщі, до правління партнерського товариства застосовуються положення КТТ Польщі, які регулюють принципи управління від імені ТОВ правлінням і відповідальність членів цього ж правління за зобов'язаннями, які виникли у зв'язку з виконуваною функцією [14, с. 74].

Російська Федерація. Підприємницьке товариство на партнерських засадах відносно нещодавно запроваджено в Російській Федерації. У 2011 році прийнято Закон РФ «Про господарські партнерства». Господарським партнерством визнається створена двома або більше особами комерційна організація, в управлінні діяльністю якої, відповідно до Закону, беруть участь учасники партнерства, а також інші особи в межах і в обсязі, які передбачені угодою про управління партнерством (ст. 2 Закону РФ «Про господарські партнерства») [15].

Господарське партнерство впроваджене до системи юридичних осіб з метою реалізації інноваційних бізнес-проектів та інвестування в інноваційну діяльність.

Партнерське товариство володіє спеціальною правосуб'єктністю. Воно може набувати цивільних прав та обов'язків, необхідних для здійснення будь-яких видів господарської діяльності, що не заборонені федеральними законами, якщо це не суперечить предмету й цілям діяльності та закріплено статутом партнерства й договором про управління партнерством. Учасники партнерства здійснюють управління діяльністю партнерством пропорційно часткам, що їм належать у складеному капіталі, якщо інше не передбачено договором про управління партнерством [16, с. 319].

Учасники партнерства не відповідають за зобов'язаннями партнерства й несуть ризик збитків, пов'язаних із діяльністю партнерства, у межах сум унесених ними вкладів. Але в разі відсутності або недостатності в партнерства майна для задоволення зобов'язань партнерства буде потрібно звернення стягнення на належні партнерству виняткові права на результати інтелектуальної діяльності, зобов'язання партнерства перед його кредиторами можуть бути повністю або частково виконані від імені партнерства одним учасником партнерства, кількома учасниками партнерства або всіма учасниками партнерства (ч. 3 ст. 3 Закону РФ «Про господарські партнерства»). Отже, відповідальність учасників за зобов'язаннями партнерства настає лише у випадку добровільного волевиявлення одного з учасників.

Конструкція господарського партнерства запроваджена з ініціативи Міністерства економічного розвитку РФ, піддана різкій критиці серед науковців. Є.А. Суханов відзначає, що в партнерському товаристві превалюють інтереси великого та середнього бізнесу й не захищаються публічні інтереси [17, с. 5–9]. На думку В.В. Долинської, включення до системи комерційних організацій господарського товариства порушило принцип замкнутості кола комерційних організацій, закріпленого в Цивільному кодексі РФ. Хоча господарське товариство посідає проміжне місце між об'єднаннями осіб та об'єднаннями капіталу, жодна з останніх не є інструментом створеним спеціально для венчурної діяльності. Дефініція господарського партнерства не відображає цілей, для досягнення яких воно створювалася [18, с. 84].

Фактично господарське партнерство РФ не можливо порівнювати з аналогічними правовими інститутами США, Великобританії, Німеччини чи Польщі. Господарське партнерство не можна вважати партнерством у класичному його розумінні, оскільки воно суттєво відрізняється за своїм суб'єктним складом, метою створення, системою

управління та особливостями відповідальності учасників.

У вітчизняній науковій літературі теж висловлювалися ідеї щодо запровадження партнерського товариства. А.Є. Никифоров пропонує запровадити форму партнерського товариства у сфері інноваційної, науково-технічної діяльності з метою заохотити зацікавленість науковців та інженерно-технічних робітників у таких організаційних формах підприємництва, котрі давали б змогу поставити рівень їхніх доходів у пряму залежність від якісних і кількісних параметрів створеного інтелектуального продукту.

На думку вченого, партнерське товариство має складатися з партнерів та учасників. Учасниками партнерського товариства можуть бути фізичні особи, які уклали трудову угоду з партнерським товариством. Критеріями, за якими учасники можуть бути обрані до складу партнерів, є тривалість періоду роботи на посадах, пов'язаних із науковою, конструкторською, технологічною та іншими видами інноваційної діяльності; особистий внесок учасника у вирішення наукових, технічних, технологічних та інших проблем, що є предметом інноваційної діяльності партнерського товариства; обсяг договорів на виконання ННТР, укладених партнерським товариством за ініціативою учасника; інші умови, визначені в установчих документах [19, с. 143–144].

Але жодних проектів чи законодавчих пропозицій поки що не запропоновано. Між тим,

як видається, така форма ведення господарської діяльності була б перспективною для запровадження головним чином у сфері консультаційних послуг (адвокатських, аудиторських, податкового консалтингу тощо) або у сфері послуг, надання яких пов'язане з ризиком завдання значної шкоди для життя людини (медичні послуги тощо) чи майна осіб. Тому під час моделювання відповідної організаційно-правової форми в Україні варто взяти до уваги досвід функціонування партнерських товариств країн, які проаналізовано вище.

Висновки. Партнерське товариство з обмеженою відповідальністю як новий правовий інститут виникло з метою задоволення інтересів представників тих професій, помилки під час виконання яких можуть бути пов'язані зі значними збитками як для суб'єктів господарювання, так і для фізичних осіб (аудитори, податкові консультанти, адвокати, лікарі, архітектори тощо).

Перевагою партнерського товариства є диференціація відповідальності учасників партнерства, спрямована на обмеження ризиків, зумовлених діями окремих партнерів. Партнер не несе відповідальності за збитки, спричинені від імені товариства, але у зв'язку з персональними діями його колег.

У більшості відповідальність за зобов'язаннями, що обумовлена функціонуванням партнерства загалом (оренда приміщення, отримання кредиту для розвитку господарської діяльності, тощо), є повною та солідарною.

Список літератури:

1. Robert W. Hamilton (1995). Registered Limited Liability Partnerships: Present at Birth (Nearly). *Colorado Law Review*. Vol. 66, p. 1065, 1069.
2. Texas Statute on Limited Liability Partnership, in Keating R., Donn R., Colman S., Hester E. *Limited Liability Partnerships: The Next Step in the Evaluation of the Unincorporated Business Lawyer*, 1995, No. 1, p. 175–176.
3. Rutledge T., *Limited Liability (or Not): Reflections on the Holy Grail* (2006) 51 *South Dakota Law Review* 417, p. 423–424.
4. Hallweger, *Limited Liability Partnership? Eine Gesellschaftsform für US Amerikanische Anwaltszusammenschlüsse und ihre Haftungsfragen Protection* [1998] *Neue Zeitschrift für Gesellschaftsrecht (NZG)*, s. 536.
5. Siems Mathias, *Regulatory competition in partnership law / The International and Comparative Law Quarterly*, Vol. 58, No. 4 (Oct., 2009), p. 767–802.
6. *Partnerschaftsgesellschaftsgesetz vom 25.7.1994*. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/partgg/index.html>.
7. *Einkommensteuergesetz*. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/estg/_18.html.
8. Sebastian Jördening, *Die Partnerschaftsgesellschaft mit beschränkter Berufshaftung*, Baden-Baden : Nomos, 2018, 332 S.
9. *Gesetz zur Einführung einer Partnerschaftsgesellschaft mit beschränkter Berufshaftung und zur Änderung des Berufsrechts der Rechtsanwälte, Patentanwälte, Steuerberater und Wirtschaftsprüfer*. URL: <https://www.buzer.de/gesetz/10778/index.htm>.
10. *Bundesrechtsanwaltsordnung*. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/brawo/_51a.html.
11. *Patentanwaltsordnung*. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/patanwo/_52j.html.
12. *Handelsgesetzbuch*. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/hgb/_323.html.

13. Ustawa o zawodzie psychologa i samorządzie zawodowym psychologów z dnia 8 czerwca 2001 r. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20010730763>.

14. Партнерське товариство. Корпоративне право Польщі та України : монографія / М. Халаса, В.А. Васильєва, Гербет Анджей, О.Р. Ковалишин та ін. ; за ред. проф. В.А. Васильєвої. Івано-Франківськ, 2016. С. 74–75.

15. О хозяйственных партнерствах : Федеральный закон Российской Федерации от 03.12.2011 № 380-ФЗ. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_122730.

16. Андреев Ю.И. Юридические лица в гражданском праве России : монография. Москва : Юрлитинформ, 2018. 376 с.

17. Суханов Є.А. О частных и публичных интересах в развитии корпоративного права. *Журнал российского права*. 2013. № 1. С. 5–9.

18. Серебрякова А.А. Хозяйственное партнерство: проблемы внутренней гармонизации. *Законы России: опыт, анализ, практика*. 2015. № 10. С. 79–85.

19. Никифоров А.Є. Партнерське товариство – нова організаційно-правова форма підприємництва в інноваційній сфері. URL: <https://ir.kneu.edu.ua/bitstream/handle/2010/19708/138%20-%20146.pdf?sequence=1>.

Kovalyshyn O.R. LIMITED LIABILITY PARTNERSHIP AS AN ALTERNATIVE FORM OF PARTNERSHIPS

Regulatory competition in company law has been extensively debated in the last few decades, but it has rarely been discussed whether there could also be regulatory competition in partnership law. This article addresses the partnership law of the US, the UK, Germany, Poland and Russian Federation, and presents some legal provisions on the partnerships with limited liability established in these jurisdictions. The main focus is on the use of a limited liability partnership (LLP) outside its country of origin.

A limited liability partnership is a partnership in which some or all partners (depending on the jurisdiction) have limited liabilities.

The US law on LLPs varies in a number of instances between states. In some states only professionals who are required to have licenses to do business are allowed to form an LLP. Filing fees are flat fees in some states and in others they depend on the number of partners. In some states there are additional safeguards for the protection of creditors. For instance, there may be an obligation to provide a personal guarantee, to establish an escrow account or to contract a special insurance for the LLP. Most importantly, there are differences in the scope of liability protection.

The German Partnerschaftsgesellschaft is an association of non-trade professionals, working together. Though not a corporate entity, it can sue and be sued, own property and act under the partnership's name. The partners, however, are jointly and severally liable for all the partnership's debts, except when only some partners' misconduct caused damages to another party – and then only if professional liability insurance is mandatory. Another exception, possible since 2012, is a Partnerschaftsgesellschaft mit beschränkter Berufshaftung where all liabilities from professional misconduct are limited by the partnership's capital.

The author makes a conclusion that such a form of business activity would be very perspective mainly for the sector of consulting. Therefore, the future model of the relevant legal form in Ukraine should take into account the experience of functioning of limited liability partnerships in USA, Germany and Poland.

Key words: *limited liability partnership, limited partnership, partnerships, corporate law, legal transplant, free professions.*

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.32838/2707-0581/2020.1/18>**Мамай В.А.**

Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ «ТРУДОВИЙ СПІР» І «ТРУДОВИЙ КОНФЛІКТ»

У статті досліджується питання співвідношення понять «трудовий спір» і «трудовий конфлікт». Зміст статті не лише зводиться до суто визначення вказаних понять, а й звертається увага на ключові елементи вищевказаних категорій, їх ознаки. Особлива увага приділяється дослідженню поглядів різних науковців з питання вдалішого застосування термінів «конфлікт» чи «спір». Указується, що загалом у царині трудового права існує дві теорії співвідношення зазначених понять. За однією з теорій, поняття «спір» і «конфлікт» є синонімічними поняттями й немає ніякого ні теоретичного, ні практичного значення застосовувати ці два терміни паралельно, так як вони за своєю сутністю розкривають одну й ту ж категорію. Прихильники іншої наукової думки зазначають, що поняття «спір» і «конфлікт» є поняттями різними, і наполягають на застосуванні в трудовому праві саме поняття «спір» під час визначення поняття трудового спору. Позицію відмінності вищевказаних понять науковці передусім відстоюють через порядок розгляду конфлікту і спору й зазначають, що якщо конфлікт вирішується сторонами самостійно, шляхом безпосередніх переговорів, то спір виникає лише тоді, коли його передано на розгляд до уповноваженого те органу. Крім цього, досліджено низку ознак, які відрізняють поняття спору та конфлікту, що тільки підтверджує відмінність цих двох категорій. Особливу увагу приділяється позиції, за якою поняття «спір» включає в себе поняття «конфлікт». Така взаємодія обґрунтовується тим, що конфлікт являють собою певні системи, які складаються з конкретних структурних елементів. За рахунок того, що спір є більш розвинутою й більш «багатою» системою, він за своєю сутністю включає в себе й поняття «конфлікт», яке, у свою чергу, є «біднішим» на структурні елементи. У статті зроблено такий висновок: незважаючи на те що поняття «спір» і «конфлікт» на перший погляд є термінами синонімічними, поняття «конфлікт» є більш вузькою категорією, яка включається до поняття «спір», і у зв'язку з цим варто застосовувати поняття «трудовий спір».

Ключові слова: спір, конфлікт, трудовий спір, трудовий конфлікт, трудова розбіжність, співвідношення спору й конфлікту, конфлікт як елемент спору, філософія теорії спору.

Постановка проблеми. Понятійний апарат правової науки становлять не тільки правові терміни, а й терміни, які беруть свій початок з інших наук.

Не є винятком є й галузь трудового права, яка тісно взаємодіє з іншими науками, такими як психологія, соціологія, конфліктологія тощо. Унаслідок такої взаємодії, трудове право запозичує в понятійний апарат категорії й терміни з інших наук, які за своєю сутністю не є правовими, що дає підстави для різної інтерпретації науковцями змісту цих термінів.

Тому постає проблема в наданні правової визначеності суперечливим неправовим катего-

ріям і термінам, які постійно вживаються в царині трудового права.

Так, одним із найсуперечливіших термінів, визначення якого не закріплено в жодному законодавчому акті України та навколо якого точаться постійні суперечки науковців, є термін «трудовий спір». При цьому необхідно звернути увагу на те, що погляди науковців щодо питання визначення, який із термінів, «конфлікт» чи «спір», необхідно вживати, характеризуючи розбіжність у поглядах між роботодавцем і працівником, розходяться.

Унаслідок різного бачення науковців на ці терміни, їх складники, ознаки тощо на практиці

виникає проблема зарахування певної ситуації до категорії «конфлікт» чи «спір».

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Варто зазначити, що натеper немає чіткого вирішення питання, який саме з двох термінів використовувати під час визначення поняття «трудо-вий спір». З указанного питання висловлювали свою точку зору такі науковці, як В. Кабанець, М. Іншин, В. Прокопенко, А. Голощапов, О. Кисельова, В. Смолярчук, В. Толкунова, І. Міщук, В. Пасічнюк, Я. Любченко, В. Адам, Н. Уварова, Т. Жовнір, А. Курова та інші.

Постановка завдання. Мета статті – визначити співвідношення понять «трудо-вий спір» і «трудо-вий конфлікт» і сформулювати дефініції зазначених понять.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Під час вирішення цього питання хотілося б звернутися до приписів науки конфліктології, яка визначає **конфлікт** як найбільш гострий прояв різноманітних протиріч, що відображається в протистоянні їх носіїв, тобто сторін [1, с. 18].

Аналіз положень Великого тлумачного словника сучасної української мови дає змогу зробити висновок про синонімічний характер цих двох термінів. Так, слово «конфлікт» тлумачиться «як зіткнення протилежних інтересів, думок, поглядів, серйозні розбіжності, гостра суперечка, суперечність, сутичка». Сенс слова «спір» розкривається як «словесне змагання, обговорення чого-небудь двома або кількома особами, у якому кожна зі сторін обстоює свою думку, свою правоту; серйозна суперечка сварка; сварка; суперечність зіткнення, взаємні домагання щодо володіння чим-небудь, посідання чогось тощо, вирішувані перед судом» [2, с. 65].

Великий енциклопедичний словник визначає «конфлікт (від лат. «conflictus» – «зіткнення») як зіткнення сторін, думок, сил».

Юридичний словник «Burtons legal dictionary» визначає «конфлікт і спір як синоніми: це суперечка, бути проти чогось, бути в опозиції тощо. Словник із вирішення спорів підтримує цю тезу та визначає конфлікт і спір як розбіжність, вираження або прояв стану несумісності» [3, с. 67, 68].

Міжнародна організація праці, у свою чергу, пропонує широке тлумачення терміну «спір» і визначає його «як розбіжності чи конфлікт між двома чи більше сторонами стосовно питання, що є предметом їх спільного інтересу». Натомість термін «конфлікт» визначає як «стан незгоди, розходження, суперечності, протистояння між працівником і роботодавцем, групою працівників,

наприклад, профспілкою та роботодавцем, між спілкою чи групою спілок і групою роботодавців» [4, с. 49].

В. Кабанець зазначає, що, «зважаючи на теоретичні напрацювання вчених у сфері визначення сутності конфліктів, зокрема юридичних і трудових спорів, сучасного вітчизняного та близького нам зарубіжного законодавства, у сфері регулювання розгляду та вирішення трудових спорів, треба зазначити, що немає ні законодавчої, ні правозастосовної, ні будь-якої іншої необхідності застосовувати сьогодні одночасно терміни «трудо-вий спір» і «трудо-вий конфлікт», оскільки вони є в певному сенсі синонімами, про що свідчить і розвиток вітчизняного законодавства, і енциклопедичні словники, і наука конфліктології» [2, с. 64, 65].

У рамках висвітлення позиції відмінності термінів «спір» і «конфлікт» заслуговує на увагу думка М. Іншина, який указує, що «трудо-вий конфлікт – це зіткнення між роботодавцями й працівниками з приводу встановлення й застосування умов праці. Саме під час встановлення й застосування умов праці виникають суперечності між суб'єктами трудових відносин, відбувається зіткнення протилежних економічних і соціальних інтересів. У цій ситуації не йдеться про порушене право, про захист його шляхом визнання та поновлення. Тут спостерігається незбіг інтересів сторін. Вирішення трудового конфлікту і спору має відбуватися в установленому державою порядку. Проте характер захисту інтересів під час конфлікту має неперозовний характер. Якщо трудо-вий конфлікт не вирішується його учасниками й виникає необхідність притягнення до його вирішення спеціальних уповноважених на це органів, то він переростає в трудо-вий спір.

І в кінці дослідження наводить власні визначення цих термінів: «трудо-вий конфлікт – це розбіжності інтересів і потреб сторін трудового або колективного договорів, які вони намагаються вирішити самостійно під час безпосередніх переговорів. Трудо-вий спір – це розбіжності інтересів і потреб сторін трудового або колективного договорів, що не були врегульовані ними під час безпосередніх переговорів і передані на розгляд до спеціально створеного для цього юрисдикційного органу» [5, с. 74].

Л. Кельман із цього приводу зазначає, що «трудо-ве право не регулює процесу взаємних переговорів працівника і роботодавця. Такі переговори можуть проходити й у неправових формах. Тому факт взаємних переговорів ще не можна вважати спором» [6, с. 96, 97].

У свою чергу, В. Лазор указує, що «трудові розбіжності, залежно від їх предмета, можуть бути двох видів – або трудовими конфліктами, або трудовими спорами». Він вважає, що термін «розбіжність» є синонімом як для слова «спір», так і для слова «конфлікт», із чого випливає, що термін «трудова розбіжність» є загальним, об'єднуючим поняттям, що вказує на наявність різних позицій трудових правовідносин або щодо встановлення умов праці, або щодо застосування норм трудового законодавства. Розбіжність – поняття більш широке, ніж трудовий спір. Воно охоплює як спори в буквальному розумінні цього слова, так і різні протиріччя, неузгодженості в думках між суб'єктами трудового правовідношення. Розбіжність у широкому розумінні слова може бути врегульована в процесі безпосередніх переговорів, а якщо розбіжність не буде врегульовано, то виникає підґрунтя для виникнення трудового спору [7, с. 161].

Іншої думки дотримується В. Прокопенко, який наголошує, що «про наявність трудового спору можна говорити з моменту виникнення розбіжностей між працівником і роботодавцем, незалежно від того в якій формі їх вирішуватимуть». Таку ж думку в напрацюванні висловлює й А. Голощапов [8, с. 75].

О. Кисельова зазначає, що трудовий конфлікт і трудовий спір тісно пов'язані, а точніше, трудовий спір випливає з трудового конфлікту. Тобто, якщо сторони дійшли компромісу, спір не виникає. Коли ж сторони не досягнуть згоди щодо предмета конфлікту, останній перетворюється на спір, оскільки конфлікт інтересів буде розглядатися органом, що був уповноважений на це, наприклад, судом. Поняття трудового спору, на думку вченого, має використовуватися, коли мова йде про врегулювання розбіжностей суб'єктів трудових правовідносин юрисдикційним органом, а поняття «трудова розбіжність» має використовуватися лише до передачі розбіжностей до вказаного органу. Тобто конфлікт породжує спір [9, с. 89]. Із таким співвідношенням понять «трудова розбіжність» і «трудова розбіжність» погоджуються також такі вчені, як В. Смолярчук, В. Толкунова.

На підтвердження вищевказаної думки О. Кисельової, що спір випливає з конфлікту, хотілося б звернутися до науки філософії, зокрема філософії теорії спору.

Основним питанням, яким пронизана вся наука філософія, є питання про істину, її дослідження, пошук. Елементарним способом пошуку істинності того чи іншого поняття є спір, під час якого й викарбовується істина.

Якщо говорити про спір як процес дослідження істинності, як певну систему, то виникає питання про те, що становить сам спір, які закони мислення використовуються, які складники включаються в це поняття.

Із цього приводу хотілося б звернути увагу на думку О. Садикової, яка зазначає, що «основною умовою будь-якого спору є наявність протиріччя. Найцікавіше в теорії спору виникає тоді, коли в сторін існує відмінність у розумінні самих законів мислення, а також того, за якими законами можна встановити істинність або хибність, суперечливість або несуперечливість. У разі двозначної чи багатозначної логіки закони мислення розуміються по-різному, але суперечки не виникає, оскільки між ними немає протиріччя. Те, що може затверджуватися в багатозначних логіках, заборонено до затвердження у двозначній, оскільки вона бідніша на мовні засоби. Тому відношення між двома цими типами логік – це відношення включення, коли менш багата засобами вираження включається в більш багату [10, с. 226, 227].

Отже, якщо провести паралель між наведеними поняттями «багатозначна і двозначна логіка» й термінами «спір і конфлікт», спір є багатозначною логікою, а конфлікт – двозначною. Із цього випливає, що термін «спір» включає в себе більше структурних елементів (наприклад, розгляд юрисдикційним органом, наявність порушення прав тощо) і являє собою більш широкий термін, тоді як термін «конфлікт» є збіднілим і сам по собі включається в термін «спір».

І. Міщук, В. Пасічнюк «основними ознаками, які відрізняють трудовий спір від трудового конфлікту, називають такі:

- А) стійкий характер розбіжностей між сторонами трудового спору;
- Б) їх вирішення в окремо встановленому порядку;
- В) розгляд спору спеціальним юрисдикційним органом» [11, с. 116].

А. Комаренко зазначає, що «обов'язковою ознакою трудового спору є те, що це не просто розбіжності, а тільки ті розбіжності, які передані на розгляд компетентним юрисдикційним органам (КТС, суд, примирна комісія, трудовий арбітраж)» [12, с. 57]. Крім цього, автор зазначає, що дослідження інших питань щодо порядку вирішення трудових спорів дає змогу зробити висновок, що розкриття поняття «трудова розбіжність» терміном «трудова розбіжність» більш точно відображає соціальну й правову природу цього явища».

І на підставі вищевказаного А. Комаренко сформулював таке теоретичне поняття: «трудові конфлікти – це передані на розгляд компетентним юрисдикційним органам розбіжності між працівником, групою працівників (трудовим колективом) або профспілкою, з одного боку, і роботодавцем – з іншого, з приводу застосування (тлумачення) норм трудового права, установлення нових або зміни існуючих умов роботи та виробничого побуту (в тому числі щодо укладання чи зміни умов колективного договору, угоди), що розглядаються в установленому законом порядку» [12, с. 58].

Висновки.

1. Дослідивши різні думки науковців з приводу співвідношення термінів «трудовий конфлікт» і «трудовий спір», варто зазначити, що

ми розділяємо ідею, що поняття «конфлікт» за своєю природою включається в поняття «спір».

2. Трудовий конфлікт – це розбіжності в поглядах між працівником і роботодавцем з приводу процесу праці, трудових обов'язків і прав працівників, трудового законодавства тощо до передавання на розгляд юрисдикційному органу.

3. Трудовий спір – це розбіжність між суб'єктами трудових відносин з питань застосування норм трудового законодавства як у рамках трудових відносин, так і відносин, які пов'язані з ними (ті, що передують; похідні відносини), виробництва та процесу праці тощо, яка не вирішена шляхом безпосередніх переговорів між сторонами, має стійкий характер і передана до уповноваженого юрисдикційного органу.

Список літератури:

1. Конфліктологія : навчальний посібник / Л.М. Герасіна, М.П. Требін, В.Д. Воднік та ін. Харків : Право, 2012. 128 с.
2. Уварова Н.В. До проблеми визначення колективного трудового договору. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 6. Том 3. С. 63–67.
3. Любченко Я.П. Сутність альтернативних способів вирішення правових спорів. *Актуальні проблеми держави і права*. 2017. С. 66–72.
4. Адам В.М. Теоретико-прикладні аспекти вирішення трудових спорів. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2017. № 29. Том 2. С. 49–51.
5. Іншин М.І. Трудові конфлікти та трудові спори у системі соціальних конфліктів. *Форум права*. 2006. № 2. С. 71–75.
6. Кельман Л.М. Деякі аспекти впливу на трудові спори. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2009. Вип. 4. С. 94–103.
7. Єрофеєнко Л.В. Правовий аналіз трудових спорів і трудових конфліктів. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. Вип. 5. С. 160–163.
8. Жовнір Т. Особливості вирішення трудових спорів про поновлення працівника на роботі. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 8. С. 74–77.
9. Курова А.А. Особливості вирішення трудових спорів при розірванні трудового договору з посадовими особами у зв'язку з припиненням їх повноважень. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. Вип. 3. С. 88–92.
10. Садикова О.Г. Філософія спору і спор в філософії. *Вестник ВГУ. Серія «Лінгвістика і міжкультурна комунікація»*. 2008. Вип. № 3. С. 226–231.
11. Міщук І.В., Пасічник В.Б. Теоретичні аспекти трудових спорів: поняття, значення, причини виникнення. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2014. Вип. 6-2. Том 2. С. 115–117.
12. Комаренко А.М. Поняття трудових спорів: теорія і законодавство. *Правова держава*. 2009. Вип. 11. С. 54–60.

Mamai V.A. CORRELATION BETWEEN CONCEPTS “LABOR DISPUTE” AND “LABOR CONFLICTS”

The article explores the question of the relation between the terms “labor dispute” and “labor conflict”. The content of the article is reduced not only to the pure definition of these concepts, but also draws attention to the key elements of the above categories, their characteristics. Particular attention is paid to exploring the views of various scholars on the further use of the terms “conflict” or “dispute”. It is pointed out that, in general, in the field of labor law, there are two theories of the relation of these concepts. According to one theory, the concept of “dispute” and conflict “are synonymous terms and there is no theoretical or practical meaning to apply the two terms in parallel, since they inherently reveal the same category. At the same time, proponents of other scientific opinion say that the concept of “dispute” and “conflict” are different concepts, and insist on the use in labor law of the very concept of “dispute” in defining the concept of labor dispute. The position of distinction of the above concepts is first of all asserted by scientists because of the procedure of

consideration of conflict and dispute, and they state that if the conflict is resolved by the parties independently, through direct negotiations, then the dispute arises only when it has been referred to the authorized body. In addition, a number of features that differentiate the concepts of dispute and conflict are explored, which only confirms the difference between the two categories. Particular attention is paid to the position in which the concept of “dispute” includes the concept of “conflict”. Such interaction is justified by the fact that conflict is defined by certain systems that consist of specific structural elements. Due to the fact that the dispute is a more developed and more “rich” system, it inherently includes the concept of “conflict”, which in turn is “poorer” to the structural elements. The article concludes that, although the concept of “dispute” and “conflict” are at first glance synonymous, the concept of “conflict” is a narrower category, which is included in the concept of “dispute” and in this connection the concept of “labor dispute” should be applied.

Key words: *dispute, conflict, labor dispute, labor conflict, labor disagreement, relationship between dispute and conflict, conflict as an element of dispute, philosophy of dispute theory.*

Шлапко Т.В.

Сумський державний університет

Савенко В.М.

ТОВ «ВП «ПОЛІСАН»

ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПАЛІАТИВНОЇ ДОПОМОГИ В УКРАЇНІ

У статті проаналізовано законодавство України з питання паліативної допомоги. Висвітлено актуальні проблеми державного регулювання у сфері паліативної допомоги в Україні. Проаналізовано й окреслено недоліки нормативно-правового регулювання паліативної допомоги. Визначено поняття «паліативна допомога», «паліативні хворі», «евтаназія». Окреслено основні ознаки та складники паліативної допомоги. З'ясовано, що евтаназія – це заборонна тема в Україні, вона призводить до смерті пацієнта й має на меті усунення болю і страждань хворого на його прохання. Зроблено висновок, що Україна є цивілізованою та гуманною країною, тому надається паліативна допомога паліативним хворим. Установлено, що основними проблемами розвитку паліативної допомоги є недостатнє фінансування, недосконала нормативно-правова база, недостатня кількість знеболювального й нерозуміння населенням, яку важливу роль виконує ця допомога, а саме проблеми світоглядного та ціннісного, духовного характеру, її ролі й місця в сучасній медицині та суспільстві, а також саме ставлення суспільства до таких хворих. З метою покращення ситуації запропоновано запровадити й удосконалити низку заходів через організаційні механізми державного управління, основними з яких є прийняття єдиного нормативного акта, поінформованість населення, належне фінансування, належна реалізація права особи на паліативну допомогу (забезпечення достатньою кількістю знеболювального, ліжок, фінансовою допомогою тощо), забезпечення можливості участі паліативних хворих і членів їхньої сім'ї, які зіткнулися із цією проблемою, у процесі ухвалення важливих рішень щодо вирішення проблем паліативної допомоги.

Ключові слова: паліативна допомога, паліативний хворий, законодавство у сфері паліативної допомоги, державне регулювання у сфері паліативної допомоги, евтаназія.

Постановка проблеми. Уже протягом багатьох років держава намагається підвищити якість життя, полегшити симптоми і страждання, спричинені серйозними та невиліковними хворобами, пацієнтам.

До цих захворювань належать злоякісні новоутворення, серцево-судинні захворювання, СНІД, туберкульоз тощо. Отже, сьогодні є актуальною тема паліативної допомоги, оскільки саме така допомога є одним із проявів гуманізму та цивілізованого суспільства. Головним у цій сфері діяльності є системний підхід до цього питання та його вирішення. Організація надання паліативної допомоги в Україні потребує належного правового регулювання, тому що це сприятиме подальшому її ефективному функціонуванню та розвитку, тож головним завданням держави в цій сфері є формування адекватної нормативно-правової бази.

У сфері паліативної допомоги є проблеми світоглядного та ціннісного, духовного характеру, її

ролі й місця в сучасній медицині та суспільстві, а також саме ставлення суспільства до невиліковних хворих. Задля вирішення вищезазначеного вбачається за необхідне розробити, впровадити та розвинути механізм надання ефективної паліативної допомоги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Цим питанням займаються багато науковців, а саме: О. Вольф, Ю. Губський, О. Івченко, С. Крюков, Г.М. Курницька, В. Кулініченко, Л. Сидоренко, Л. Усенко й інші, однак ці наукові роботи не містять комплексного дослідження проблем паліативної допомоги.

Постановка завдання. Метою статті є здійснення аналізу законодавчих вимог щодо впорядкування діяльності у сфері паліативної допомоги з метою забезпечення балансу інтересів осіб, що її потребують, і визначення перспективних напрямів державного регулювання у сфері паліативної допомоги в Україні.

Відповідно до зазначеної мети, безпосередніми завданнями наукової статті є:

- аналіз законодавства з питань надання паліативної допомоги;
- з'ясування понять «паліативна допомога», «паліативні хворі», «евтаназія»;
- визначення прогалин у сфері розвитку державного регулювання паліативної допомоги та перспектив їх усунення.

Виклад основного матеріалу дослідження. В Україні існує така заборонна тема, як евтаназія, вона переслідується законом і розглядається як порушення права відповідно до абзацу 7 статті 52 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», а саме: «Медичним працівникам забороняється здійснення евтаназії – навмисного прискорення смерті або умертвіння невиліковно хворого з метою припинення його страждань» [1].

Евтаназія – це будь-яка дія або бездіяльність, що призводить до смерті пацієнта та має на меті усунення болю і страждань невиліковно хворого на його прохання. Тому для забезпечення гідного кінця життя хворого, який страждає на невиліковну хворобу, в Україні запроваджену паліативну допомогу.

Сьогодні в чинному законодавстві України немає чітко визначеного, загальноприйнятого поняття «паліативна допомога», але Всесвітня організація охорони здоров'я визначає, що паліативна допомога – це комплекс медичних, соціальних, психологічних і духовних заходів, спрямованих на поліпшення якості життя людей, що є невиліковно хворими або життєвий прогноз яких є песимістичним, а також членів їхніх сімей [2].

Відповідно до Порядку надання паліативної допомоги від 21.01.2013 № 41, паліативна допомога – це вид медичної допомоги, який дає змогу покращити якість життя паліативного пацієнта й допомогти членам його родини шляхом запобігання стражданню і полегшення страждань невиліковно хворої людини [4].

Паліативний пацієнт (хворий) – пацієнт усіх вікових груп, хвороба якого не піддається лікуванню, спрямованому на одужання [4].

На підставі аналізу чинного законодавства авторами визначено:

1) паліативна допомога – це вид медичної допомоги, що надається паліативному хворому незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, гендерної ідентичності, сексуальної орієнтації, етнічного, соціального й іноземного походження, віку, сімей-

ного та майнового стану, сімейних обов'язків, місця проживання, членства в професійній спілці чи іншому об'єднанні громадян, на будь-якому етапі хвороби задля полегшення симптомів, зменшення страждань і покращення якості життя паліативного хворого та членів його сім'ї.

Основні ознаки та складники паліативної допомоги:

- полегшення болю й інших симптомів невиліковної прогресуючої хвороби;
- психологічна підтримка паліативних хворих і їхніх близьких, соціальна допомога родинам паліативних хворих;
- духовний супровід паліативних хворих з урахуванням їхніх релігійних переконань і потреб;
- забезпечення максимально можливого врахування потреб і побажань хворих із невиліковними захворюваннями;
- надання підтримки й реабілітаційних заходів, які допомагають вести максимально активне соціальне життя;
- забезпечення максимально можливої якості життя й гідності паліативних хворих;

2) паліативні хворі – це особи незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, гендерної ідентичності, сексуальної орієнтації, етнічного, соціального й іноземного походження, віку, сімейного та майнового стану, сімейних обов'язків, місця проживання, членства в професійній спілці чи іншому об'єднанні громадян, які страждають на важкі прогресуючі хвороби, що супроводжуються хронічним больовим синдромом, тяжким розладом функцій органів і систем, потребують кваліфікованої медичної допомоги та догляду, психологічної, духовної, моральної, соціальної підтримки.

Сьогодні паліативна допомога врегульована в таких нормативно-правових актах України, як Конституція України [3], Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» [1], Наказ Міністерства охорони здоров'я України «Про організацію паліативної допомоги в Україні» [4], яким затверджено Порядок надання паліативної допомоги та Перелік медичних показань для надання паліативної допомоги, а також накази Міністерства охорони здоров'я України: «Про затвердження Правил виписування рецептів на лікарські засоби і вироби медичного призначення, Порядку відпуску лікарських засобів і виробів медичного призначення з аптек та їх структурних підрозділів, Інструкції про порядок зберігання,

обліку та знищення рецептурних бланків» [5], «Про затвердження Клінічного протоколу надання паліативної допомоги, симптоматичної та патогенетичної терапії хворим на ВІЛ-інфекцію/СНІД» [6], «Про затвердження дев'ятого випуску Державного формуляра лікарських засобів та забезпечення його доступності» [7]; постанови Кабінету Міністрів України: «Про впорядкування безоплатного та пільгового відпуску лікарських засобів за рецептами лікарів у разі амбулаторного лікування окремих груп населення та за певними категоріями захворювань» [8], «Про затвердження Порядку придбання, перевезення, зберігання, відпуску, використання та знищення наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів у закладах охорони здоров'я» [9].

Дієві заходи та способи допомоги тяжкохворим і членам їхніх сімей, на жаль, залишаються тільки на папері чи взагалі відсутні або малорозвинені.

Актуальною проблемою паліативної допомоги на сучасному етапі розвитку також є недостатнє фінансування. Можемо розглянути на прикладі м. Сум. З розрахунку на населення потреба в ліжках паліативної допомоги – понад 100 ліжок, а фактично є до 30 ліжок. У Сумській області щороку на паліативну допомогу потребує понад 12 тис. осіб [10, с. 5]. Тому потрібно забезпечити фінансування цієї сфери з різних джерел і в належних обсягах.

Натепер, проаналізувавши статистичні дані за 2018–2019 роки, можемо констатувати низьку активність громадських і благодійних організацій щодо участі в реалізації завдань паліативної допомоги та догляду: з 10 таких організацій фактично фінансує 4. Для реалізації завдань паліативної допомоги та догляду необхідним видається створення механізму для залучення таких організацій задля додаткового фінансування цієї сфери діяльності.

Наступним фактором, на який хотілося б звернути увагу, є низький рівень кваліфікації медичних працівників. Зміні такої тенденції в цьому випадку сприятимуть: 1) підвищення вимог для підтвердження кваліфікації, які вже існують сьогодні, тобто необхідно організувати спеціальні додаткові курси, що включатимуть усі проблемні питання, які є актуальними нині, з обов'язковим складанням іспиту; 2) запровадження ефективної системи навчання, тобто бажаним є розроблення й запровадження в навчальний процес дисципліни, яка й буде називатися «паліативна допомога як ознака гуманності» з обов'язковим екзамenom і проходженням практики в спеціалізованих закладах у цій сфері діяльності.

Якщо брати до уваги якість наданих послуг, то сьогодні рівень таких послуг паліативним хворим дуже низький. Про це свідчить недостатня кількість працівників у сфері паліативної допомоги, недостатній рівень духовно-морального виховання людей на основі цінностей любові, милосердя, співчуття до ближнього та рівень практичного втілення цих цінностей під час надання допомоги особам, які страждають на невиліковну хворобу, та їхнім близьким. Цю проблему можна вирішити шляхом створення мотивації та додаткового заохочення кадрів, розроблення й запровадження спеціальних курсів, які передбачають проходження занять із психологом для працівників перед прийняттям їх на роботу задля уникнення некваліфікованого персоналу, що не вміє та не хоче розуміти всю специфіку цієї сфери діяльності, в тому числі співчувати паліативним хворим під час надання такої необхідної для них допомоги, а для самих хворих – психологічної підтримки та груп взаємодопомоги.

Нормативно-правова база відіграє важливу роль у регулюванні цієї сфери, але є недосконалою. Якщо робити детальний аналіз, то стаття 49 Конституції України закріплює, що кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу й медичне страхування, тобто встановлює та забезпечує безоплатно стаціонарним хворим надання такої допомоги [3], а Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» визначає гарантії держави щодо надання паліативної допомоги в повному обсязі на безоплатній основі та визначає як вид медичної допомоги, але має прогалину – ні слова про фармацевтичний складник [1]. Наказ Міністерства охорони здоров'я України «Про організацію паліативної допомоги в Україні» затверджує перелік медичних показань для надання паліативної допомоги, визначає деякі поняття й порядок надання такої допомоги, однак як недолік не містить переліку за визначеними нозологіями [4]. Тому необхідно запровадити вичерпний перелік нозологічних форм і стадій для такої допомоги. Вирішенню цієї проблеми сприятиме розроблення та кодифікація єдиного нормативно-правового акта з чітким визначенням класифікацій паліативної допомоги й іншими важливими нюансами, які ми обговорюємо в статті.

Вагомим фактором для ефективного розвитку паліативної допомоги є поінформованість населення, органів державної влади, органів місцевого самоврядування з питань, що стосуються цієї сфери, але цей показник є недостатнім. Потрібно розповсюдити поінформування громадськості з актуальних питань, які пов'язані з наданням

паліативної допомоги, у тому числі короткі соціальні реклами на телебаченні, статті в ЗМІ, організувати конференції, семінари, вебінари тощо.

Ще однією не менш важливою є проблема адекватного знеболювання, тобто недостатня кількість знеболювальних препаратів. Бар'єри доступу до опіоїдних анальгетиків в Україні подолано завдяки Постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку придбання, перевезення, зберігання, відпуску, використання та знищення наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів у закладах охорони здоров'я» від 13.05.2013 р. № 333, але їх обсяг залишається недостатнім для задоволення потреб пацієнтів [9]. Результати вибіркового опитування, проведеного правозахисними організаціями, свідчать про те, що очікувані показники успішного знеболювання для 80–90% осіб, що цього потребують, ще не досягнуті, лише 5–14% пацієнтів отримують знеболення в належній кількості. За оцінками експертів, потреба в цій допомозі в Україні задоволена лише на 15% [11, с. 43]. Але й тут іде мова про стаціонарних хворих, ані слова про паліативних хворих, які потребують знеболювання вдома. Отже, проблема доступу до знеболювальних та інших потрібних препаратів, щоб полегшити життя таких осіб, до кінця не вирішена.

Й останнє, на що варто звернути увагу, – це хаотичність надання паліативної допомоги, тобто немає системності в організації такої допомоги.

Висновки. Отже, на нашу думку, уважаємо за доцільне виділити сім дієвих етапів удосконалення цієї сфери допомоги через організаційні механізми державного регулювання:

1. Розробити єдиний нормативно-правовий акт, а саме: Закон України «Про паліативну допомогу», у якому буде зазначено правовий статус паліативного хворого, порядок надання допомоги, визначено поняття «паліативна допомога», інші ключові поняття, що стосуються цієї сфери, та обов'язково вичерпний перелік нозологічних форм і стадій тощо.

2. Урегулювати доступність знеболювальних та інших медичних препаратів, яких потребують паліативні хворі, через спеціальний дозвільний нормативно-правовий акт із вичерпним переліком цих препаратів і за визначеними нозологіями.

3. Удосконалити стандартизацію різних послуг цієї сфери діяльності: прописати більш жорсткі норми прийому працівників цієї сфери, вимоги надання та ліцензування суб'єктів, які надаватимуть ці послуги.

4. Забезпечити належне фінансування з різних джерел у належних обсягах.

5. Реалізувати можливість участі паліативних хворих у процесі ухвалення важливих рішень у вирішенні проблем паліативної допомоги шляхом голосування в електронному вигляді із зазначенням недоліків і побажань осіб, членів їхніх сімей, які зітнулися із цією проблемою та потребують допомоги.

6. Організувати інформування державою через відповідні організації, населення про сферу надання паліативної допомоги через ЗМІ, соціальні реклами на телебаченні тощо.

7. Налагодити належне навчання, підготовку, перепідготовку медичного персоналу в цій сфері.

Список літератури:

1. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 01.01.2019 № 2801-XII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12>.
2. Визначення паліативної допомоги Всесвітньої організації охорони здоров'я. URL: <http://www.who.int/cancer/palliative/definition/en/>.
3. Конституція України від 21.02.2019 № 254к/96-ВР / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#n4324>.
4. Про організацію паліативної допомоги в Україні : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 21.01.2013 № 41 / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0229-13>.
5. Про затвердження Правил виписування рецептів на лікарські засоби і виробу медичного призначення, Порядку відпуску лікарських засобів і виробів медичного призначення з аптек та їх структурних підрозділів, Інструкції про порядок зберігання, обліку та знищення рецептурних бланків : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 19.07.2005 № 360 / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0782-05>.
6. Про затвердження Клінічного протоколу надання паліативної допомоги, симптоматичної та патогенетичної терапії хворим на ВІЛ-інфекцію/СНІД : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 03.07.2007 № 368 / Міністерство охорони здоров'я України. URL: http://old.moz.gov.ua/ua/portal/dn_20070703_368.html.
7. Про затвердження дев'ятого випуску Державного формуляра лікарських засобів та забезпечення його доступності : наказ Міністерства охорони здоров'я України від 03.04.2017 № 363 / Міністерство охорони здоров'я України. URL: http://old.moz.gov.ua/ua/portal/dn_20170403_363.html.

8. Про впорядкування безоплатного та пільгового відпуску лікарських засобів за рецептами лікарів у разі амбулаторного лікування окремих груп населення та за певними категоріями захворювань : Постанова Кабінету Міністрів України від 17.07.1998 № 1303 / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1303-98-%D0%BF>.

9. Про затвердження Порядку придбання, перевезення, зберігання, відпуску, використання та знищення наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів у закладах охорони здоров'я : Постанова Кабінету Міністрів України від 13.05.2013 № 333 / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2013-%D0%BF>.

10. Обласна програма розвитку паліативної допомоги на 2018–2020 роки : Рішення обласної ради сьомого скликання від 02.03.2018. м. Суми. Суми, 2018. 20 с.

11. Курницька Г.М. Стратегія розвитку паліативної допомоги в Україні на період 2027 року. *Медсестринство*. 2018. № 2. С. 42–45.

Shlapko T.V., Savenko V.M. PERSPECTIVE DIRECTIONS OF STATE REGULATION OF PALLIATIVE CARE IN UKRAINE

There is analyzed the legislation of Ukraine palliative care in the article. The topical issues of state regulation in palliative care of Ukraine are highlighted in the article also. The shortcomings of the regulatory regulation of palliative care are analyzed and outlined by authors. There are defined the concepts of “palliative care”, “palliative patients”, “euthanasia” in the research. The main features and components of palliative care are outlined in the article. The author also found that euthanasia is a prohibitive topic in Ukraine, it leads to the death of a patient and aims to eliminate the pain and suffering of the patient at his request. It is concluded that Ukraine is a civilized and humane country, so palliative care is provided to palliative patients. It is established that the main problems of palliative care development are insufficient funding, inadequate regulatory framework, insufficient amount of pain medication. The problem is also insufficient understanding of the population of Ukraine about the important role of this assistance, namely: problems of ideological and value, spiritual character, its role and place in modern medicine and society, as well as the society's attitude to such patients. In order to improve the situation, it is proposed to introduce and improve a number of measures through organizational mechanisms of public administration, the main of which are: adoption of a single regulatory act, information work with the population of Ukraine on the importance of palliative care, adequate financing of this branch of medicine, proper exercise of the person's right to palliative care (providing sufficient pain medication, beds, financial assistance, etc.), providing the opportunity for the participation of palliative patients and their family members.

Key words: *palliative care, palliative patient, legislation in palliative care, state regulation in palliative care, euthanasia.*

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 349.42

DOI <https://doi.org/10.32838/2707-0581/2020.1/20>

Сидоров Я.О.

Запорізький національний університет

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО СКЛАДНИКА ДЕРЖАВНОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ

Предметом дослідження в науковій статті є сучасний стан і перспективи розвитку правового забезпечення соціального розвитку села та сільських територій. Методологічно ця проблематика пов'язана з розвитком наукових поглядів щодо сутності та змісту аграрної політики в напрямі переходу від вузького трактування її змісту, обмеженого, по суті, лише відносинами агровиробництва, до більш широкого, який охоплює функціонування й розвиток сільського господарства загалом.

Підкреслено, що державна аграрна політика останніх років мала експорторієнтований характер і сприяла збільшенню валового виробництва сільгосппродукції, однак соціального розвитку сільських територій і підвищення рівня життя сільського населення не відбулося. Визнання пріоритетності соціального складника державної аграрної політики на законодавчому рівні має декларативний характер і не має належного правового й організаційного забезпечення. Проаналізовано чинні нормативно-правові акти, проекти та законодавчі пропозиції й виділено основні напрями вдосконалення правового забезпечення соціальної складової державної аграрної політики. Підкреслено, що найбільш актуальним убачається розвиток напрямів, заснованих на публічно-приватному партнерстві між державою, місцевими громадами, агробізнесом і неурядовими організаціями. Підтримка розвитку соціальної сфери села повинна сприяти конкурентоспроможності сільського господарства, поряд із тим вона повинна узгоджуватися з прийнятими нашою країною вимогами СОТ. Серед таких напрямів – диверсифікація сільських територій (зокрема розвиток неаграрних видів діяльності) й соціальна корпоративна відповідальність агробізнесу. Запропоновано розробити та прийняти спеціальний законодавчий акт у сфері сільського туризму й відповідну Державну програму його розвитку. Також визначено шляхи вдосконалення законодавчого підтримання публічно-приватного партнерства у сфері реалізації концепції соціальної відповідальності аграрного бізнесу.

Ключові слова: аграрне право, аграрне законодавство, державна аграрна політика, диверсифікація, правове забезпечення, сільське господарство, сільські території, сільський туризм, сталий розвиток, соціальна відповідальність, соціальна сфера.

Постановка проблеми. Питання ефективності правового забезпечення соціального складника державної аграрної політики набувають особливої актуальності у світлі сучасних трансформаційних процесів, що відбуваються у праві на тлі глобалізації, зумовлюючи тенденції соціалізації державної політики та права, підвищуючи роль держави в забезпеченні балансу публічних і приватних інтересів і гарантуванні прав людини. Державна аграрна політика на сучасному етапі повинна бути спрямована на використання переваг глобаліза-

ції для розвитку вітчизняного аграрного сектору й водночас мінімізацію її ризиків і негативних побічних ефектів, особливо в соціальній та екологічній сферах. На жаль, під час перехідного періоду умови життя в сільській місцевості України значно погіршилися. Дослідження міжнародних організацій, таких, як ФАО та Європейська комісія, свідчать про погіршення соціальної та екологічної ситуації. Рівень безробіття зріс, рівень доходів домогосподарств знизився, а рівень депопуляції сільської місцевості зріс. Ситуація ускладнюється

невтішними житловими умовами, обмеженим доступом до соціальних, культурно-розважальних послуг і подальшим поширенням бідності [1, с. 9]. Загрозливих масштабів набуває тенденція скорочення сільського населення: з 2016 року чисельність сільського населення зменшилася на 1,2% і на початок 2018 року становила понад 13 млн. осіб, повідомляє Інститут аграрної економіки НАН України. Смертність у сільській місцевості в середньому по Україні майже в 1,8 раза перевищує народжуваність: у 2017 році коефіцієнт народжуваності становив 9,9 особи, тоді як коефіцієнт смертності – 17,3 особи на 1000 осіб наявного населення. Наявна демографічна криза на селі поглиблюється в тому числі внаслідок еміграції, насамперед трудової, до Польщі, а останніми роками також до Чехії, Словаччини та країн Балтії [2]. Державна аграрна політика останніх років мала експорторієнтований характер і сприяла збільшенню валового виробництва сільгосппродукції, однак соціального розвитку сільських територій і підвищення рівня життя сільського населення не відбулося.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У рамках аграрно-правової науки різні аспекти правового забезпечення соціального складника державної аграрної політики були предметом дослідження у монографічних роботах О. Гафурової, Н. Мартинової, А. Статівки, Н. Титової, а також відображені в працях О. Білінської, В. Єрмоленка, В. Жушмана, І. Кульчій, О. Туєвої, Г. Савченко, В. Уркевича й інших. Варто відзначити й роботи вчених-економістів і фахівців із державного управління (наприклад, О. Білоруса, О. Бородіної, Т. Зінчук, П. Гайдучького, Ю. Губені, П. Саблука, О. Скидан, Ю. Рубана, С. Шерстюк, В. Юрчишина та інших). Наявні наукові розвідки, безперечно, проведені на високому фаховому рівні, однак складність і соціальна значимість зазначених питань потребують подальшого поглибленого пошуку найбільш оптимальної моделі державної аграрної політики розвитку соціальної сфери села, удосконалення відповідного аграрного законодавства та практики його застосування.

Постановка завдання. Відповідно, метою публікації є визначення сучасного стану правового забезпечення соціального складника державної аграрної політики та пошук основних шляхів підвищення його ефективності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Однією з тенденцій розвитку наукових поглядів щодо сутності та змісту аграрної політики є посту-

повий перехід від вузького його трактування, обмеженого, по суті, лише відносинами агро-виробництва, до більш широкого, який охоплює функціонування та розвиток сільського господарства загалом (так, підкреслюючи взаємозв'язок виробничих і соціальних відносин, науковці пропонують їх об'єднати й назвати галузь права, нормами якої вони регулюються, «агровиробниче й селянське право» [3, с. 81]). У наукових дослідженнях обґрунтовується пріоритетність статусу селянина [4, с. 129, 132] та значення соціальної сфери села, основоположними елементами останньої, на думку О. Гафурової, є сільське населення (з такими його характеристиками, як демографія, зайнятість, рівень і якість життя) та сільські території (з їх соціальною й інженерною інфраструктурою та поселенською мережею) [5, с. 100].

Визнання пріоритетності соціального складника державної аграрної політики відбувається й на законодавчому рівні. Досить прогресивним для свого часу було прийняття Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» від 17 жовтня 1990 р. № 400-ХІІ, яким встановлено низку організаційно-економічних і правових заходів забезпечення соціального розвитку. Однак, як правильно зазначають науковці, цілу низку його норм закріплено без урахування економічних, правових, організаційних і соціальних умов функціонування сільського господарства, а тому в більшості ці норми є «мертвонародженими», з «нульовою» ефективністю [3, с. 14–15]. На жаль, такими ж декларативними виявилися й положення ст. ст. 3 й 4 Закону України «Про основні засади державної аграрної політики на період 2015 року», який як окремий складник останньої визначає забезпечення комплексного й постійного розвитку сільських територій і передбачає посилення соціального захисту сільського населення, встановлення заробітної плати й пенсійного забезпечення працівників сільського господарства не нижче середнього рівня в галузях економіки держави.

Питому вагу у правовому забезпеченні соціального складника державної аграрної політики становлять нормативно-правові акти підзаконного характеру. Насамперед це Укази Президента: «Про Основні засади розвитку соціальної сфери села» від 20 грудня 2000 р. № 1356/2000, «Про додаткові заходи щодо вирішення соціальних проблем на селі та дальшого розвитку аграрного сектора економіки» від 21 лютого 2002 р., «Про першочергові заходи щодо підтримки розвитку соціальної сфери

села» від 15 липня 2002 р. № 640. Саме Указом Президента від 15 липня 2002 р. № 640/2002 свого часу затверджено важливий програмний акт – Державну програму розвитку соціальної сфери села на період до 2005 р. Серед актів концептуального та програмного характеру варто відзначити Концепцію Національної програми відродження села на 1995–2005 рр., схвалену Постановою Верховної Ради України від 4 лютого 1994 р. № 3924-12, Концепцію Загальнодержавної програми соціального розвитку села на період до 2011 р., схвалену Розпорядження Кабінету Міністрів України від 10 серпня 2004 р. № 573, Концепцію Комплексної програми підтримки розвитку українського села на 2006–2010 рр., схвалену Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 грудня 2005 р. № 536, нарешті, Державну цільову програму розвитку українського села на період до 2015 року, затверджену Постановою Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. № 1158.

Особливої актуальності набувають акти, прийняті впродовж останніх років. Серед них варто відзначити Концепцію розвитку сільських територій, схвалену Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 вересня 2015 року № 995-р, у якій визнано потребу в комплексному підході до розв'язання проблем розвитку сільських територій, в основу якого закладаються принципи сталого розвитку, у якій окреслено головні пріоритети розвитку сільських територій і механізм підготовки аграрного та сільського сектору держави до функціонування в умовах зони вільної торгівлі з ЄС. Відповідний План заходів з реалізації Концепції розвитку сільських територій, затверджений Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 19 липня 2017 р. № 489-р, як один із пунктів передбачає розроблення законодавчих та інших нормативно-правових актів щодо забезпечення комплексного розвитку сільських територій.

Оцінюючи стан правового забезпечення соціального складника державної аграрної політики, учені-аграрники відзначають надмірну узагальненість, декларативність, неактуальність, формальний характер, превалювання підзаконних актів і відсутність належного законодавчого врегулювання. Прийняття великої кількості програм не сприяє належному правовому регулюванню вказаних відносин, зауважує О. Гафурова, а лише створює додаткові проблеми в процесі їх реалізації та вкрай негативно відбивається на процесі правозастосування. Надалі дослідниця вказує на переважно декларативний характер «програмних актів», відсутність чіткого механізму реалізації

та пропонує розробити і прийняти «Загальнодержавну програму соціального розвитку сільських територій», спеціальний нормативно-правовий акт, яким може стати Закон України «Про соціальний розвиток села та сільських територій», окрім того, зважаючи на вагоме значення відносин соціального розвитку села, основні засади їх правового регулювання встановити в Аграрному кодексі України [5, с. 72,78; 6, с. 73].

Одним із перших учених, які звернули увагу на необхідність спеціального законодавчого акта в досліджуваній сфері, був А. Статівка з пропозицією прийняти Закон України «Про сталий розвиток сільських територій» [3, с. 37]. Висловлені пропозиції підтримані та розвинуті в дисертації О. Білінської [4, с. 146]. На доцільності застосування системної основи для правового забезпечення сталого розвитку сільських територій наполягає Н. Мартинова, а саме: по-перше, включення в розроблені проекти Аграрного та Екологічного кодексів принципів і положень сталого розвитку; по-друге, урахування принципів і положень сталого розвитку в чинних кодексах і законах, що стосуються аграрного законодавства; по-третє, унесення змін і доповнень до чинних нормативно-правових актів, а також розроблення і прийняття на законодавчому рівні нових законодавчих актів [8, с. 27].

Проаналізуємо також одну з останніх «дорожніх карт реформування аграрного сектору», що запропонована Міністерством аграрної політики та продовольства і схвалена Національною радою реформ, а саме Проект Єдиної комплексної стратегії та План дій розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на 2015–2020 рр. від 15 жовтня 2015 р., положеннями якого сільський розвиток як відродження села визначено як один зі стратегічних пріоритетів. Відповідно, пропонується низка напрямів і заходів, які пов'язані, по-перше, з підвищенням якості життя й диверсифікацією господарської діяльності в сільській місцевості, по-друге, з лідерством громад. Для визначення більш конкретних перспектив розвитку правового забезпечення соціального складника державної аграрної політики зацікавленість викликає запропонований задля реалізації Стратегії відповідний План дій на 2015–2020 р. Наведено окремі положення зазначеного Плану, які безпосередньо стосуються дослідження.

По-перше, Планом передбачено на 2015–2016 р. перегляд нормативно-правової бази реєстрації й розвитку неаграрних видів діяльності на селі (на жаль, це положення дотепер не виконане).

Також передбачається внесення змін до нормативно-правових актів, відомчих інструкцій і регулятивних процедур, еквівалентних вимогам аналогічних документів Європейського Союзу, що дасть змогу спростити започаткування і створить сприятливі умови для розвитку несільськогосподарських видів діяльності на селі. Наступні заходи розвитку позааграрних видів діяльності мають організаційно-правовий характер: розроблення та впровадження пілотних проектів зі стимулювання неаграрних видів діяльності й підтримки мікропідприємництва в сільській місцевості за напрямками: сільський і аграрний туризм, біоенергетика, рибництво, деревообробка, будівництво тощо, а також із розвитку телекомунікаційної інфраструктури; підтримка господарюючих суб'єктів щодо збереження, модернізації і створення місцевих інфраструктурних об'єктів з метою розширення базових послуг для економіки сільських територій і сільського населення, відродження й розвитку села; формування пілотних проектів з підтримки ініціатив суб'єктів господарювання в розбудові інфраструктури й відродженні села на засадах державно-приватного партнерства, зокрема вибір пілотних ініціатив здійснювати з урахуванням особливостей розвитку сільської інфраструктури та відродження сіл на засадах партнерства із залученням громадянського суспільства; проведення конкурсного відбору локалізації пілотних проектів; реалізація пілотних проектів тощо.

Загалом запропоновані заходи заслуговують на позитивну оцінку. Уважаємо, що в умовах дефіциту бюджету й недостатнього фінансування державних і регіональних програм розвитку соціальної сфери села найбільш актуальним убачається розвиток напрямів, заснованих на публічно-приватному партнерстві між державою, місцевими громадами, агробізнесом і неурядовими організаціями. На нашу думку, серед таких напрямів – диверсифікація сільських територій (зокрема, розвиток неаграрних видів діяльності) та соціальна корпоративна відповідальність агробізнесу.

Концепт диверсифікації – продукт глобалізації або, більш точно, продукт пошуку шляхів мінімізації її негативних наслідків впливу на сільське господарство. У низці міжнародних актів диверсифікація розглядається в контексті сталого розвитку сільських територій, наприклад, Декларації Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища й розвитку та Порядку денному на XXI століття (1992 р.), Йоганнесбурзькій декларації зі сталого розвитку та Йоганнесбурзькому плані виконання рішень (2002 р.), а також у Підсумковому документі конференції зі сталого розвитку

в Ріо-де-Жанейро у 2012 році «Майбутнє, якого ми хочемо». Аналіз міжнародного й зарубіжного досвіду правового регулювання питань диверсифікації сільських територій свідчить про те, що остання, базуючись на фундаменті концепції сталого розвитку, розглядається як засіб сприяння не лише економічному зростанню, а й досягненню екологічної безпеки та соціального розвитку в аграрній сфері.

Останнім часом спостерігається підвищення уваги науковців до проблематики диверсифікації сільських територій. Більшість робіт виконується з економічного погляду, хоча й містить певні пропозиції з правового забезпечення останньої. Позитивним є звернення й учених-правників до зазначеного питання. Так, І. Кульчій визначає диверсифікацію сільських територій за участю сільськогосподарських товаровиробників як діяльність сільськогосподарських товаровиробників щодо сталого розвитку сільських територій, яка полягає в запровадженні форм з урізноманітнення сільськогосподарської (виробничої) та (або) несільськогосподарської (промислової) діяльності, а також надання послуг у сфері сільського туризму, які спрямовані на досягнення економічних, соціальних та екологічних цілей [9, с. 11–13].

Одним із перспективних напрямів несільськогосподарських видів діяльності є сільський (аграрний) туризм, розвиток якого сприяє розширенню сфер зайнятості сільського населення, отриманню додаткового прибутку й підвищенню якості життя мешканців сільської місцевості, подоланню безробіття, зокрема створенню нових робочих місць, розвитку місцевої інфраструктури, збереженню та відновленню місцевих традицій і народних промислів, підвищенню рівня екологічної свідомості. Досвід реалізації Спільної аграрної політики розвитку сільських територій Європи (CARPE) та відповідних програм комплексного соціально-економічного розвитку села в європейських країнах, важливим складником яких визначається державне сприяння і стимулювання розвитку заходів, пов'язаних із розвитком сільського туризму, свідчить про його ефективність у подоланні соціально-економічних та екологічних проблем у сільському господарстві. Нормативно-правове забезпечення сільського туризму на тепер здійснюється згідно з положеннями Господарського, Цивільного, Податкового кодексів, Закону України «Про туризм» від 15 вересня 1995 р. та Закону України «Про особисте селянське господарство» від 15 травня 2003р., Закону України

«Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» від 17 червня 2004 р., Закону України «Про фермерське господарство» від 19 червня 2003 р., Закону України «Про захист прав споживачів» від 12 травня 1991 р., Закону України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» від 23 грудня 1997 р. й низки підзаконних нормативно-правових актів, наприклад, Порядку надання послуг із тимчасового розміщення (проживання), затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 15 березня 2006 р., актів програмного характеру – Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 р., Концепції збалансованого розвитку агроєкосистем в Україні на період до 2025 р., Концепції Державної цільової програми сталого розвитку сільських територій на період до 2020 р., Наказу Мінагрополітики України «Про затвердження плану заходів Мінагрополітики України щодо розвитку сільського зеленого туризму на період до 2015 року» від 18 січня 2013 р. № 24 (на жаль, більшість запланованих заходів так і не виконано), Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження Плану заходів з реалізації Концепції розвитку сільських територій» від 19 липня 2017 р. тощо.

Аналіз чинної нормативно-правової бази свідчить про недосконалість правового регулювання сільського туризму, зокрема наявності численних колізій (наприклад, у низці нормативно-правових актів терміни «сільський зелений туризм» розглядаються як тотожні, в інших уживається термін або «сільський зелений туризм» або «сільський туризм», нарешті, у Законі України «Про туризм» сільський та екологічний (зелений) туризм виділено в самостійні види; невизначеною залишається правова природа сільського туризму, а саме його належність до підприємницької діяльності чи до особистого підсобного господарства тощо).

На думку О. Туєвої, основними організаційно-правовими заходами, що забезпечать належне функціонування сільського зеленого туризму, варто визнати такі: 1) прийняття Закону України «Про сільський зелений туризм»; 2) розроблення й затвердження Державної Програми сприяння розвитку сільського зеленого туризму; 3) стимулювання розвитку й запровадження заходів державної підтримки цієї діяльності та її суб'єктів; 4) належну правову регламентацію стандартизації та сертифікації послуг у сфері сільського зеленого туризму [10, с. 34]. Своєю чергою, І. Кульчій пропонує прийняти Закон України «Про розвиток сільського туризму України», а також указує на

необхідність розроблення національної програми сталого розвитку сільського туризму як складника стратегії сталого розвитку сільських територій [9, с. 15]. Натомість Спілка сприяння розвитку сільського зеленого туризму пропонує розробити законопроект «Про сільський туризм», який повинен визначити загальні правові, організаційні й соціально-економічні принципи реалізації державної політики в зазначеній сфері. На законодавчому рівні має бути визначено: 1) поняття тих видів туризму, що провадяться на сільських територіях; 2) заходи їх державної підтримки; 3) суб'єкти, їхні права й обов'язки; 4) порядок здійснення таких видів діяльності [11]. Отже, аналіз чинної нормативно-правової бази, практики її застосування й відповідних доктринальних напрацювань свідчить про розпорошеність, фрагментарність правового забезпечення розвитку сільського туризму та його загальний характер. Науковці, які досліджували зазначені питання, єдині в тому, що відсутність спеціального нормативно-правового акту є однією із серйозних перешкод для розвитку сільського туризму.

Під впливом міжнародного та європейського права й у руслі концепції сталого розвитку та актуалізації практики взаємодії держави, бізнесу й суспільства набуває свого поширення ідея соціальної відповідальності бізнесу. Вплив глобалізаційних та інтеграційних процесів на аграрний бізнес призводить до більш активного руху іноземного капіталу, з одного боку, та виходу українських виробників на зовнішні ринки – з іншого. Концепція соціальної відповідальності агробізнесу базується на категоріях суспільного інтересу (навіть коли він суперечить приватним інтересам бізнесу), який усвідомлюється й ураховується шляхом добровільного взяття та реалізації відповідних зобов'язань виробничо-економічного, соціального й екологічного характеру суб'єктами агрогосподарювання. Аналізу чинного стану та особливостей формування правових засад упровадження й реалізації соціальної відповідальності аграрного бізнесу присвячено окремі публікації автора [12]. Підкреслимо лише, що узагальнення та систематизація думок і пропозицій, відображених у науковій літературі, свідчать про необхідність запозичення відповідного європейського досвіду та закріплення на нормативно-правовому рівні основних положень щодо механізму розвитку соціальної відповідальності аграрного бізнесу, до складу якого повинні входити такі елементи: інформаційний (пропаганда, формування суспільної думки,

роз'яснення значення й переваг соціальної відповідальності аграрного бізнесу); нормативний (вироблення єдиного підходу до визначення та основних форм соціальної відповідальності аграрного бізнесу; єдиних національних стандартів соціальної відповідальності аграрних підприємств з урахуванням чинних міжнародних стандартів; запровадження обов'язкової соціальної звітності); організаційно-методичний (надання методичної допомоги аграрним підприємствам у запровадженні проектів, систем і програм соціальної відповідальності, підготовка кадрів, сприяння участі у міжнародних заходах і програмах соціальної відповідальності); стимулювальний (пільги, заходи матеріального та морального заохочення участі аграрного бізнесу в програмах соціальної відповідальності).

Висновки. Досвід реалізації правових засад державної аграрної політики у сфері соціального розвитку села свідчить про її декларативність і низьку ефективність. Інтенсифікація аграрного виробництва та зростання його експортного потенціалу відбувається на тлі соціальних диспропорцій, занепаду соціальної інфраструктури й системи соціальних послуг, безробіття, погіршення умов життя сільського населення, його депопуляції та трудової міграції. Тому однією з тенденцій розвитку наукових поглядів щодо сутності аграрної політики є поступовий перехід від вузького трактування її змісту, обмеженого, по суті, лише відносинами агровиробництва, до більш широкого, який охоплює функціонування й розвиток сільського господарства загалом.

Визнання пріоритетності соціального складника державної аграрної політики проголошується в низці нормативно-правових актів, однак, оцінюючи стан правового забезпечення соціального складника державної аграрної політики, учені-аграрники відзначають надмірну узагальненість, декларативність, неактуальність, формальний характер, превалювання підзаконних актів і відсутність належного законодавчого врегулювання даних питань. В аграрно-правовій літературі висловлюються пропозиції щодо прийняття окремого законодавчого акта з питань соціального розвитку села та відповідних державних програм. Підтримуючи саму ідею вдосконалення правової бази забезпечення соціального складника державної аграрної політики, пропонуємо провести сис-

тематизацію законодавства щодо таких питань, як поняття, принципи, форми та методи державної політики соціального розвитку села у вигляді відповідного Розділу майбутнього спеціального Закону про державну аграрну політику. Заслугують на увагу й розвиток запропоновані в чинних програмних актах і відповідних проектах заходи із соціального розвитку села, які проаналізовані вище. Уважаємо доцільною їх систематизацію та конкретизацію в окремій комплексній Стратегії соціального розвитку села. Найбільш актуальним убачається розвиток напрямів, заснованих на публічно-приватному партнерстві між державою, місцевими громадами, агробізнесом та неурядовими організаціями, зокрема диверсифікація сільських територій (розвиток неаграрних видів діяльності) та соціальна корпоративна відповідальність агробізнесу.

Одним із перспективних напрямів неаграрних видів діяльності є сільський (аграрний) туризм, розвиток якого сприяє розширенню сфер зайнятості сільського населення, отриманню додаткового прибутку й підвищенню якості життя мешканців сільської місцевості, подоланню безробіття, зокрема створенню нових робочих місць, розвитку місцевої інфраструктури, збереженню та відновленню місцевих традицій і народних промислів, підвищенню рівня екологічної свідомості. В Україні розвиток сільського туризму лише починає набирати оберти і потребує послідовної та виваженої державної підтримки. Натомість аналіз чинної нормативно-правової бази свідчить про колізійність і недосконалість правового регулювання сільського туризму, відсутність конкретних законодавчих положень щодо його розвитку на державному рівні. Отже, доцільними є розроблення та прийняття спеціального законодавчого акта у сфері сільського туризму та відповідної Державної програми його розвитку. Також одним зі шляхів підвищення ефективності правового забезпечення соціального складника державної аграрної політики є вдосконалення законодавчого підґрунтя публічно-приватного партнерства у сфері реалізації концепції соціальної відповідальності аграрного бізнесу й, відповідно, активізація державної підтримки в запровадженні та розвитку останньої за такими напрямками, як інформаційний; нормативний; організаційно-методичний; стимулювальний.

Список літератури:

1. Гагалюк Т., Шафт Ф. Звіт з аграрної політики «Корпоративна соціальна відповідальність аграрного бізнесу». Київ, 2016. 63 с.
2. У сільській місцевості – демографічна криза. URL: <https://agropolit.com/news/10800-u-silskiy-mistsevosti--demografichna-kriza> (дата звернення: 15.01.2020).
3. Статівка А.М. Організаційно-правові питання соціального розвитку села в Україні : монографія. Харків : Право, 2007. 208 с.
4. Савченко Г.І. Пріоритетність розвитку сільського господарства України як принцип аграрного права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2012. 197 с.
5. Гафурова О.В. Правові проблеми соціального розвитку села : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2015. 478 с.
6. Гафурова О.В. Деякі питання удосконалення законодавства у сфері соціального розвитку села. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2014. Вип. 197. Ч. 1. С. 68–75.
7. Білінська О.В. Правові засади державної аграрної політики : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2013. 187 с.
8. Мартинова Н.О. Правове забезпечення сталого розвитку сільських територій : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2016. 193 с.
9. Кульчій І.М. Організаційно-правове забезпечення диверсифікації сільських територій за участю сільськогосподарських товаровиробників : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2014. 23 с.
10. Туєва О.М. Організаційно-правові заходи забезпечення діяльності у сфері сільського зеленого туризму. *Актуальні проблеми публічного та приватного права*. 2017. № 2 (16). С. 29–34.
11. Сучасні виклики для сільського зеленого туризму. URL: (дата звернення: 15.01.2020).
12. Сидоров Я.О. Соціальна відповідальність бізнесу у контексті правового забезпечення державної аграрної політики. *Сучасний стан та перспективи розвитку екологічного, земельного й аграрного права в умовах Євроінтеграції* : матеріали «круглого столу» (Харків, 8 груд. 2017 р.). Харків, 2017. С. 215–217.
13. Sydorov, Y., Drobush, I., & Hulievska, H. (2020). Agrarian business and human rights: International and national level. *Amazonia Investiga*. 2020. № 9 (25). P. 403–410.

Sydorov Ya.O. ACTUAL QUESTIONS OF THE LEGAL ENSURING OF THE SOCIAL PART OF THE STATE'S AGRICULTURAL POLICY

The object of the investigation of this scientific article is the modern state and the perspective of legal ensuring's development of the social progress of the village and its territories. Methodologically this range of problems is connected with the development of scientific opinions about the essence and content of the agricultural policy in the direction of change from its narrow understanding, which is limited only by the relations of agricultural manufacturing, to the wider one, which covers the functioning and development of the agricultural industry in general.

It is underlined that the state agricultural policy of the latest years was characterized as export-oriented and assisted in increasing of the gross manufacturing of the agricultural production but there was no social growth of the agricultural territories and no increase in the level of life of people living in the village. The acceptance of the priority of social part of the state agricultural policy at the legislative level has the declarative character but has no proper legal and organizational ensuring. Valid domestic legal and regulatory instruments, projects and legislative suggestions were analyzed and the main directions of the improvement of legal ensuring of the social part of the state agricultural policy were pointed out. It was noted that the most actual is considered the development of directions which are based on the public-private partnership between the state, local communities, agricultural business and nongovernmental organizations. The support of the development of the village's social sphere should contribute to the competitiveness of the agricultural industry, and besides it should be coordinated with the demands of WTO, which were accepted by our country. Diversification of the rural territories (in particular, the development of non-agricultural types of activities) and the social corporative responsibility of the agricultural business are among such directions. It was suggested to develop and accept the special statute in the sphere of rural tourism and the corresponding State program of its development. Also the ways of improvement of legislative basis of the public-private partnership in the sphere of realization of social responsibility of the agricultural business' conception were determined.

Key words: agricultural law, agricultural legislation, state agricultural policy, diversification, legal ensuring, agricultural industry, rural territories, rural tourism, constant development, social responsibility, social sphere.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 35.077.7+342.922

DOI <https://doi.org/10.32838/2707-0581/2020.1/21>

Берназюк Я.О.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ПРАВО ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ НА ЗВЕРНЕННЯ ДО АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДУ ДЛЯ ЗАХИСТУ ІНТЕРЕСІВ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ

У статті висвітлено питання судового захисту інтересів територіальної громади в публічно-правових відносинах за представництвом органів і посадових осіб місцевого самоврядування. Обґрунтовано конституційно-правову природу права органів місцевого самоврядування на звернення до суду для захисту інтересів відповідної територіальної громади. Визначено гарантії реалізації права органів місцевого самоврядування на звернення до адміністративного суду. Проведено аналіз судової практики розгляду адміністративних справ, позивачем у яких є органи місцевого самоврядування.

Робиться висновок, що право територіальної громади як суб'єкта публічно-правових відносин охоплює права відповідних жителів, тому порушення прав територіальної громади означає порушення прав членів цих громад (кожен житель відповідної адміністративно-територіальної одиниці). Інтереси громади визначають зміст і спрямованість діяльності відповідних органів місцевого самоврядування, тому головним завданням органу місцевого самоврядування є захист (у тому числі шляхом звернення до суду) інтересів осіб, які проживають на відповідній території. Для виконання цього завдання органи місцевого самоврядування наділені відповідною компетенцією, людськими та фінансовими ресурсами. Ухилення від обов'язку захищати інтереси відповідної громади може розглядатися як невиконання органами місцевого самоврядування та його посадовими особами своїх функціональних обов'язків.

На підставі проведеного науково-правового аналізу сформульовано висновки щодо підстав виникнення в органів місцевого самоврядування права на звернення до адміністративного суду.

Ключові слова: територіальна громада, місцеве самоврядування, судовий захист, адміністративне судочинство, публічно-правові відносини.

Постановка проблеми. Конституція України гарантує судовий захист прав місцевого самоврядування (ст. 145) [1]. Крім того, відповідно до ст. 4 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [2], місцеве самоврядування здійснюється на принципах, як судовий захист прав місцевого самоврядування. Отже, право органів і посадових осіб місцевого самоврядування на звернення до суду, у тому числі суду адміністративної юрисдикції, з позовом до іншого органу місцевого самоврядування або органу державної влади, іншого суб'єкта владних повноважень щодо оскарження їхніх рішень, дій або бездіяльності з метою захисту прав та інтересів відповідної територіальної громади чи належного вико-

нання своїх функцій гарантується Конституцією та законами України.

Разом із тим сьогодні невирішеною залишається низка важливих питань, а саме: чи відповідає міжнародним стандартам розгляд судом спорів за позовом органу місцевого самоврядування в інтересах територіальної громади; чи є механізмом «стримування і противаги» судовий розгляд спору між окремими органами місцевого самоврядування та чи є він додатковою гарантією самого права місцевого самоврядування тощо [3, с. 173].

Тобто сьогодні актуальним є питання звернення до суду не суб'єкта приватного права, а суб'єкта владних повноважень, зокрема

можливість органу місцевого самоврядування бути позивачем в адміністративному суді.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання звернення органів місцевого самоврядування до адміністративного суду та справ, які взагалі не підлягають судовому розгляду, уже розглядалися в деяких роботах автора статті [3; 4; 5]. Окремі аспекти цього питання також висвітлювалися в наукових працях таких учених, як В.Ю. Барвіцький [6], В.М. Кампо [7], В.П. Корж [8], Р.В. Панькевич [9], В.В. Пастернак [10], І.Я. Рушак [11], В.О. Семків [12], І.В. Скляр-ренко [13], Т.В. Ющенко [14] та ін. Разом із тим питання щодо права звернення органів місцевого самоврядування до адміністративного суду для захисту інтересів територіальної громади з урахуванням судової практики, що склалася в Україні після проведення судової реформи 2016 року, у правовій науці досліджено не достатньо.

Постановка завдання. Метою статті є конституційно-правове обґрунтування широкого підходу до розуміння права органів місцевого самоврядування на звернення до адміністративного суду з метою захисту інтересів територіальної громади з урахуванням судової практики, що склалася в цій сфері.

Виклад основного матеріалу дослідження. У Конституції України проголошено, що в Україні визнається й гарантується місцеве самоврядування [1]. При цьому в Європейській Хартії місцевого самоврядування визначено місцеве самоврядування як право і спроможність органів місцевого самоврядування в межах закону здійснювати регулювання й управління суттєвою часткою публічних справ під власну відповідальність в інтересах місцевого населення (ч. 1 ст. 3) [15]. Аналогічні за змістом положення містяться в ст. 2 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [2].

Крім того, згідно із зобов'язаннями, які взяті відповідно до ст. ст. 4, 6 і 14 Угоди про Асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, Україна прагне зміцнення поваги до демократичних принципів, верховенства права й доброго врядування; забезпечує стабільність і дієвість демократичних інституцій; гарантує права людини й основоположні свободи, а також дбає про зміцнення судової влади та підвищення її ефективності [16].

У науковій літературі наголошується, що місцеве самоврядування – це специфічне соціальне

явище, яке тісно пов'язане з державою, державною владою, але відрізняється від останньої за низкою ознак: по-перше, місцеве самоврядування – це особлива форма публічної влади, яка має принципово інший характер, ніж влада державна. Так, якщо державна влада характеризується суверенітетом (верховенством, самостійністю й незалежністю), то місцеве самоврядування – це влада підзаконна, яка діє в межах і в порядку, визначених законом; по-друге, місцеве самоврядування має особливий об'єкт управлінського впливу, сфера його компетенції порівняно з державною владою суттєво обмежена [17, с. 105].

При цьому необхідно погодитися з думкою науковців, які стверджують, що система органів місцевого самоврядування в Україні – це механізм забезпечення стабільності, надійності конституційного устрою та надання місцевому управлінню організованості, компетентності й професіоналізму. У системі владних відносин на місцях він є одним із головних чинників формування цивілізованої державності, об'єднання зусиль гілок влади [18, с. 8].

Однією з гарантій реалізації органами місцевого самоврядування покладених на них завдань і функцій є надання відповідним органам права на звернення до суду.

Як зазначає із цього приводу В.П. Корж, судовий захист своїх законних прав та інтересів забезпечує вільне здійснення місцевим самоврядуванням своїх повноважень, виконання рішень органів і посадових осіб місцевого самоврядування підприємствами, організаціями, посадовими особами, громадянами відповідної територіальної громади [8, с. 178].

Отже, право органів місцевого самоврядування на звернення до суду є важливою гарантією спроможності відповідних органів і/або територіальної громади, яку вони представляють, самостійно та під власну відповідальність вирішувати питання місцевого значення. Разом із тим у правовій науці та судовій практиці відкритим залишається питання щодо права органів місцевого самоврядування на звернення до адміністративного суду з метою захисту інтересів територіальної громади.

Більшість науковців виступають на користь позиції стосовно наявності в органів місцевого самоврядування права на звернення до адміністративного суду для захисту інтересів територіальної громади. Причому відповідне право розглядається вченими в широкому розумінні, тобто не тільки як право на звернення до суду в чітко

визначених законом випадках, а як право на звернення до суду в усякому разі, коли порушено права та/або інтереси відповідно територіальної громади або якщо таке звернення має на меті забезпечення належного виконання органами або посадовими особами місцевого самоврядування покладених на них завдань і функцій.

Так, Р.В. Панькевич висловив думку, що судовий захист прав та інтересів територіальних громад є одним із принципів місцевого самоврядування в Україні, визначених Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні». Належний і реальний захист прав та інтересів місцевого самоврядування є важливою правовою гарантією функціонування територіальних громад в Україні як учасників різних видів правовідносин [9, с. 123].

Інші науковці вказують на відсутність у територіальних громад та органів місцевого самоврядування функції звернення до суду. При цьому, розкриваючи зміст принципу судового захисту прав місцевого самоврядування, учені зазначають, що цей принцип є складником державної, самоврядної та правової традиції українців, відрізняється універсальністю й загальною значущістю та відповідає об'єктивній необхідності побудови в Україні місцевого самоврядування відповідно до європейських стандартів [12, с. 28].

У свою чергу, В.М. Кампо та В.Ю. Барвіцький зазначають, що відсутність у територіальної громади в Україні статусу юридичної особи не дає їй змоги мати судово-процесуальну правосуб'єктність у повному обсязі. Це, на думку вчених, зумовлює необхідність представництва її інтересів у судах органами чи посадовими особами місцевого самоврядування або безпосередньо членами територіальної громади (ініціативними групами) чи відповідними громадськими організаціями, що мають статус юридичних осіб і до яких входять члени територіальної громади [19, с. 58].

С.А. Панасюк із цього приводу наголошує, що, незважаючи на те що національний законодавець конкретно не визнає права на захист місцевого самоврядування за колективом осіб (місцевими спільнотами, співтовариствами чи територіальною громадою), Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» визначає органи та посадових осіб місцевого самоврядування як повноважних суб'єктів права на звернення до суду для захисту прав місцевого самоврядування [20, с. 68].

І.Я. Рушак у дисертаційному дослідженні доходить висновку, що однією з форм участі

органів місцевого самоврядування в адміністративному судочинстві є виконання ними представницьких функцій. Ознакою цієї форми участі місцевого самоврядування, на думку вченої, є суто імперативна природа, тобто представництво, здійснюване органами та суб'єктами місцевого самоврядування, ґрунтується лише на нормах чинного законодавства й виникає внаслідок виконання покладеного на них обов'язку щодо захисту законних інтересів територіальної громади, окремих жителів села, селища, міста, району, області [11, с. 41].

Досліджуючи структуру адміністративно-процесуальної правосуб'єктності органів місцевого самоврядування, Т.В. Ющенко доходить висновку, що органи місцевого самоврядування можуть брати участь в адміністративному судочинстві в таких процесуальних формах: сторона, третя особа, процесуальний представник, свідок, експерт, скаржник в апеляційному, касаційному провадженнях, провадженні за винятковими обставинами та заявник у провадженні за нововиявленими обставинами [14, с. 9–10].

Отже, необхідно погодитися з наведеними вище обґрунтуваннями щодо застосування широкого підходу до визначення права органу місцевого самоврядування на звернення до адміністративного суду для захисту інтересів територіальної громади, оскільки представницька функція органів місцевого самоврядування визначена в Конституції та законах України.

Зокрема, конституційні гарантії існування місцевого самоврядування та його невід'ємного складника – права на звернення до адміністративного суду – передбачені в декількох статтях Основного Закону України [1], норми якої є нормами прямої дії: носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ, який здійснює владу безпосередньо й через органи державної влади та органи місцевого самоврядування (ч. 1 ст. 5); місцеве самоврядування є правом територіальної громади (жителів села, селища й міста) самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України; місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою в порядку, установленому законом, як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи (ч. ч. 1 і 3 ст. 140) тощо.

Виходячи із цих конституційних положень у системному зв'язку з положеннями ст. 6 Конституції України, що державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу,

виконавчу та судову, Конституційний Суд України в Рішенні від 26 березня 2002 року № 6-рп/2002 визначив політико-правову природу органів місцевого самоврядування, які не є органами державної влади, а є представницькими органами, через які здійснюється право територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення, тобто такі, які пов'язані передусім із життєдіяльністю територіальних громад [21].

Крім того, конституційні гарантії деталізовано в таких положеннях Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [2], які гарантують право на звернення до суду: місцеве самоврядування здійснюється на принципах, зокрема судового захисту прав місцевого самоврядування (ст. 4); орган місцевого самоврядування може бути позивачем у судах, зокрема має право звертатися до суду, якщо це необхідно для реалізації його повноважень і забезпечення виконання функцій місцевого самоврядування (ст. 18-1) тощо.

Процесуальні гарантії реалізації права органу місцевого самоврядування на звернення до адміністративного суду визначені в ст. 19, ч. 2 ст. 46 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України), зокрема вони передбачають, що позивачем в адміністративній справі можуть бути громадяни України, іноземці чи особи без громадянства, підприємства, установи, організації (юридичні особи), суб'єкти владних повноважень [22].

Також важливо зазначити, що у Верховному Суді за декілька років склалася практика головним чином на користь широкого підходу до права органів місцевого самоврядування бути позивачем в адміністративному суді й самостійно ініціювати вирішення публічно-правових спорів [5].

Так, наприклад, у Постанові від 21 листопада 2018 року у справі № 504/4148/16-а Верховний Суд дійшов висновку про статус відповідних рад згідно зі ст. 10 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» як представницьких органів місцевого самоврядування, що представляють відповідні територіальні громади та здійснюють від їхнього імені й в їхніх інтересах функції й повноваження місцевого самоврядування, визначені Конституцією України, цим та іншими законами, а отже, наявність у силу Закону повноваження на звернення до суду з метою захисту порушених прав територіальної громади [23].

В іншій справі № 806/1592/16 Верховний Суд у Постанові від 16 травня 2018 року визнав право звернення до адміністративного суду з позовом міської ради до Кабінету Міністрів України щодо

виділення субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на компенсацію пільг за пільговий проїзд окремих категорій громадян [24].

Як приклад також можна навести справу № 826/11727/16, у якій Верховний Суд у Постанові від 14 травня 2019 року погодився із судами першої та апеляційної інстанцій стосовно права звернення до адміністративного суду прокурора в інтересах держави в особі органу місцевого самоврядування з позовами до місцевого органу виконавчої влади стосовно визнання протиправними рішень, дій чи бездіяльності такого органу у зв'язку з порушенням прав територіальної громади [25].

Крім того, у Постанові Верховного Суду від 13 лютого 2018 року у справі № 666/8779/14-а судами підтверджено право звернення до адміністративного суду органу місцевого самоврядування з позовом до іншого органу місцевого самоврядування в некомпетенційних спорах [26].

Разом із тим, попри те що Конституцією та законами України визначено одним із принципів та однією з гарантій функціонування місцевого самоврядування права на судовий захист місцевого самоврядування, а також наявність головним чином позитивної судової практики у справах досліджуваної категорії, необхідно погодитися з думкою деяких науковців, які з урахуванням зарубіжного досвіду пропонують законодавчо закріпити обов'язок органів і посадових осіб місцевого самоврядування, що представляють територіальні громади, звертатися до суду у випадках порушення прав і законних інтересів цих громад і встановити юридичну відповідальність за невиконання цього обов'язку. Це, на думку науковців, дасть змогу підвищити роль судових гарантій захисту прав територіальних громад [6, с. 101].

Висновки. На підставі проведеного в статті дослідження можна зробити такі висновки.

Право територіальної громади як суб'єкта публічних правовідносин охоплює собою права відповідних мешканців, отже, порушення прав територіальної громади означає порушення права членів цих громад (кожного жителя відповідної адміністративно-територіальної одиниці). Інтереси громади визначають зміст і спрямованість діяльності відповідних органів місцевого самоврядування, тому головним завданням органу місцевого самоврядування є захист (у тому числі шляхом звернення до суду) інтересів фізичних осіб, які проживають на відповідній території; для реалізації цього завдання органи місцевого самоврядування наділені відповідною компетенцією,

людськими та фінансовими ресурсами; ухилення від обов'язку захищати інтереси відповідної громади може бути розцінено як невиконання органом місцевого самоврядування та його посадовими особами своїх функціональних обов'язків.

На користь широкого підходу до визначення права органу місцевого самоврядування на звернення до адміністративного суду з метою захисту інтересів територіальної громади свідчать такі аргументи: територіальні громади в Україні є учасниками різних видів правовідносин, у тому числі публічно-правових, тому для захисту інтересів у цих правовідносинах останні мають право на звернення до суду; відсутність у територіальних громад та органів місцевого самоврядування судової функції; відсутність у територіальній громаді в Україні статусу юридичної особи, що передбачає необхідність представництва в суді її

інтересів представницьким органом, яким, відповідно до Конституції та законів України, є органи місцевого самоврядування.

Повноваження органів місцевого самоврядування щодо звернення до суду з позовом до іншого суб'єкта владних повноважень в інтересах відповідної територіальної громади або з метою реалізації своїх повноважень повною мірою відповідає положенням Конституції та законів України, міжнародним зобов'язанням України, демонструє наявність в Україні дієвого механізму «стримування і протидії» між системою органів місцевого самоврядування й системою органів державної влади, підкреслює наявність істотної додаткової гарантії самого права місцевого самоврядування, а також позитивно впливає на рівень довіри до судової гілки влади з боку жителів відповідної територіальної громади.

Список літератури:

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
2. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>.
3. Берназюк Я.О. Окремі питання розмежування предметної юрисдикції судів у справах за участю органів місцевого самоврядування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2018. Вип. 49. Т. 2. С. 170–173.
4. Берназюк Я.О. Про позови, які не підлягають судовому розгляду. *Судово-юридична газета*. 2019. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/140426-pro-pozovi-yaki-ne-pidlyagayut-sudovomu-rozglyadu>.
5. Берназюк Я.О. Звернення до адміністративного суду з метою захисту інтересів територіальної громади є невід'ємним правом органу місцевого самоврядування. *Судово-юридична газета. Блоги*. 2020. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/158827-zvernennya-do-administrativnogo-sudu-z-metoyu-zakhistu-interesiv-teritorialnoyi-gromadi-ye-nevidyemnim-pravom-organu-mistsevego-samovryaduvannya>.
6. Барвіцький В.Ю. Судовий захист прав і законних інтересів територіальних громад: зарубіжний досвід. *Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія «Право»*. 2012. Вип. 2. С. 94–103.
7. Кампо В.М. Конституційне провадження у справах за конституційними поданнями органів місцевого самоврядування: проблеми теорії та практики. *Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія «Право»*. 2011. Вип. 2. С. 125–136.
8. Корж В.П. Конституційно-правові засади функціонування місцевого самоврядування в Україні. *Актуальні проблеми державного управління*. 2010. № 1. С. 176–181.
9. Панькевич Р.В. Захист майнових прав та інтересів територіальних громад. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2018. Вип. 2. С. 119–124.
10. Пастернак В.В. Правові аспекти реалізації права на судовий захист органів публічного управління в умовах децентралізації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2017. Вип. 47. Т. 3. С. 153–156.
11. Рушак І.Я. Органи місцевого самоврядування та їх посадові особи як учасники адміністративного судочинства в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Київ, 2016. 244 с.
12. Семків В.О., Карнасеви́ч Р.І. Становлення принципу судового захисту прав місцевого самоврядування в Україні. *Український часопис конституційного права*. 2017. № 4. С. 22–30.
13. Склярєнко І.В. Підстави участі органів місцевого самоврядування у розгляді публічно-правових спорів у сфері управління комунальною власністю. *Наукові записки. Серія «Право»*. 2018. Вип. 5. С. 131–135.
14. Ющенко Т.В. Процесуальна правосуб'єктність органів місцевого самоврядування в адміністративному судочинстві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Київ, 2019. 20 с.

15. Європейська Хартія місцевого самоврядування: міжнародний документ від 15.10.1985. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036.
16. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : Міжнародний документ від 27.06.2014. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/984_011.
17. Хорт І.В. Теоретико-правові аспекти концепції місцевого самоврядування в конституції України. *Юридичний вісник*. 2010. Вип. 3 (16). С. 103–107.
18. Інституційний розвиток місцевого самоврядування в Україні в умовах державно-управлінських реформ / авт. кол. : І.В. Козюра, А.О. Краснейчук, О.В. Слобожан та ін. ; за заг. ред. Ю.П. Сурміна, І.В. Козюри. Київ : НАДУ, 2013. 52 с.
19. Кампо В.М., Барвіцький В.Ю. Судовий захист прав і законних інтересів територіальних громад: муніципальна доктрина органів судової влади. *Науковий вісник Академії муніципального управління*. Серія «Право». 2012. Вип. 1. С. 53–72.
20. Панасюк С.А. Захист муніципальних прав громадян у Європейському суді з прав людини: реалії та перспективи. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2016. № 1 (33). С. 67–71.
21. Рішення Конституційного суду України від 26.03.2002 № 6-рп/2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-02>.
22. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV в ред. Закону України від 03.10.2017 № 2147-VIII. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>.
23. Постанова Верховного Суду від 21 листопада 2018 року у справі № 504/4148/16-а. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/78165785>.
24. Постанова Верховного Суду від 16 травня 2018 року у справі № 806/1592/16. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74028910>.
25. Постанова Верховного Суду від 14 травня 2019 року у справі № 826/11727/16. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/81698071>.
26. Постанова Верховного Суду від 13 лютого 2018 року у справі № 666/8779/14-а. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73634043>.

Bernaziuk Ya.O. AUTHORITY OF LOCAL SELF-GOVERNING BODIES FOR APPEALS TO THE ADMINISTRATIVE COURT TO PROTECT THE INTERESTS OF TERRITORIAL COMMUNITIES

The article covers the issues of judicial protection of the interests of the territorial community in public-legal relations, with the representation of local self-government bodies and officials. The constitutional and legal nature of the right of local self-government bodies to go to court to protect the interests of the respective territorial community is substantiated. The guarantees of realization of the right of local self-government bodies to appeal to the administrative court are determined. An analysis of the court practice of consideration of administrative cases, the plaintiff in which are local governments.

The article concludes that the right of a territorial community as a subject of a public legal relationship encompasses the rights of the respective inhabitants, therefore, violation of the rights of a territorial community means a violation of the rights of members of these communities (each resident of the respective administrative and territorial unit). The interests of the community determine the content and orientation of the activities of the respective local self-government bodies, so the main task of the local self-government body is to protect (including by applying to court) the interests of individuals residing in the respective territory; to accomplish this task local governments are endowed with relevant competence, human and financial resources; the evasion of the duty to protect the interests of the community concerned can be regarded as a failure by the local government and its officials to fulfill their functional responsibilities.

On the basis of the scientific and legal analysis, conclusions were drawn on the grounds for the right to apply to the administrative court in the bodies of local self-government.

Key words: territorial community, local self-government, judicial protection, administrative justice, public relations.

Бортняк В.А.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

КОНТРОЛЬ ЯК ФУНКЦІЯ УПРАВЛІННЯ ФІНАНСОВОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ ДЕРЖАВИ

У статті розкрито сутність поняття «контроль» та уточнено його зміст. У результаті аналізу дефініцій поняття «контроль» виділено основні підходи, найістотніші ознаки й властивості його розуміння. Запропоновано авторське визначення поняття «контроль», яке, на відміну від наявних, враховує його найбільш істотні ознаки та властивості, що дає змогу виокремлювати його серед інших видів контролю; поширювати використання, окрім традиційної діагностичної сфери, на процес підготовки, прийняття й реалізації управлінських рішень у сфері управління державними фінансовими ресурсами.

Основною метою розвитку фінансового ринку України є розроблення всеосяжного та прозорого, високоліквідного, ефективного та справедливого ринку фінансових послуг, регульованого державою й інтегрованого у світовий ринок. Однак для досягнення цієї мети необхідно не лише впроваджувати відповідні стандарти, а й не менш важливо стежити за дотриманням їх виконання. Варто зазначити, що контроль за діяльністю учасників фінансового ринку виявляється як функція соціальних процесів системи управління. Це стосується головним чином соціального управління, політичного керівництва, народної демократії, верховенства права тощо. Контроль як функція соціального управління – це система спостереження та перевірки процесу функціонування відповідного об'єкта в соціальній сфері суспільства з метою встановлення відхилень від заданих параметрів. Оскільки функція соціального контролю об'єктивно необхідна. Він спрямовує процес управління встановленими ідеальними моделями, коригуючи поведінку об'єкта, що знаходиться під контролем. Сутність контролю полягає в тому, що суб'єкт господарювання контролює й перевіряє як суб'єкт господарювання виконує свої приписи. Отже, соціальне управління та контроль – явища, які тісно пов'язані одне з одним і у взаємодії утворюють стабільну систему.

Визначено що контроль за фінансовою діяльністю держави має велике значення для її нормального функціонування, а також руху фінансових ресурсів на мікро- та макрорівнях. За його допомогою досягається збереження матеріальних і фінансових ресурсів, своєчасне поповнення державних цільових фондів, економічність та ефективність використання їхніх коштів. Загалом державний фінансовий контроль сприяє зміцненню фінансової дисципліни в усіх галузях суспільного виробництва, позитивно впливає на фінансову безпеку держави.

Ключові слова: контроль, фінансовий контроль, фінансова діяльність держави.

Постановка проблеми. Реалізація внутрішніх і зовнішніх функцій держави неможлива без використання фінансових ресурсів, які акумулюються в централізованих і децентралізованих грошових фондах і створюють фінансову основу для існування самої держави. Необхідність створення фінансових інститутів і використання фінансових ресурсів зумовила здійснення державою специфічного роду діяльності – фінансової діяльності – й робить необхідною діяльність з її управління.

Фінансова діяльність держави полягає у формуванні, розподілі та використанні централізованих і децентралізованих грошових фондів з метою забезпечення здійснення функцій держави, завдань соціально-економічного характеру, управління, обороноздатності, діяльності державних органів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питанням реформування та визначення контролю в управлінні фінансовою діяльністю держави присвячено праці багатьох вітчизняних науковців: О. Барановського, М. Білухи, Ф. Бутинця, О. Василика, І. Ващенко, І. Дрозд, В. Мамишева, В. Мельничука, Н. Рубан, Л. Савченко, В. Симоненка, І. Стефанюка, В. Шевчука та ін.

Незважаючи на широкий спектр наукових досліджень у цій сфері, завжди актуальними залишаються питання визначення поняття й сутності контролю за фінансовою діяльністю держави, а також його здійснення та роль у формуванні фінансової політики держави.

Постановка завдання. Мета дослідження полягає у визначенні юридичного змісту й сутності

контролю в системі управління фінансовою діяльністю держави.

Виклад основного матеріалу дослідження. Місце контролю в системі державного управління визначається функціями та цілями державного управління; ієрархією державної влади; суспільно необхідним розподілом праці. Функція контролю є одним із важливих критеріїв оцінювання рівня результативності зафіксованих фактів. Без оцінювання отриманого результату організація не може визначити, наскільки добре вона функціонує і забезпечує досягнення поставлених цілей. Час від часу система управління повинна порівнювати відомості про фактичний стан організації з тим станом, де вона має перебувати відповідно до розроблених планів [1, с. 247]. Отже, функціональна сутність контролю полягає в об'єктивній необхідності співвідношення управління й виконання рішень як особливої функції, зумовленої суспільним розподілом праці. Отже, об'єктом контролю є результат дії людей – учасників суспільного процесу. Контроль є завершальною стадією циклу управління й водночас основою початку нового циклу управління.

Контроль визначають як механізм перевірки дотримання та виконання встановлених завдань, планів і рішень [2, с. 317; 3, с. 8, 22–23]. На наш погляд, такі тлумачення не є повними, оскільки контроль як одна з функцій управління є системою моніторингу процесу функціонування управлінського об'єкта з метою оцінювання обґрунтованості й ефективності прийнятих управлінських рішень і результатів їх виконання, виявлення відхилень від цих рішень, запобігання небажаним ситуаціям і здійснення управлінських дій.

Ми поділяємо думку Ю. Тихомирова, який вважає, що контроль як кульмінаційний момент управлінського циклу повинен бути оперативним, точним та ефективним [2, с. 318].

Р. Пушкар та Н. Тарнавська пропонують розглядати поняття «контроль в управлінні» у трьох основних аспектах, як систематичну та конструктивну діяльність керівників та органів управління, одну з управлінських функцій, тобто контроль як діяльність; підсумкову стадію процесу управління, серцевиною якої є механізм зворотного зв'язку; складник процесу розроблення, прийняття й реалізації управлінських рішень, яка безперервно бере участь у цьому процесі від його початку до завершення [4, с. 235].

На нашу думку, активна роль контролю в умовах ринкової трансформації економіки проявляється в тому, що він не тільки фіксує допущенні

відхилення від вимог управлінських рішень, а і його дані використовуються для підтримки динамічної рівноваги всієї системи управління, прийняття більш обґрунтованих управлінських рішень і запобігання відповідним порушенням у наступних діях. Виходячи із цього, можна говорити про специфічні цілі, завдання, функції, предмет і принципи його здійснення. Роль контролю в управлінні економікою можна звести до такого: контроль є комплексною функцією й невід'ємним елементом державного управління; контроль дає можливість суб'єкту управління своєчасно реагувати на зміни й за необхідності корегувати раніш прийняті управлінські рішення; досліджуючи ступінь напруженості та обґрунтованості планових показників, контроль сприяє підвищенню їх оптимальності; дійовий контроль має велике значення у вихованні кадрів, підвищенні їхньої відповідальності за доручену справу, боротьбі з порушеннями фінансової дисципліни [5, с. 172].

На думку С. Шохіна та Л. Вороніна, «фінансовий контроль відповідно до фінансового права – це система органів і заходів з перевірки законності й цілеспрямованості дій у галузі утворення, розподілу та використання грошових фондів держави й органів місцевого самоврядування; одна з форм державного контролю, що сприяє забезпеченню законності, охорони власності, правильному, ефективному й економічному використанню бюджетних і власних коштів, допомагаючи виявляти порушення фінансової дисципліни» [6, с. 13].

Вивчення різних позицій авторів дало змогу дійти висновку, що науковці та практики продовжують змішувати поняття «фінансовий контроль» і «державний фінансовий контроль» (далі – ДФК), через що нині відсутнє навіть установлене визначення цих категорій. А це, у свою чергу, є однією з причин того, що в Україні не створено відповідну реаліям сьогодення правову й методологічну базу державного фінансового контролю, відсутність якої негативним чином позначається на чіткості уживаного в теорії й практиці понятійного апарату, що, природно, спричиняє певне непорозуміння й двозначність.

Доцільно зупинитися на деяких трактовках науковців із поняття фінансового контролю. Так, наприклад, Л.О. Дробозіна, Л.П. Окунева й Л.Д. Андросова вважають, що «фінансовий контроль – контроль законодавчих і виконавчих органів влади всіх рівнів, а також спеціально створених установ за фінансовою діяльністю всіх суб'єктів (держави, підприємств, установ, організацій)

із застосуванням особливих методів» [7, с. 216]. На наш погляд, це визначення не в повному обсязі розкриває сутність і завдання державного фінансового контролю. Крім того, не зрозуміло, про які «особливі методи» та спеціально створені установи йде мова.

На думку А.З. Дадашева і Д.Г. Черника, зміст і призначення фінансового контролю «зводиться до перевірки фінансової діяльності господарюючих суб'єктів і суб'єктів галузевого (відомчого) й територіального управління. Об'єктом фінансового контролю є розподільні відносини на стадії утворення й у процесі використання фінансових ресурсів, централізованих і децентралізованих грошових фондів. Фінансовій перевірці піддаються вартісні показники. Фінансовий контроль охоплює правильність формування вартісних показників і фінансових результатів діяльності господарюючих суб'єктів, складання й виконання бюджетів і позабюджетних фондів, витрати кошторисів некомерційними організаціями, цільове використання бюджетних коштів, повноту й своєчасність податкових платежів і податкових відрахувань» [8, с. 34]. Із цим не можна погодитися, оскільки автори, по-перше, обмежують зміст контрольної діяльності, зводячи її тільки до перевірок, а по-друге, наведене визначення не розкриває сутність і мету державного фінансового контролю.

Аналіз наукової літератури з питань ДФК засвідчує, що деякі автори розглядають його як: а) функцію державного управління; б) діяльність органів державної влади й управління; в) реалізацію права держави захищати свої фінансові інтереси.

Так, Л. Овсянников підкреслює: «Державний фінансовий контроль – це реалізація права держави законними шляхами захищати свої фінансові інтереси й фінансові інтереси своїх громадян через систему законодавчих, організаційних, адміністративних і правоохоронних заходів» [9, с. 5]. Визначення, на наш погляд, має надто узагальнений характер, оскільки не розкриває конкретно об'єкт і суб'єкт контролю, а державний фінансовий контроль розглядається тільки з позицій права.

Низка авторів під час розгляду ДФК вважає, що «державний фінансовий контроль являє собою систему інститутів, інструментів та об'єктів з перевірки законності й доцільності дій в утворенні, розподілі та використанні грошових фондів держави й органів місцевого самоврядування» [10]. Уважаємо, що система інститутів, інструментів та об'єктів – це зовнішній прояв ДФК, у цьому

разі випускається головне, а саме: сутність контролю як складної категорії, що впливає з її основ.

Заслугує на увагу думка авторів, які дають таке визначення: «Державний фінансовий контроль – це особлива управлінська функція держави, реалізація якої передбачає встановлення правових норм, які визначають порядок використання суб'єктами господарювання фінансових ресурсів, проведення моніторингу чи інших контрольних дій за дотриманням цих норм, виявлення правопорушень у частині використання фінансових ресурсів, їх усунення, блокування незаконних фінансових операцій та здійснення заходів щодо компенсації збитків, завданих державі, суб'єктам господарювання та громадянам» [11, с. 22].

Варто зауважити, що тривалий час під ДФК розуміли діяльність, пов'язану з перевіркою облікових записів і спостереженням за повнотою надходження державних доходів. Однак поступово це поняття стало трактуватися більш широко.

Можна констатувати, що сучасне тлумачення поняття «державний фінансовий контроль» відрізняють багатоплановість його цілей і багатогранність завдань. Державний фінансовий контроль – це не тільки перевірка правильності ведення фінансової документації, дотримання фінансово-господарського законодавства, виявлення порушень фінансової дисципліни, це насамперед найважливіша функція управління фінансовими, а через них й економічними процесами, що має спеціальну цільову спрямованість, специфічні способи та методи здійснення.

Така інтерпретація ДФК давно визнана в країнах із розвинутою ринковою економікою [12]. Необхідно також мати на увазі, що ДФК – це діяльність органів державного управління та контролю, що спрямована на досягнення найбільш ефективним способом поставлених цілей, управління шляхом реалізації визначених завдань контролю й застосування відповідних принципів, типів, методів і процедур контролю.

Цілком справедливо стверджується, що принципово важливим є положення про владність ДФК, що виявляється в наявності в контролюючих органів повноважень, пов'язаних із можливістю давати підконтрольним об'єктам обов'язкові для виконання вказівки щодо усунення виявлених недоліків; ставити перед компетентними органами питання щодо притягнення до відповідальності осіб, що винні у виявлених порушеннях; безпосередньо застосовувати заходи державного примусу [13, с. 15].

На наш погляд, визначаючи роль ДФК в управлінні фінансовою діяльністю держави варто сказати, що за результатами контрольних заходів виявляються відхилення від вимог управлінських рішень, що може бути підставою для перегляду раніш прийнятого рішення або прийняття в майбутньому більш обґрунтованих управлінських рішень.

Ураховуючи, що ДФК здійснюється державними органами, форми й методи його прояву диференціюються залежно від сфери або галузі управління, також від функцій органу, що здійснює контрольні повноваження, тому завдання полягає в тому, щоб знайти оптимальні варіанти розподілу цих повноважень між органами контролю та запобігти в процесі конкретизації паралелізму й дублюванню.

Важливість ДФК в економіці держави зумовлена його місцем і роллю в усіх сферах суспільного відтворення, оскільки посідає центральне місце в системі фінансового адміністрування. Він, з одного боку, пов'язує фінансове планування та фінансовий облік і є передумовою здійснення функцій фінансового аналізу та регулювання – з іншого. А отже, ДФК відіграє інтегративну роль, недооцінка чи ігнорування якої унеможливають фінансове адміністрування, спричиняючи ліквідацію його системи.

Досягнення поставлених перед ДФК завдань вимагає перевірки виконання фінансових зобов'язань перед державою й усіма суб'єктами фінансових правовідносин; правильності використання економічними суб'єктами державного майна та державних коштів; дотримання законності здійснення фінансових операцій, розрахунків, збереження коштів; виявлення внутрішніх резервів виробництва, ефективної й економічної витрати коштів і матеріальних ресурсів, превентивних кроків, законності діяльності державних органів, що беруть участь у фінансовій діяльності.

На нашу думку, розгляд основних питань функціонування ДФК дає змогу зазначити, що підвищення його ролі на етапі формування правової держави, розвитку ринкових відносин у сучасних умовах зумовлено певними факторами. Серед них можна виокремити такі:

– необхідність ДФК стежити за правовим, раціональним та ефективним використанням бюджетних коштів, дотриманням законодавства з питань руху державних коштів;

– необхідність у сучасних умовах розглядати бюджет не стільки як форму акумулювання

та використання бюджетних коштів на певний фінансовий рік, скільки як основний інструмент реалізації основних функцій і цілей держави. У цій ситуації посилюється призначення ДФК за використанням коштів державного бюджету й підвищенням ефективності бюджетного процесу. На погляд автора, якщо по-старому підходити до проблем ДФК, то важко очікувати реальних результатів від проведених у державі реформ, запобігти безконтрольності у формуванні та використанні бюджетних коштів;

– необхідність перегляду контрольної функції держави в умовах передбаченої адміністративної реформи;

– необхідність формування напрямів діяльності органів ДФК на всіх рівнях влади, законодавче закріплення їх місця та ролі в ЄСДФК;

– інтеграція України в світове економічне співтовариство, що передбачає уніфікацію стандартів ДФК, їх максимальне наближення до міжнародних вимог.

Варто зазначити, що наведений перелік має узагальнений характер, оскільки він може постійно уточнюватися й змінюватися у зв'язку зі зміною фінансово-економічної ситуації й удосконаленням чинного законодавства.

ДФК в управлінні фінансовою діяльністю держави мають бути притаманні певні риси, а саме: він має здійснюватися всіма органами управління в межах їхньої компетенції; забезпечувати перевірку відповідності й виконання нормативно встановлених завдань і рішень; бути направлений на цільове, раціональне та більш ефективне використання фінансових ресурсів держави; сприяти підвищенню ефективності роботи державних органів управління шляхом удосконалення їхньої структури.

Отже, державний фінансовий контроль – це встановлена законодавством діяльність органів державної влади й управління всіх рівнів, які в межах своїх повноважень виявляють помилки й зловживання в управлінні державними грошовими ресурсами, які завдають фінансовий або матеріальний збиток державі, й запобігають їм; виявляють недотримання фінансового, бюджетного, податкового, митного законодавства тощо й запобігають йому; виявляють недоліки в організації системи управління фінансово-господарською діяльністю державних установ, підприємств, організацій з повною або частковою участю держави й запобігають їм.

Водночас ДФС є важливим фактором забезпечення законності й цілеспрямованості

використання державних коштів. Він дає змогу виявляти причини порушень фінансової дисципліни, повертати незаконно використані державні кошти, запобігати нецільовому їх використанню. ВажливістьДФК в сучасних умовах полягає в тому, що він сприяє ефективному використанню державних матеріальних і грошових ресурсів, установленню законності, доцільності й економічності фінансових і господарських операцій і виявленню внутрішніх резервів держави, формуванню повної та об'єктивної інформації про державні фінансові потоки, фінансово-господарську діяльність економічних суб'єктів, що дає змогу об'єктивно оцінювати економічну ситуацію в державі.

З урахуванням вищезазначеного можна зробити висновок, що «державний фінансовий контроль в управлінні фінансовою діяльністю держави» варто розглядати в таких аспектах: контроль – як постійну та систематичну діяльність органів державної влади й управління, які відповідно до чинного законодавства мають повноваження на здійснення контрольних заходів; контроль як обов'язковий елемент процесу прийняття та реалізації управлінських рішень з питань формування й витрачання державних коштів; контроль як підсумкову стадію управління, в основі якої є механізм зворотного зв'язку, що дає можливість мати інформацію про стан виконання управлінських рішень.

Відповідно до сказаного, сутністьДФК в управлінні фінансовою діяльністю держави полягає в тому, що це обов'язок і реалізація права держави здійснювати фінансовий контроль; невід'ємний елемент державного управління і джерело інформаційного забезпечення потреб органів державної влади й управління в процесі прийняття управлінських рішень; механізм зворотного зв'язку, завдяки якому можна отримати необхідну інформацію про виконання управлінських рішень; важливий елемент діяльності органів державної влади, що спрямований на ефективне використання матеріальних і фінансових ресурсів держави; засіб отримання досто-

вірної та повної інформації про реальний стан фінансів держави.

Висновки. Отже, можна дати узагальнене визначення поняття «державний фінансовий контроль» у системі управління фінансовою діяльністю держави як системи нагляду, зіставлення й аналізу функціонування управлінського об'єкта з метою оцінювання обґрунтованості й ефективності управлінських рішень – тих, що приймаються, і прийнятих (виявлення ступеня їх реалізації, наявності відхилень фактичних результатів від запланованих параметрів і нормативів), системи запобігання небажаним результатам, а також прийняття рішень щодо їх усунення.

Підводячи підсумки, варто зазначити, щоДФК є однією з важливих функцій державного управління, яка полягає в сприянні реалізації фінансової політики держави, забезпеченні процесу формування й ефективного використання фінансових ресурсів держави для досягнення поставлених нею цілей у сфері фінансів.

ДФК є органічним складником соціально-орієнтованої ринкової економіки, важливим фактором установлення балансу між діями ринкових сил і державним регулюванням, дає змогу отримувати синергичний ефект у результаті їх взаємодії. Водночас не можна не звернути увагу на той факт, що, як засвідчує зарубіжний і вітчизняний досвід, слабкістьДФК негативно позначається на всій системі управління й, отже, функціонуванні ринкової економіки.

Виходячи з вищезазначеного, вважаємо, щоДФК відіграє суттєву роль у забезпеченні функціонування держави й має свої власні функції в системі управління. Підвищення конструктивної ролі контролю в державному управлінні залежить від подальшого розроблення теорії фінансового контролю, що сприятиме створенню чіткої системиДФК, яка є складником усієї системи державного управління. А це, у свою чергу, потребує комплексного вирішення проблем, починаючи з розроблення понятійного апарату системиДФК, визначення його сутності, завдань, функцій і закінчуючи інструментарієм його здійснення.

Список літератури:

1. Мартиненко М.М. Основи менеджменту: підручник. Київ : Каравела, 2005. С. 247–248.
2. Тихомиров Ю.А. Механизм управления в развитом социалистическом обществе. Москва : Наука, 1978. С. 317–318.
3. Ирвин Дэвид. Финансовый контроль / пер. с англ. И.М. Шетинской, В.В. Бикова. Москва : Финансы и статистика, 1998. 253 с.
4. Пушкар Р.М., Тарнавська Н.П. Менеджмент: теорія та практика : підручник. 2-е вид. Тернопіль : Карт-бланш, 2017. С. 235.

5. Микитюк І.С. Роль фінансового контролю в умовах трансформації економіки. *Ринкова трансформація економіки постсоціалістичних країн* : матеріали Міжнародного форуму молодих вчених (Харків, 1920 трав. 2015 р.). Харків : ХНТУСГ. 2015. Т. 2. 313 с.
6. Шохин С.О., Воронина Л.И. Бюджетно-финансовый контроль и аудит. Теория и практика применения в России. Москва : Финансы и статистика, 1997. 237 с.
7. Финансы. Денежное обращение. Кредит : учебник / под ред. Л.А. Дробозиной. Москва : Финансы: ЮНИТИ, 1997. 621 с.
8. Дадашев А.З., Черник Д.Г. Финансовая система России : учебное пособие. Москва : ИНФРА, 1997. 247 с.
9. Овсянников Л. Закон о государственном финансовом контроле: все-таки нужен президентский контроль. *Президентский контроль*. 2018. № 9. С. 5.
10. Государственные и муниципальные финансы / под общ. ред. И.Д. Мацкуляка. Москва : Изд-во РАГС, 2013. С. 593.
11. Державний фінансовий контроль: Ревізія та аудит / П.К. Германчук, І.Б. Стефанюк, Н.І. Рубан, В.Г. Александров, О.І. Назарчук. Київ : НВП «АВТ», 2004. С. 424.
12. Лімська декларація керівних принципів аудиту державних фінансів. Керівні принципи аудиту державних фінансів. Київ : Вид. підг. за сприяння програми ПРООН з врядування, 2003. С. 23, 27.
13. Симоненко В.К., Барановський І.О., Петренко П.С. Основи єдиної системи державного фінансового контролю в Україні (макроекономічний аспект). Київ : Знання України, 2016. 280 с.

Bortnyak V.A. CONTROL AS A FUNCTION OF MANAGING THE FINANCIAL ACTIVITY OF THE STATE

The article describes the essence of the concept of “control” and clarifies its content. As a result of the analysis of definitions of the concept of “control” the basic approaches, the most essential features and properties to its understanding are distinguished. The author defines the concept of “control”, which, unlike the existing ones, takes into account its most essential features and properties, which makes it possible to distinguish it among other types of control; to extend the use, in addition to the traditional diagnostic field, to the process of preparation, adoption and implementation of management decisions in the sphere of management of public financial resources.

The main objective of the development of the financial market of Ukraine is to develop a comprehensive and transparent, highly liquid, efficient and fair market of financial services regulated by the state and integrated into the world market. However, to achieve this goal, it is necessary not only implement the relevant standards, but not least it is important to monitor compliance with their implementation. It should be noted that control over the activity of financial market participants is manifested as a function of the management system social processes. This applies mainly to social governance, political leadership, popular democracy, the rule of law, and so on. Control as a function of social management is a system of observation and verification of the process of functioning appropriate object in the social sphere of society in order to establish deviations from the set parameters. As social control function objectively necessary. It directs the process of managing the established ideal models, adjusting the behavior of the object under control. The essence of control is that the entity controls and verifies how the entity executes its regulations. Thus, social management and control are phenomena closely linked to one another and which, in interaction, form a stable system.

It is determined that control over the financial activity of the state is of great importance for its normal functioning, as well as the movement of financial resources at the micro and macro levels. It helps to conserve material and financial resources, replenish state trust funds in a timely manner, economically and efficiently use their funds. In general, state financial control contributes to strengthening financial discipline in all areas of social production, has a positive impact on the financial security of the state.

Key words: control, financial control, financial activity of the state.

Греца Я.В.

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ СПРОЩЕНОЇ СИСТЕМИ ОПОДАТКУВАННЯ ПІД ЧАС ЗДІЙСНЕННЯ ПОДАТКОВОГО ПЛАНУВАННЯ

У статті висвітлюються правові аспекти застосування спрощеної системи оподаткування під час здійснення податкового планування. Наголошено, що вибір системи оподаткування є важливим елементом податкового планування, який обов'язково здійснюється на початку господарської діяльності. Розкрито сутність спрощеної системи оподаткування та її значення для розвитку малого та середнього бізнесу. Вказано на те, що вибір системи оподаткування слід здійснювати з огляду на оптимальне податкове навантаження на бізнес. Не зважаючи на невисокі ставки єдиного податку порівняно із податками, які сплачуються на загальній системі оподаткування, його об'єктом оподаткування для платників третьої групи є загальний дохід, тому для платників з високим рівнем витрат його застосування не завжди є виправданим. Також під час вибору спрощеної системи оподаткування необхідно враховувати встановлені законом обмеження щодо граничного обсягу доходу та щодо допустимих видів діяльності. Зазначено, що на початку 2020 року парламент збільшив допустимий ліміт граничного доходу платників податків, тим самим зробивши крок назустріч малому та середньому бізнесу. Внесено пропозицію на законодавчому рівні усунути встановлені для платників єдиного податку першої та другої групи обмеження щодо кількості осіб, які можуть з такими підприємцями перебувати у трудових відносинах, оскільки вони є невиправданими з точки зору захисту інтересів держави, натомість чинять перешкоди для створення робочих місць і розвитку малого підприємництва. Звернуто увагу на те, що спрощена система оподаткування повинна використовуватись для великого бізнесу, однак на практиці мають місце зловживання під час її застосування, зокрема, шляхом дроблення бізнесу на значну кількість платників єдиного податку чи шляхом штучного збільшення витрат на оплату послуг таких підприємців. Наголошено на тому, що однією із найбільш суттєвих переваг спрощеної системи оподаткування є простота адміністрування єдиного податку. Разом з тим держава робить кроки щодо ускладнення обліку для платників єдиного податку шляхом запровадження обов'язкового застосування реєстраторів розрахункових операцій. Попри дискусійність такого кроку, він буде сприяти детінізації економіки, однак держава повинна робити кроки для полегшення умов ведення бізнесу та боротьби з корупцією.

Ключові слова: спрощена система оподаткування, єдиний податок, дохід, об'єкт оподаткування, облік, податкове планування, реєстратор розрахункових операцій.

Постановка проблеми. Під час здійснення податкового планування важливим етапом є вибір системи оподаткування. Для малого та середнього бізнесу в більшості випадків оптимальною є спрощена система оподаткування та обліку, яка передбачає сплату єдиного податку. Запроваджена ще у 1998 року, вона більш ніж за двадцять років існування довела свою ефективність та привабливість, сприявши розвитку малого та середнього бізнесу та його детінізації. З іншого боку, спрощена система є об'єктом постійної критики з огляду на легку можливість податкових зловживань і мінімізації доходів, що викликало дискусію про доцільність її існування з точки зору державних інтересів. Однак, не зважаючи на наявні

недоліки, повне скасування єдиного податку було б помилковим кроком, сама навіть ідея вкрай негативно сприймається малим бізнесом. Тому ми повинні далі йти по шляху удосконалення правового регулювання спрощеної системи оподаткування, знаходячи оптимальний баланс інтересів між малим бізнесом та державою.

Стан дослідження. Проблемам застосування спрощеної системи оподаткування в Україні були присвячені праці таких українських вчених, як В.А. Делас, В.І. Дмитрів, Т.П. Добрунік, М.К. Жужа, О.В. Коба, І.В. Колупаєва, Л.П. Ткачик та інші. Разом з тим багато з цих досліджень мали не правовий, а економічний характер, тому необхідними є подальші дослідження правових

аспектів застосування спрощеної системи оподаткування під час здійснення податкового планування.

Метою статті є розкриття юридичних аспектів вибору та застосування спрощеної системи оподаткування під час здійснення податкового планування, визначення проблемних аспектів під час сплати єдиного податку та внесення пропозицій щодо її удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, в Україні платники можуть обрати загальну систему оподаткування або спрощену систему, яка передбачає сплату єдиного податку. Крім того, платники на загальній системі оподаткування, а також платники єдиного податку третьої групи можуть зареєструватися платниками ПДВ (на загальній системі оподаткування під час досягнення визначеного законом обсягу оподаткованих операцій реєстрація платником ПДВ є обов'язковою). Визначення системи оподаткування обов'язково слід здійснювати на початку здійснення діяльності, під час реєстрації юридичної особи чи фізичної особи – підприємця, однак вибрана система оподаткування у процесі здійснення господарської діяльності може змінюватися (законодавство допускає таку можливість) залежно від зміни умов ведення бізнесу, його масштабів, законодавства тощо.

Спрощена система оподаткування, обліку та звітності – особливий механізм справляння податків і зборів, що встановлює заміну сплати окремих податків і зборів, встановлених пунктом 297.1 статті 297 Податкового кодексу України, на сплату єдиного податку в порядку та на умовах, визначених цією главою, з одночасним веденням спрощеного обліку та звітності [1]. Запропонована єдина модель спрощеної системи оподаткування для суб'єктів малого бізнесу забезпечує рівність організаційно-правових форм підприємництва, передбачає можливість послідовного переходу від одного рівня до системи іншого за зміни показників відповідності, створює об'єктивні умови, за яких рівень податкового навантаження чітко відповідає можливостям суб'єкта господарювання сплатити податки. При цьому зберігається мотивація підприємців до легалізації діяльності та мотивація місцевих органів влади до створення сприятливих умов для розвитку малого бізнесу [2, с. 15].

Під час вибору системи оподаткування слід враховувати, яка з обраних систем буде оптимальною з точки зору податкового навантаження. Слід врахувати, що юридичні особи на загальній системі

оподаткування сплачують податок на прибуток за ставкою 18 відсотків, а платники єдиного податку на третій групі сплачують 5 відсотків (3 відсотки у разі сплати ПДВ) від загального доходу. Тобто відмінність полягає не тільки у ставці, але і в об'єкті оподаткування, тому за різних умов вигіднішим може бути сплата чи податку на прибуток (якщо платник має значний обсяг витрат, які зменшують фінансовий результат до оподаткування), чи єдиного податку (якщо платник у достатньому обсязі таких витрат не має).

Для застосування спрощеної системи оподаткування та сплати єдиного податку суб'єкт підприємницької діяльності має відповідати певним критеріям. Нормами Податкового кодексу України передбачено суттєве звуження кола осіб, що можуть застосовувати спрощену систему оподаткування, також скорочується перелік видів підприємницької діяльності, на які поширюється спрощена система [3, с. 108].

Здійснюючи вибір системи оподаткування, необхідно враховувати наявні в законі обмеження щодо обсягу граничного річного доходу, який допускається на спрощеній системі. Законом України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо вдосконалення адміністрування податків, усунення технічних та логічних неузгодженостей у податковому законодавстві» від 16.01.2020 року збільшено обсяг граничного доходу для платників єдиного податку до одного мільйона для першої групи, п'яти мільйонів – для другої групи і семи мільйонів – для третьої групи [4]. Такий крок з боку держави є цілком обґрунтованим, як зазначає прес-служба Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства, протягом 2015–2019 років збільшився розмір мінімальної заробітної плати у 3,4 рази (з 2 019 грн. до 4 173 грн.), ставки податку для платників III групи збільшено з 2 до 3% (для платників ПДВ) та з 4 до 5% (для неплатників ПДВ), а також за період з 2015 року по 2019 рік індекс споживчих цін в Україні, за розрахунками Мінекономіки, становив 201,1%, тож попередні обмеження ліміту стримували розвиток малого та середнього бізнесу [5].

Приймаючи рішення про вибір спрощеної системи оподаткування, необхідно враховувати, чи достатні існуючі обмеження щодо суми доходу для суб'єкта господарювання, враховуючи його масштаби бізнесу. Природньо, що для великого бізнесу спрощена система оподаткування не підходить. Однак на практиці часто мають місце випадки, коли великий бізнес зловживає правом,

штучно дроблячи свою діяльність, здійснюючи її через значну кількість фізичних осіб – підприємців на спрощеній системі оподаткування. Тому на сучасному етапі завданням держави є реформувати податкову систему таким чином, щоб зберегти можливість для малих підприємств користуватися спрощеною системою, виключивши можливість для великих підприємств зловживати нею. Для цього необхідні заходи з попередження зловживань у спрощеній системі оподаткування з метою приховування доходів через подрібнення. Зокрема щодо використання кількох суб'єктами спрощеної системи оподаткування одного торгового приміщення, спільного користування сайтами і торговими марками [6, с. 762]. Через наявні зловживання ведеться дискусія щодо доцільності існування спрощеної системи оподаткування з точки зору інтересів держави. Однак суттєвий економічний і соціальний ефект функціонування спрощеної системи оподаткування доводить доцільність її подальшого застосування і розвитку в практиці оподаткування суб'єктів малого бізнесу, а зловживання і недоліки, виявлені у процесі застосування цього спеціального режиму оподаткування, викликають необхідність його удосконалення і реформування [7, с. 35].

Одним із видів обмежень, що застосовуються для першої та другої платників єдиного податку, є обмеження щодо кількості осіб, що можуть перебувати з ними у трудових відносинах. Так, для платників єдиного податку другої групи максимально дозволено мати десять найманих працівників, а платники податку першої групи взагалі позбавлені права використовувати найману працю. На наше переконання, таке обмеження є недоцільним і невинуватим, оскільки використання найманої праці платниками єдиного податку не має жодного негативного впливу на інтереси держави у сфері оподаткування, натомість відповідне обмеження стримує розвиток малого бізнесу, не сприяє створенню нових робочих місць, призводить до податкових втрат внаслідок ненадходження податків з доходів найманих працівників та внаслідок приховування трудових відносин. Тому ми пропонуємо усунути таке обмеження шляхом внесення відповідних змін до Податкового кодексу України.

Одним із важливих аспектів, що впливає на вибір системи оподаткування під час здійснення податкового планування, є зручність та простота ведення обліку та складання звітності, адміністрування податків і зборів. Простота та зручність адміністрування податків має не менш важливе

значення для платників, ніж рівень податкового навантаження. Податкова система України дуже часто є об'єктом критики не стільки через високий фіскальний тиск (рівень податкових ставок в Україні далеко не найвищий), скільки через недосконалість адміністрування податків. Слушною є думка про те, що однією з основних проблем податкової системи України є недосконалість управління податковими процесами та проблеми правозастосування, які притаманні усім суб'єктам податкових правовідносин, – як державі, так і платниками податків [8, с. 6]. Спрощена система обліку та звітності є однією з найбільш суттєвих переваг єдиного податку, що особливо важливо для малого і середнього бізнесу, які не мають таких організаційних та фінансових можливостей забезпечувати складний облік, як у великого бізнесу. Тому часто платники податків віддають перевагу єдиному податку через простоту його адміністрування, навіть якщо його застосування не є найбільш оптимальним з точки зору рівня податкового навантаження. Тривалий час спрощена система оподаткування приваблювала суб'єктів малого та середнього бізнесу тим, що платники єдиного податку у більшості випадків мали право не застосовувати реєстратор розрахункових операцій під час здійснення розрахунків у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг. Однак з часом ця преференція ставала дедалі більш обмеженою, обов'язок застосовувати реєстратор розрахункових операцій розповсюджувався на все ширше коло платників єдиного податку. Так, обов'язок застосовувати РРО поширили на підприємців, що перебували на другій – четвертій групі платників єдиного податку, у яких обсяг річного доходу перевищив один мільйон гривень, потім на підприємців, які здійснювали реалізацію технічно складних побутових товарів, які підлягають гарантійному ремонту. Але найбільш суттєві обмеження правам платників єдиного податку не використовувати РРО платникам єдиного податку були прийняті парламентом 20 вересня 2019 року. Коли Верховна Рада України схвалила законопроекти «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо детінізації розрахунків у сфері торгівлі і послуг» (законопроект № 1073) та «Про внесення змін до Закону України «Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг» (законопроект № 1053-1). Ці закони поетапно розширюють сферу застосування РРО платниками єдиного податку у 2020 році для більш широкого спектру видів економічної діяльності

(реалізація лікарських, медичних, ювелірних виробів, уживаних товарів, діяльність ресторанів, кафе, туристичних агенств, готелів тощо), а з 2021 року взагалі поширюють обов'язок застосування РРО для всіх платників єдиного податку, крім першої групи. Такі нововведення викликали жваву дискусію у бізнес-середовищі, серед представників малого та середнього бізнесу, значна частина яких сприйняла ці нові обмеження критично, як певні утиски бізнесу, нівелювання переваг від застосування спрощеної системи оподаткування. Крім того, враховуючи, що для платників другої групи сума єдиного податку є фіксованою, ставилася під сумнів доцільність таких кроків. Однак ініціатори розширення сфери застосування РРО обґрунтовували це тим, що сьогодні немає дієвої системи контролю за обсягом виручки платників єдиного податку, внаслідок чого підприємці фактично отримують дохід у обсязі, що значно перевищує гранично допустимий ліміт, однак не декларують його, що суттєво розширює сферу тіньової економіки. Крім того, застосування РРО у сфері малого підприємництва відповідає світовій практиці. На нашу думку, дієві кроки щодо легалізації доходів є виправданими, але при цьому держава має робити кроки назустріч підприємцям, одним із яких, але не достатнім, є збільшення допустимих лімітів доходу для платників єдиного

податку. Поряд з цим бізнес очікує на подальші кроки з удосконалення адміністрування податків, спрощення умов ведення бізнесу, боротьбу з корупцією, що відновить довіру до держави.

Висновки. Спрощена система оподаткування була і залишається ефективним інструментом податкового планування зважаючи на невисокий податковий тиск та простоту адміністрування єдиного податку. При виборі даного інструменту слід враховувати визначені законом обмеження щодо обсягу граничного доходу та видів діяльності, які не можуть здійснюватися платниками єдиного податку. Частина з цих обмежень, зокрема щодо кількості найманих працівників, має невиправданий характер і повинна бути скасована. За діючих умов спрощена система оподаткування може використовуватися для агресивного податкового планування, що містить ознаки зловживання правом. Для протидії цього держава запроваджує обов'язок застосування реєстраторів розрахункових операцій для платників єдиного податку. Такий крок, з одного боку, ускладнює ведення обліку для малого бізнесу, однак з іншого боку, сприяє його детінізації. Для відновлення довіри підприємців до держави остання повинна робити дієві кроки щодо покращення умов ведення бізнесу та боротьби з корупцією.

Список літератури:

1. Податковий кодекс України від 02.12.2010 року № 2755-VI. *Голос України*. 2010. № 229–230.
2. Делас В.А., Грицаюк А.В. Актуальні проблеми та напрями реформування спрощеної системи оподаткування в Україні. *International Scientific Journal "Internauka"*. URL: <https://www.inter-nauka.com/uploads/public/15209421251472.pdf>.
3. Колупаєва І.В., Шелест О.Л. Спрощена система оподаткування: сучасний стан та вплив. *Економічний вісник Донбасу* № 2 (32), 2013. с. 107–111.
4. Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо вдосконалення адміністрування податків, усунення технічних та логічних неузгодженостей у податковому законодавстві. Закон України від 16.01.2020 року. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66520.
5. В Україні підвищили ліміти річних доходів для фізосіб-підприємців. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2857900-v-ukraini-pidvisili-limiti-ricnih-dohodiv-dla-fizosibpidpriemciv.html>.
6. Ткачик Л.П., Бешко О.Я. Спрощена система оподаткування як інструмент агресивного податкового планування. *«Молодий вчений»*. № 2 (54). 2018. с. 758–763.
7. Жужа М.К. Принципові ознаки малого підприємництва як суб'єкта оподаткування. *Європейські перспективи*. 2015. Вип. 5. С. 32–38.
8. Правове регулювання адміністрування податку на додану вартість в Україні: монографія / С.М. Греца, Ю.М. Бисага, В.І. Ярема та ін. Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2016. 200 с.

Hretsa Ya.V. LEGAL ASPECTS OF THE IMPLEMENTATION OF THE SIMPLIFIED SYSTEM OF TAXATION IN TAX PLANNING

The article highlights the legal aspects of applying a simplified taxation system when performing tax planning. It is emphasized that the choice of the tax system is an important element of tax planning, which must be carried out in the beginning of business activity. The article reveals the essence of the simplified taxation system and its importance for the development of small and medium-sized businesses. It is pointed out that the choice of taxation system should be made on the basis of the optimal tax burden on business.

In spite of the low rates of the single tax compared to the taxes paid under the general taxation system, the object of taxation for the payers of the third group is the total income, so for high-cost taxpayers it is not always justified. Also, when choosing a simplified tax system, account should be taken of the statutory limits on marginal revenue and permissible activities. It is noted that the Parliament increased the allowable limit for taxpayers' marginal income at the beginning of 2020, thereby making a step towards small and medium-sized businesses. A legislative proposal was made to eliminate the restrictions on the number of persons that may be employed by single tax payers of the first and second groups as such restrictions are unjustified in terms of protection of the interests of the state; instead, they obstruct job creation and development of small business. Attention is drawn to the fact that the simplified taxation system should be used for big business. However, in practice there are abuses in its application, in particular by splitting the business by a large number of single taxpayers or by artificially increasing the costs of services to such entrepreneurs. It is emphasized that one of the most significant advantages of the simplified tax system is the ease of administration of the single tax. At the same time, the state is taking steps to complicate accounting for single tax payers by introducing mandatory use of registrars of settlement operations. Despite the controversy over such a move, it will help to unshade the economy, but the state must take steps to ease the conditions for doing business and fighting corruption.

Key words: *simplified tax system, single tax, income, object of taxation, accounting, tax planning, registrar of settlement operations.*

Кравченко Н.М.

Київський факультет

Національної академії Національної гвардії України

АНАЛІЗ ТЕОРЕТИЧНИХ ПОЛОЖЕНЬ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СЛУЖБОВО-БОЙОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У науковій статті розкрито роль психологічного забезпечення службово-бойової діяльності сил охорони правопорядку. Зроблено аналіз основних теоретичних положень психологічного забезпечення в умовах як службово-бойової, так і повсякденної діяльності. На прикладі нормативно-правових документів розкрито основні найбільш уживані терміни, категорії й теоретичні положення психологічного забезпечення службово-бойової діяльності. Виокремлено проблемні питання, на розв'язання яких необхідно звернути увагу в наукових дослідженнях з метою нормативного закріплення та подальшої практичної реалізації. Запропоновано шляхи й способи розв'язання пріоритетних завдань, які є актуальними із цього напрямку.

Для досягнення мети й вирішення пріоритетних завдань запропоновано виконання комплексних заходів. Насамперед варто звернути увагу на вдосконалення нормативно-правової бази; прискорене впровадження системи психологічної підготовки; рівень підготовки офіцерського, старшинського та сержантського складу з питань роботи з підлеглим особовим складом; моральне вдосконалення матеріально-технічної бази, технологій, форм і методів організації та проведення психологічного забезпечення; стан фінансування для подальшого всебічного розвитку цього напрямку.

Дійшли висновку, що необхідно вжити заходи щодо вдосконалення теоретичних положень системи психологічного забезпечення, яка включає в себе комплекс організаційних, методичних, просвітницьких, психопрофілактичних, психодіагностичних, психоформувальних і психокорекційних заходів, спрямованих на вивчення, формування та розвиток в особового складу професійно важливих психічних якостей, підтримання й відновлення оптимальних психічних станів, необхідних для успішного виконання службово-бойових завдань, збереження високого рівня психологічної безпеки та психологічного стану, запобігання виникненню професійної деформації. Усе це буде запорукою збереження фізичного та психічного здоров'я, підвищення психологічної стійкості, надійності й готовності сил охорони правопорядку до виконання завдань за призначенням.

Ключові слова: психологічне забезпечення, службово-бойова діяльність, сили охорони правопорядку, морально-психологічний стан, психологічна підготовка, психологічна допомога.

Постановка проблеми. Наша держава невпинно рухається вперед шляхом реформ, переборюючи застарілі стереотипи й погляди щодо стилю та методів управління країною й суспільством. Цей процес стосується всіх силових структур, у тому числі й сил охорони правопорядку. Відбувається пошук ефективних засобів, форм і методів впливу на особовий склад з метою ефективного виконання завдань підтримання внутрішньої безпеки держави.

У наш час зміщуються акценти в роботі командирів і начальників усіх рівнів з командно-адміністративних на психолого-педагогічні методи впливу на підлеглих. Такі тенденції зумовлені не лише наслідуванням загальносвітового процесу психологізації всіх сфер життя сучасного соціуму, а й наявним потенціалом психологічного забезпечення службово-бойової діяльності сил охорони

правапорядку, прикладне використання якого може зумовити якісно новий рівень їх функціонування [1, с. 6].

У цьому сенсі варто згадати дуже влучний вислів відомого військового та державного діяча М.І. Драгомирова: «Досконале озброєння, якісний план, знання військами техніки означають дуже багато, але не більш як нулі, коли зліва від них стоїть одиниця... Цією одиницею у військовій справі, як і у будь-якому виді діяльності, є людина». Цей вислів переконливо свідчить про важливу роль психологічної підготовки, а також подальшого психологічного забезпечення в силових структурах.

Формування та підтримання відповідного духовного стану суспільства й морально-психологічного стану особового складу військ (сил)

як у мирний час, так і в період воєнного протиборства неможливі без наявності в населення країни, його соціальних груп, збройних сил, військових колективів, конкретної особистості духовного (морально-психологічного) потенціалу. Саме тому морально-психологічний фактор у сучасній війні (збройному конфлікті) набуває особливого значення, стає одним із головних для держави та її збройних сил [2, с. 8].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у розроблення теоретичних основ проведення психологічної роботи у військах та органах внутрішніх справ України зробили такі фахівці у сфері військової психології, як Д.О. Александров, В.Г. Андросюк, Л.М. Балабанова, В.І. Барко, М.Й. Варій, Ю.Б. Ірхін, В.М. Корольчук, М.С. Корольчук, В.О. Лефтеров, І.І. Ліпатов, О.А. Матеюк, В.С. Медведєв, О.М. Морозов, В.І. Осьодло, Є.М. Потапчук, І.І. Приходько, О.Д. Сафін, В.В. Стасюк, О.В. Тімченко, В.В. Ягупов, С.І. Яковенко, В.М. Крайнюк, О.Ф. Хміляр і багато інших.

Разом із тим, незважаючи на те що питання психологічного забезпечення тим чи іншим чином розглядалися як вітчизняними, так і зарубіжними науковцями, багато аспектів цього напрямку є ще мало досліджуваними й потребують більшої уваги.

Постановка завдання. Мета статті полягає в тому, щоб на підставі наявних наукових і нормативних джерел зробити аналіз теоретичних положень психологічного забезпечення службово-бойової діяльності сил охорони правопорядку та запропонувати комплекс заходів спрямованих на їх удосконалення.

Виклад основного матеріалу дослідження. У військовій сфері та у сфері інших силових структур діяльність психолога має свої особливості. Зміст та особливості сучасної війни, її технічна й морально-психологічна насиченість передбачають високу громадянську свідомість, справжню бойову майстерність, психологічну стійкість і готовність воїнів переносити проблеми сучасної війни. Ці якості ґрунтуються на базі гуманітарної, тактичної, спеціальної, технічної, вогневої, фізичної та загальновійськової підготовки військовослужбовців [3].

Варто зазначити, що психологічне забезпечення в правоохоронних органах і військових формуваннях характеризується введенням штатних посад психологів, а також створенням психотренінгових центрів і позаштатних пунктів психологічної допомоги й реабілітації, вдоскона-

ленням діяльності науково-дослідних підрозділів, що досліджують проблеми найбільш ефективного застосування потенціалу психології в умовах як службово-бойової, так і повсякденної діяльності.

До сил охорони правопорядку зараховують Національну гвардію України, Службу безпеки України, Національну поліцію України, Державну прикордонну службу України, Державну службу України з надзвичайних ситуацій, Державну міграційну службу України, Військову службу правопорядку Збройних Сил України та Управління державної охорони України. Але на рівні нормативних документів психологічному забезпеченню основну увагу приділено лише Національній гвардії України та Державній службі України з надзвичайних ситуацій.

На основі Наказу МВС України «Про затвердження Положення про психологічне забезпечення в Національній гвардії України» від 08.12.2016 № 1285 розглянемо основні теоретичні положення психологічного забезпечення службово-бойової діяльності.

Терміни, що закріплені у вищезазначеному розпорядчому документі, мають такі значення:

– декомпресія – форма психологічної реабілітації військовослужбовців, які перебували в екстремальних (бойових) умовах службово-бойової діяльності, яка складається з комплексу заходів фізичного та психологічного відновлення організму людини та проводиться з метою поступової реадaptaції військовослужбовців до звичайних умов життєдіяльності, запобігання розвитку в них психологічних травм;

– екстремальні (бойові) умови – умови службово-бойової діяльності особового складу, що знижують психологічну безпеку, загрожують життю і здоров'ю людей і спричиняють вплив стрес-факторів (безпосередня загроза для життя, поранення, застосування зброї на ураження, присутність під час загибелі людей, робота із залишками тіл, перебування в заручниках чи полоні, фізичне, психологічне та сексуальне насильство), унаслідок чого підвищується тривожність, емоційна напруженість, створюється психотравмувальний вплив на психіку людини;

– поліграф – різновид психофізіологічної апаратури, що використовує комплексну багатоканальну комп'ютерну методику реєстрації змін психофізіологічних реакцій людини на певні психологічні стимули;

– посилена психологічна увага – система комплексних заходів психологічного характеру, що здійснюються з визначеною групою осіб, які

потребують першочергової психологічної допомоги у зв'язку з особливостями впливу на них стресогенних факторів службової й позаслужбової діяльності та навчально-виховного процесу, з метою своєчасної профілактики надзвичайних подій і запобігання їм серед особового складу, підвищення рівня його адаптаційних можливостей до умов службово-бойової діяльності й забезпечення психологічного благополуччя, збереження психічного та фізичного здоров'я, запобігання службовому та побутовому травматизму;

– професійно-психологічний відбір – безперервний керований процес, що включає комплекс психодіагностичних заходів щодо виявлення рівня розвитку професійно важливих якостей особистості й визначення рівня придатності кандидатів для проходження військової служби за контрактом і служби у військовому резерві, участі в міжнародних операціях з підтримання миру й безпеки в складі національного персоналу або національного контингенту, навчання у вищих військових навчальних закладах (навчальних військових частинах (центрах), призначення кандидатів на керівні посади, а також прогнозування подальшої службово-бойової діяльності військовослужбовців за обраною військовою спеціальністю;

– психологічна допомога – вид допомоги, що надається людині чи групі людей для відновлення необхідної якості психологічних станів, покращення функціонування психічних процесів, поведінки, спілкування та їх реалізації в груповій діяльності;

– психологічна експрес-діагностика – швидке оцінювання індивідуально-психологічних особливостей військовослужбовців з метою встановлення ступеня їх відповідності вимогам та умовам виконання службових обов'язків, контроль за психоемоційним станом військовослужбовців і визначення необхідності в наданні відповідної психологічної підтримки, допомоги;

– психологічна підтримка – система соціально-психологічних, психолого-педагогічних засобів, способів і методів допомоги особі з метою оптимізації її психоемоційного стану в процесі формування здібностей і самосвідомості, спрямування зусиль особи на реалізацію власної професійної діяльності;

– психологічна просвіта – систематичне та організоване розповсюдження серед особового складу психологічної інформації з метою формування в нього розуміння закономірностей функціонування людської психіки й поведінки людей в екстремальних умовах, формування знання шляхів

і способів управління можливостями власної психіки, надання самопомоги та першої психологічної допомоги іншим військовослужбовцям, а також готовності й бажання отримувати професійну психологічну допомогу в разі потреби;

– психологічна реабілітація – система заходів, спрямованих на збереження, відновлення та корекцію психологічних станів, необхідних для забезпечення оптимального рівня боєздатності військовослужбовців, які були піддані впливу психотравмувальних стрес-факторів, а також створення сприятливих умов для подальшого успішного виконання ними службово-бойових завдань;

– психологічне інформування (інструктаж) – форма проведення професійно-психологічної підготовки особового складу перед виконанням службово-бойового завдання, що передбачає формування командирами (начальниками) у військовослужбовця образу майбутніх дій і можливих надзвичайних ситуацій; створення необхідної психологічної установки, готовності, емоційного настрою на ефективне виконання службово-бойових завдань; зняття надлишкової психологічної напруги;

– психологічне консультування – комплекс заходів, які застосовуються (за необхідності) для надання військовослужбовцям психологічної інформації, емоційної підтримки й уваги до їхніх переживань, що допомагають прийняти усвідомлене рішення та оцінити психологічні ресурси щодо бажаних поведінкових змін, допомоги, спрямованої на усвідомлення впливу стрес-факторів, розширення самосвідомості й підвищення психологічної компетентності, зміну ставлення до проблеми, підвищення стресової та кризової толерантності, відповідальності, засвоєння нових моделей поведінки;

– психологічне моделювання – форма проведення професійно-психологічної підготовки особового складу, яка полягає в наданні керівниками занять увідних даних щодо створення реалістичного образу, тактики дій, бойових можливостей імовірного противника чи правопорушників, створення фізичних і психічних навантажень, характерних для виконання службово-бойових завдань;

– психологічний супровід виконання службово-бойових завдань – комплекс заходів з підтримання оптимального стану психологічного здоров'я військовослужбовців під час виконання ними службово-бойових завдань шляхом формування їх психологічної стійкості до впливу стресових чинників, психологічної готовності

до виконання завдань служби за призначенням і запобігання виникненню негативних психологічних станів;

– психопрофілактика – комплекс організаційних, службових, правових, просвітницьких, соціально-економічних, психологічних і медичних заходів, спрямованих на запобігання виникненню та розвитку психічних розладів, негативних психологічних станів за допомогою створення сприятливих психологічних умов для навчання, виконання службово-бойових завдань, запобігання психологічному виснаженню, зниження рівня психологічної безпеки особистості, професійного вигорання та деформації особового складу, надання психологічної підтримки військовослужбовцям, особливо в період їх адаптації до військової служби, і військовослужбовцям, зарахованим до групи посиленої психологічної уваги, з метою забезпечення їх високої працездатності й ефективності службово-бойової діяльності;

– соціально-психологічний клімат військового колективу – сукупність характеристик стану групової психіки, ставлення військовослужбовців до умов і характеру службово-бойової діяльності підрозділу, колег по службі, командирів (начальників) [4].

Разом із тим терміни, які ми розглянули вище, мають не вичерпний перелік. Саме тому, на нашу думку, доцільно буде розглянути Наказ МВС України «Про затвердження Порядку психологічного забезпечення в Державній службі України з надзвичайних ситуацій» від 31.08.2017 № 747, на основі якого розкрити ті теоретичні положення, які не згадувалися в попередньому Наказі, але які мають вагоме значення в психологічному забезпеченні Державної служби України з надзвичайних ситуацій.

Ці терміни вживаються в таких значеннях:

– екстрена психологічна допомога – це система короткострокових заходів, націлених на регуляцію актуального психологічного, психофізіологічного стану та негативних переживань людини або групи людей, постраждалих унаслідок надзвичайної ситуації, за допомогою професійних методів, які відповідають вимогам ситуації;

– психологічна підготовка – комплекс взаємопов'язаних заходів, які здійснюються в загальній системі службової підготовки, а також у навчально-виховному процесі та безпосередньо в процесі виконання завдань за призначенням, які спрямовані на формування, розвиток і підтримку психологічної готовності осіб рядового й начальницького складу служби цивільного захисту (далі – особи рядового

й начальницького складу), рятувальників до професійної діяльності, виконання завдань за призначенням у складних та екстремальних умовах;

– психологічне відновлення – система заходів, спрямованих на збереження, відновлення та корекцію психічних станів, створення сприятливих умов, необхідних для забезпечення оптимального рівня готовності до виконання завдань за призначенням;

– психологічне забезпечення – комплекс психодіагностичних, психопрофілактичних і психокорекційних заходів, спрямованих на вивчення, формування та розвиток в осіб рядового й начальницького складу, рятувальників і працівників професійно важливих психологічних якостей, підтримання позитивних психічних станів, необхідних для успішного виконання завдань за призначенням і збереження високого рівня психологічної безпеки;

– стрес-фактори – обставини, що викликають стресовий стан [5].

На основі аналізу вищезазначених нормативно-правових документів можна зробити висновок, що, незважаючи на нормативно-правові акти та наукові джерела, у яких тим чи іншим чином згадуються положення про психологічне забезпечення, наявність лише двох наказів із цього напрямку говорить про недостатнє його вивчення та, як наслідок, прогалини в законодавстві із цього питання.

Отже, проблема організації надання психологічної допомоги та здійснення психокорекційної роботи у військових частинах, формування групи посиленої психологічної уваги й робота з військовослужбовцями, які до неї зараховані, є важливою та актуальною, водночас вона не достатньо широко розроблена в керівних документах і методичних матеріалах, які використовуються військовими психологами, іншими посадовими особами під час організації роботи з особовим складом [6, с. 5].

Для досягнення мети й вирішення пріоритетних завдань необхідно забезпечити виконання комплексних заходів і звернути увагу на таке:

– удосконалення нормативно-правової бази;

– прискорене впровадження системи психологічної підготовки;

– рівень підготовки офіцерського, старшинського та сержантського складу з питань роботи з підлеглим особовим складом;

– моральне вдосконалення матеріально-технічної бази, технологій, форм і методів організації та проведення психологічного забезпечення;

– стан фінансування для подальшого всебічного розвитку цього напрямку.

Виходячи з вищевикладеного, доцільно сформулювати такі рекомендації:

1) оцінити стан та ефективність психологічного забезпечення за сучасних умов;

2) під час розроблення нормативно-правових документів урахувати особливості функціонування психологічного забезпечення;

3) удосконалити організаційно-штатні структури органів, які безпосередньо відповідають за організацію психологічного забезпечення;

4) підвищити вимоги до загального рівня підготовки офіцерського складу з питань організації роботи з людьми; управління військовими колективами; володіння прийомами, формами, методами роботи з особовим складом;

5) спрямувати діяльність наукових установ на наукове й методичне вирішення проблем психологічної підготовки особового складу сил охорони правопорядку з метою їх якісного психологічного забезпечення;

6) оснащення військ (сил) сучасними технічними засобами психологічного забезпечення.

Висновки. Отже, в реаліях сьогодення відбувається пошук ефективних засобів, форм і методів впливу на особовий склад з метою ефективного

виконання завдань підтримання внутрішньої безпеки держави.

Як результат, необхідно вжити заходи щодо вдосконалення теоретичних положень системи психологічного забезпечення, яка включає в себе комплекс організаційних, методичних, просвітницьких, психопрофілактичних, психодіагностичних, психоформувальних і психокорекційних заходів, спрямованих на вивчення, формування та розвиток в особового складу професійно важливих психічних якостей, підтримання й відновлення оптимальних психічних станів, необхідних для успішного виконання службово-бойових завдань, збереження високого рівня психологічної безпеки та психологічного стану, запобігання виникненню професійної деформації. Усе це буде запорукою збереження фізичного та психічного здоров'я, підвищення психологічної стійкості, надійності й готовності сил охорони правопорядку до виконання завдань за призначенням.

Отже, підбиваючи підсумки, ми дійшли висновку, що теоретичні положення психологічного забезпечення службово-бойової діяльності потребують значного наукового дослідження, нормативного закріплення та подальшої практичної реалізації.

Список літератури:

1. Прикладна психологія службово-бойової діяльності сил охорони правопорядку : підручник / І.І. Приходько, І.І. Ліпатов, Л.Ф. Шестопалова та ін. ; за заг. ред. проф. І.І. Приходька, 2-ге вид. Харків : НА НГУ, 2016. 334 с.

2. Морально-психологічне забезпечення у Збройних Силах України : підручник : у 2 ч. / колектив авторів ; за заг. ред. В.В. Стасюка. Київ : НУОУ, 2012. Ч. 1. 682 с.

3. Ягупов В.В. Загальнодидактичні основи навчання військовослужбовців строкової служби Збройних сил України : автореф. дис. ... докт. пед. наук : 13.00.04. Київ, 2002. 34 с.

4. Про затвердження Положення про психологічне забезпечення в Національній гвардії України : Наказ МВС України від 08.12.2016 № 1285. *Офіційний вісник України*. 2017. № 13. С. 133. Ст. 379.

5. Про затвердження Порядку психологічного забезпечення в Державній службі України з надзвичайних ситуацій : Наказ МВС України від 31.08.2017 № 747. *Офіційний вісник України*. 2017. № 96. С. 527. Ст. 2944.

6. Форми і методи надання психологічної допомоги та здійснення психокорекційної роботи у військових частинах, установах і закладах ЗС України : навчально-методичний посібник / укл. О.М. Чепур, В.Д. Наконечний, В.Е. Петухов. Київ, 2013. 54 с.

Kravchenko N.M. ANALYSIS OF THEORETICAL PROVISIONS

OF THE PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF THE MILITARY-COMBAT ACTIVITY

In the scientific article the role of psychological support of the military-combat activity of law enforcement forces is revealed. The analysis of the basic theoretical provisions of psychological support, both in terms of combat and daily activities. The most commonly used terms, categories and theoretical provisions of psychological support for combat service are revealed on the example of legal documents. The problematic issues that need to be addressed in scientific research for regulatory support and further practical implementation are highlighted. The ways and method of solving priorities tasks that are relevant in this area are suggested.

Complex measures are proposed to achieve the goal and address the priority tasks. First of all, we should pay attention to: improvement of the regulatory framework; accelerated implementation of the psychological

training system; the level of training of officers, sergeants and sergeants on the work with subordinate personnel; moral improvement of material and technical base, technologies, forms and methods of organization and carrying out psychological support; state of financing for the further comprehensive development of this area.

It was concluded that it is necessary to take measures to improve the theoretical provisions of the psychological support system, which includes a set of organizational, methodological, educational, psychoprophylactic, psychodiagnostic, psycho-forming and psycho-corrective measures aimed at the study, formation and development in the professional staff and restoration of optimal mental states necessary for successful performance of combat tasks, maintaining a high level of psychological safety and psychological condition, prevention of professional deformation. All this will guarantee the preservation of physical and mental health, increase psychological stability, reliability and readiness of law enforcement forces to performing tasks on purpose.

Key words: *psychological support, military-combat activity, forces of law enforcement, moral and psychological state, psychological preparation, psychological assistance.*

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32838/2707-0581/2020.1/25>

Пасіка С.П.

Військовий інститут

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Скиба О.С.

Військовий інститут

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Горбачук О.П.

Військовий інститут

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ПРОБЛЕМ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ НАДАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК УЧАСНИКАМ БОЙОВИХ ДІЙ

У статті проведено аналіз нормативно-правових актів, що регулюють деякі питання надання земельних ділянок громадянам, які мають статус учасників бойових дій. Розглянуто та проаналізовано загальні тенденції правового регулювання надання земельних ділянок учасникам бойових дій.

Сьогодні існує низка проблем і недоліків у застосуванні нормативно-правових актів із цих питань, що потребують законодавчого врегулювання. Також існує ціла низка питань, які не врегульовані законодавством України.

Аналізуючи чинне законодавство, що регулює питання надання земельних ділянок громадянам, які мають статус учасників бойових дій, ми з'ясували, що держава та її органи, на жаль, не несуть юридичної відповідальності за незабезпечення прав громадян, які мають статус учасників бойових дій, на відведення земельних ділянок, що є одним із приводів недоотримання соціальної справедливості.

Відсутні механізми притягнення до відповідальності представників органів державної влади та місцевого самоврядування за незабезпечення прав громадян, які мають статус учасників бойових дій, на відведення земельних ділянок, що спонукає недоброчесних посадових осіб на створення корупційних механізмів.

Деякі органи місцевого самоврядування своїми рішеннями встановлюють додаткові, не передбачені законом умови реалізації права громадян на отримання земельної ділянки, які обмежують права громадян, що мають статус учасників бойових дій, і суперечить законодавству. Такі рішення порушують норми Земельного кодексу України, що регулюють ці правовідносини і є імперативними до виконання.

Існують нормативно-правові акти, які містять колізійні норми, що також значно ускладнює реалізацію прав учасників бойових дій на отримання земельних ділянок.

Такий стан справ породжує проблеми як правового, так і правозастосовного характеру. Це ускладнює реалізацію права на землю учасників бойових дій.

З огляду на те що науковцями приділяється недостатньо уваги щодо реалізації прав на землю громадянами, які мають статус учасників бойових дій, зазначена тематика є актуальною й потребує додаткових наукових досліджень.

Усе це має спонукати на рішучі кроки з вирішення цієї проблеми, що полягає в створенні належного правового регулювання процесів надання земельних ділянок учасникам бойових дій.

Ключові слова: учасник бойових дій, першочергове відведення земельних ділянок, безоплатна передача, ветеран війни, соціальний захист.

Постановка проблеми. Наявність прогалин у нормативно-правових актах, що регулюють питання надання земельних ділянок учасникам бойових дій, породжує проблеми як правового, так і правозастосовного характеру. Це ускладнює реалізацію земельного права учасників бойових дій, тому зазначена тематика є досить актуальною в умовах сьогодення.

Правове регулювання надання земельних ділянок учасникам бойових дій в Україні є досить актуальним.

Станом на 01.07.2019 за інформацією, що надійшла від відомчих комісій щодо надання статусу учасника бойових дій особам, які брали участь у проведенні антитерористичної операції,

статус учасника бойових дій надано 369 451 особам [1].

Усі вони мають право на першочергове відведення земельних ділянок для індивідуального житлового будівництва, садівництва й городництва. Але, на жаль, таке право учасників бойових дій на практиці дуже складно реалізується. Основною причиною складної реалізації цього права є його недосконале законодавче регулювання.

Згідно з інформацією, наданою Державною службою України з питань геодезії, картографії та кадастру, станом на 29.11.2019 учасниками бойових дій подано заяв на отримання земельних ділянок – 334 711 шт.

Прийнято наказів щодо надання дозволів на розробку проектів землеустрою щодо відведення 225 097 земельних ділянок загальною площею 311363,2533 га та прийнято наказів щодо затвердження проектів землеустрою й надання у власність 151 953 земельних ділянок загальною площею 217833,7944 га [2].

Беручи до уваги статистику, надану Держгеокадастром, ми провели аналіз реалізації земельних прав учасниками бойових дій і можемо зазначити, що своє право реалізувало лише 45,4% учасника бойових дій від загальної кількості поданих заяв на отримання земельних ділянок. А якщо виходити із загальної кількості учасників бойових дій, то своїм правом на отримання земельних ділянок у власність скористалося лише 41% ветеранів.

Проаналізувавши статистичні дані й нормативно-правові акти, ми дійшли висновку, що існує проблема не лише в наданні державними та місцевими органами самоврядування земельних ділянок, а також є проблема правової обізнаності учасників бойових дій, які скористалися своїм правом на звернення для першочергового отримання земельних ділянок. Ми можемо констатувати, що для реалізації свого земельного права звернулося 90% від загальної кількості учасників бойових дій, а реалізували своє право на першочергове отримання земельних ділянок лише 35% від кількості осіб, які звернулися.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням соціального забезпечення військовослужбовців і соціального захисту учасників бойових дій займалися багато вчених, серед яких – І.Л. Бородин, О.О. Опанасенко, І.М. Коротатнік, В.Й. Пашинський, В.І. Кириленко, О.С. Верба, В.О. Алещенко та інші.

Однак варто зазначити, що в частині проблем правового регулювання надання земельних ділянок учасникам бойових дій існує багато дискусій

серед юристів-практиків щодо застосування законодавства, яке регулює ці питання в судових процесах, і щодо спорів з органами влади та місцевого самоврядування. На нашу думку, науковцями приділяється недостатньо уваги із цього питання, хоча проведення таких досліджень буде сприяти більш якісному забезпеченню реалізації прав на землю учасників бойових дій з боку держави.

Постановка завдання. Мета дослідження – проаналізувати проблеми правового регулювання надання земельних ділянок учасникам бойових дій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Надання земельних ділянок учасникам бойових дій – це обов'язок держави, а отримання земельних ділянок цією категорією громадян – це їхнє право.

Відповідно до п. 14 ст. 12 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», учасникам бойових дій надається пільга у вигляді першочергового відведення земельних ділянок для індивідуального житлового будівництва, садівництва й городництва [3].

Конституцією України визначено, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність.

Утвердження й забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [4].

Виходячи з норм Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» й Земельного кодексу України, учасники бойових дій мають право першочергового відведення земельних ділянок не за всіма цільовими призначеннями, що визначені Земельним кодексом України, а лише за тими, що визначені Законом України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», а саме: для індивідуального житлового будівництва, садівництва, городництва [3].

Прийнявши у 2001 році Земельний кодекс України, законодавець не вніс зміни до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» в частині переліку цільового призначення земель, на які мають першочергове відведення учасники бойових дій (Закон прийнято в 1993 році).

Також провівши аналіз відкритих джерел на предмет кількісного стану нормативно-правових актів, що регулюють земельні відносини в Україні, ми дійшли висновку, що є близько 120 нормативно-правових актів, що регулюють такі відносини.

За результатами аналізу ми можемо зазначити, що, незважаючи на те що земельне законодавство кодифіковане в Земельний кодекс України, ще існує велика кількість нормативно-правових актів, які доповнюють або заперечують чинні норми Кодексу, і це є суттєвою проблемою в регулюванні земельних відносин, яка не лише не забезпечує право громадян на отримання земельних ділянок, а й може породжувати цілу низку корупційних ризиків у сфері земельних відносин.

Крім того, така ситуація призводить до великої кількості правових колізій і підриває довіру громадян як до органів державної влади, так і до органів місцевого самоврядування.

У зв'язку з тим що законодавець проігнорував приведення раніше виданого Закону до вимог Земельного кодексу України в частині переліку видів цільового призначення земель, відбувається необґрунтоване порушення прав учасників бойових дій.

Також держава та її органи, на жаль, не несуть відповідальності за незабезпечення прав учасників бойових дій на відведення земельних ділянок, що також є одним із приводів недотримання соціальної справедливості.

Проте учасники бойових дій мають право на загальних підставах (не першочергово) отримати земельні ділянки з цільовим призначенням, не зазначеним у Законі України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту».

Учасники бойових дій як громадяни України можуть отримати у власність земельні ділянки із земель державної або комунальної власності за рішенням органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування в межах їхніх повноважень, визначених Земельним кодексом України, або за результатами аукціону в межах норм безоплатної приватизації.

Набуття права на землю в такому випадку учасниками бойових дій здійснюється шляхом передачі земельних ділянок у власність або надання їх у користування.

Безоплатна передача земельних ділянок у власність учасникам бойових дій у такому випадку може провадитися в разі приватизації земельних ділянок, які перебувають у користуванні громадян, одержання земельних ділянок унаслідок приватизації державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій і в разі одержання земельних ділянок із земель державної й комунальної власності в межах норм безоплатної приватизації, визначених Земельним кодексом України.

Передача земельних ділянок безоплатно у власність учасникам бойових дій у межах норм, визначених Земельним кодексом України, провадиться один раз по кожному виду використання.

Надання у власність земельних ділянок здійснюється в порядку, визначеному ст. 118 Земельного кодексу України, за умови, що учасник бойових дій не скористався своїм правом на безоплатне отримання у власність земельної ділянки та надав відповідний документ, що посвідчує його участь в антитерористичній операції (посвідчення, довідка, наказ тощо) [5].

Аналізуючи земельне законодавство, потрібно зазначити, що воно територіально не обмежує громадянина, який є учасником бойових дій, на отримання земельної ділянки за місцем проживання. Тобто учасник бойових дій може подати заяву щодо отримання майбутньої ділянки, яка буде знаходитися в будь-якій територіальній одиниці нашої держави. Але потрібно розуміти, що, чим «популярніша» й цінніша земельна ділянка, тим важче її буде отримати.

Провівши аналіз рішень органів місцевого самоврядування, ми можемо зазначити, що деякі органи місцевого самоврядування своїми рішеннями встановлюють додаткові, не передбачені законом умови реалізації права громадян на отримання земельної ділянки, які, на нашу думку, обмежують права учасників бойових дій і суперечать законодавству в частині вільного вибору місця розташування земельних ділянок, надаючи перевагу лише громадянам, які зареєстровані та проживають на певній території відповідний проміжок часу, що не відповідає правовому акту вищої сили – Земельному кодексу України.

Як висновок ми зазначаємо, що Земельний кодекс України не передбачає регулювання земельних відносин щодо надання земельних ділянок громадян у власність актами органів місцевого самоврядування, а ст. 118, яка регулює ці правовідносини, є імперативною й забезпечує однакове правове регулювання цих відносин в Україні.

Відповідно до ст. 118 Земельного кодексу України, учасники бойових дій, зацікавлені в одержанні безоплатно у власність земельної ділянки із земель державної або комунальної власності для ведення фермерського господарства, ведення особистого селянського господарства, ведення садівництва, будівництва й обслуговування жилого будинку, господарських будівель і споруд (присадибної ділянки), індивідуального дачного будівництва, будівництва індивідуальних гаражів у межах норм безоплатної приватизації, подають

клопотання до відповідного органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування, який передає земельні ділянки державної чи комунальної власності у власність відповідно до повноважень, визначених ст. 122 Земельного кодексу України [5].

Проаналізувавши цю норму, ми бачимо, що знову маємо недосконалість земельного законодавства, яке не врахувало першочергове відведення земельних ділянок учасникам бойових дій для індивідуального житлового будівництва та городництва і змушує нас звертатися до Класифікації видів цільового призначення земель, затвердженої підзаконним нормативно-правовим актом, а саме Наказом Державного комітету України із земельних ресурсів від 23.07.2010 № 548 [6], яка зараховує землі для садівництва та городництва до земель сільськогосподарського призначення (землі, надані для виробництва сільськогосподарської продукції, здійснення сільськогосподарської науково-дослідної та навчальної діяльності, розміщення відповідної виробничої інфраструктури, у тому числі інфраструктури оптових ринків сільськогосподарської продукції, або призначені для цих цілей; землі, надані для діяльності у сфері надання послуг у сільському господарстві, тощо), а землі для індивідуального житлового будівництва – до земель житлової забудови (землі, які використовуються для розміщення житлової забудови (житлові будинки, гуртожитки, господарські будівлі тощо); землі, які використовуються для розміщення гаражного будівництва), проте потрібно зазначити, що така класифікація, як земля для індивідуального житлового будівництва, узагалі відсутня як у Земельному кодексі України, так і в Класифікації видів цільового призначення земель.

Учасник бойових дій у клопотанні зазначає цільове призначення земельної ділянки та її орієнтовні розміри. До клопотання додаються графічні матеріали, на яких зазначено бажане місце розташування земельної ділянки, погодження землекористувача (у разі вилучення земельної ділянки, що перебуває в користуванні інших осіб) і документи, що підтверджують досвід роботи в сільському господарстві або наявність освіти, здобутої в аграрному навчальному закладі (у разі надання земельної ділянки для ведення фермерського господарства) [5].

Передача земельних ділянок безоплатно у власність учасникам бойових дій у межах, визначених ст. 121 Земельного кодексу України, проводиться один раз по кожному виду використання. Це озна-

чає, що учасник бойових дій має право отримати в приватну власність шість земельних ділянок різного цільового призначення.

У разі надходження до органу державної влади чи органу місцевого самоврядування клопотання про надання дозволу на розробку проекту землеустрою воно має бути зареєстроване в обов'язковому порядку.

Проблемним також залишається питання щодо графічних матеріалів, які заявник повинен подати до клопотання. Станом на сьогодні форма графічних матеріалів не затверджена жодним нормативним актом. Цим зловживають посадові особи органів влади, які приймають рішення про виділення земельних ділянок і відмовляють у наданні дозволу на розробку документації.

У свою чергу, орган виконавчої влади або місцевого самоврядування не більше ніж протягом 1 місяця розглядає подане клопотання. За результатами розгляду надається дозвіл на розробку проекту землеустрою або вмотивована відмова на його розробку, але цей термін часто порушується, зважаючи на сесійний порядок роботи рад.

Підставою відмови, відповідно до ч. 7 ст. 118 Земельного кодексу України, у наданні такого дозволу може бути лише невідповідність місця розташування об'єкта вимогам законів, прийнятих відповідно до них нормативно-правових актів, генеральних планів населених пунктів та іншої містобудівної документації, схем землеустрою й техніко-економічних обґрунтувань використання та охорони земель адміністративно-територіальних одиниць, проектів землеустрою щодо впорядкування територій населених пунктів, затверджених у встановленому законом порядку [5]. Тобто якщо ділянка належить відповідній громаді й відсутня жодна з передбачених підстав для відмови, то надається дозвіл. А якщо щодо певної ділянки дано дозвіл одній людині, то іншій на ту саму ділянку не може бути наданий дозвіл без її попереднього вилучення.

Після отримання дозволу на розробку проекту землеустрою громадянин звертається до виконавців робіт із землеустрою (виконавці робіт із землеустрою та розробники документації із землеустрою – юридичні особи, які володіють необхідним технічним і технологічним забезпеченням і в складі яких працюють не менше ніж два сертифіковані інженери-землевпорядники, а також фізичні особи-підприємці, які володіють необхідним технічним і технологічним забезпеченням і є сертифікованими інженерами-землевпорядниками) та на основі укладеного договору

між громадянином і зазначеною юридичною особою у строк не більше ніж 6 місяців має бути розроблена землевпорядна документація згідно зі ст. 28 Закону «Про землеустрій» [7].

Варто зазначити, що в Земельному кодексі України не наведено переліку підстав, за яких орган виконавчої влади має право відмовити в затвердженні проекту та наданні ділянки у власність. Та поряд із цим ч. 11 ст. 118 Земельного кодексу України вказує на можливість оскаржити відмову ради передати ділянку у власність.

Згідно зі ст. ст. 125, 126 Земельного кодексу України, право власності на земельну ділянку виникає з моменту державної реєстрації цього права й оформлюється відповідно до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» [9].

Отже, учасник бойових дій, щоб реалізувати своє право на отримання земельної ділянки, повинен пройти велике коло бюрократії, колізій і зловживань з боку посадових осіб органів державної влади чи місцевого самоврядування. На папері це виглядає набагато простіше, ніж є насправді.

Щоб уникнути таких випадків, було б доцільно внести зміни до законодавчих актів України про встановлення відповідальності посадових осіб органів державної влади чи місцевого самоврядування за безпідставну відмову учасникам бойових дій у наданні їм відповідних земельних ділянок.

Крім того, на стадії отримання дозволу на розробку проектною документацією із землеустрою законодавець заклав у Земельний кодекс України суперечливі моменти, а саме коли заявник у встановлені строки не отримав дозволу на розробку проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки або мотивовану відмову у його наданні відповідного органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування, який передає земельні ділянки державної чи комунальної власності у власність. У такому випадку учасник бойових дій у місячний строк з дня закінчення зазначеного строку має право замовити розроблення проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки без надання такого дозволу, про що письмово повідомляє відповідний орган виконавчої влади або орган місцевого самоврядування. До письмового повідомлення додається договір на виконання робіт із землеустрою щодо відведення земельної ділянки,

Ми можемо дійти висновку, що принцип мовчазної згоди – це один із інститутів дозвільної системи. Його сутність полягає в тому, що особа набуває право на провадження певних дій без

одержання документа дозвільного характеру за умови, якщо ним подано в установленому законом порядку заяву та документи в повному обсязі, але в установленій законом строк документ дозвільного характеру або рішення про відмову в його видачі не видано або не направлено.

Тобто учасник бойових дій може застосувати принцип мовчазної згоди та самостійно укласти з відповідною проектною організацією договір на розроблення проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки. Проте в подальшому він буде зобов'язаний подати розроблений проект на погодження до того ж органу державної влади чи місцевого самоврядування. Уклавши кошти на розробку проектною документацією, учасник бойових дій так і не зможе реалізувати своє право на отримання земельної ділянки в приватну власність, отримавши відмову від органу державної влади чи органу місцевого самоврядування.

Є інший шлях. Учасник бойових дій може звернутися з позовом до адміністративного суду й визнати дії або бездіяльність органу державної влади чи місцевого самоврядування протиправними та зобов'язати вказаний орган видати відповідний дозвіл на розробку проекту землеустрою. Проте в більшості випадків органи державної влади чи місцевого самоврядування по-своєму тлумачать ч. 7 ст. 118 Земельного кодексу України або принцип «мовчазної згоди» й указують, що він може бути реалізований лише в частині замовлення та виготовлення проекту.

Тому й цей шлях має юридичну колізію, яка виникає під час державної реєстрації земельної ділянки. Так, відповідно до ст. 24 Закону України «Про державний земельний кадастр», державна реєстрація земельних ділянок здійснюється за місцем їх розташування відповідним Державним кадастровим реєстратором центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері земельних відносин [8].

Державна реєстрація земельних ділянок здійснюється за заявою особи, якій за рішенням органу виконавчої влади, органу місцевого самоврядування надано дозвіл на розроблення документації із землеустрою, що є підставою для формування земельної ділянки при передачі її у власність чи користування із земель державної чи комунальної власності.

Виходячи зі ст. 24 Закону України «Про державний земельний кадастр», учасник бойових дій, розробивши проект землеустрою за принципом мовчазної згоди, без отримання відповідного дозвільного документа, а саме рішення

органу виконавчої влади, органу місцевого самоврядування про надання дозволу на розроблення документації із землеустрою, фактично позбавлений можливості провести державну реєстрацію земельної ділянки, чим самим не може реалізувати своє право на безоплатне отримання земельної ділянки в приватну власність.

Також потрібно зазначити, що законодавчо неврегульоване питання застосування принципу мовчазної згоди при наданні дозволу на розроблення документації із землеустрою та безоплатній приватизації земельної ділянки, що може мати наслідком порушення прав інших осіб на вказану земельну ділянку, які отримали дозвіл на розроблення проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки раніше, проте не встигли реалізувати своє право та не розробили проекту відведення.

Тобто законодавець, уносячи зміни до ст. 118 Земельного кодексу України Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення процедури відведення земельних ділянок» [10] і вказуючи на можливість застосування принципу мовчазної згоди в разі несвоєчасного прийняття рішення відповідного органу про надання дозволу на розроблення проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки або неприйняття його взагалі, у запропонованій редакції цієї норми не вирішив питання стосовно того, як саме має бути доведений факт ненадання відповідним органом зазначеного дозволу чи мотивованої відмови в його наданні, тому що саме доведеність цього факту має стати підставою для укладання договору на виконання робіт із розроблення проекту землеустрою.

Також законодавцем не внесено зміни в частині застосування такого принципу в інших нормативних актах, що унеможлиблює процедуру відведення земельних ділянок.

Тобто ми знову маємо низку правових невирішених проблем, які потребують додаткової уваги та вирішення на нових засадах. Усе це доводить відсутність необхідного та належного правового забезпечення права учасників бойових дій на безоплатне одержання земельних ділянок державної й комунальної власності у власність.

Висновки. Отже, викладене вище дає нам змогу дійти таких висновків. Законодавче регулювання відносин у сфері землекористування здійснюється відповідно до таких базових законодавчих актів, як Конституція України, Земельний кодекс України, Закон України «Про землеустрій» тощо, які забезпечують комплексне регулювання

у відповідній сфері. Однак на практиці все ще існують окремі проблеми, недоліки й прогалини, що потребують законодавчого врегулювання.

Також проаналізувавши стан правового регулювання надання земельних ділянок учасникам бойових дій, ми дійшли висновку, що існує ціла низка питань, які не врегульовані законодавством України, а саме:

- законодавець проігнорував приведення Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантій їх соціального захисту» до вимог Земельного кодексу України в частині переліку видів цільового призначення земель, що призводить до систематичного порушення прав учасників бойових дій;

- держава та її органи, на жаль, не несуть відповідальності за незабезпечення прав громадян, які мають статус учасників бойових дій, на відведення земельних ділянок, що також є одним із приводів недотримання соціальної справедливості;

- деякі органи місцевого самоврядування своїми рішеннями встановлюють додаткові, не передбачені законом умови реалізації права громадян на отримання земельної ділянки, які, на нашу думку, обмежують права громадян, що мають статус учасників бойових дій, і суперечать законодавству в частині вільного вибору місця розташування земельних ділянок, надаючи перевагу лише громадянам, які зареєстровані та проживають на певній території відповідний проміжок часу, що не відповідає правовому акту вищої сили – Земельному кодексу України, цим самим порушуючи ст. 118 Земельного кодексу України, яка регулює ці правовідносини, є імперативною й забезпечує однакове правове регулювання цих відносин в Україні;

- неврегульованим залишається питання щодо графічних матеріалів, які громадянин повинен подати до клопотання;

- громадяни, які мають статус учасника бойових дій, розробивши проект землеустрою за принципом мовчазної згоди, фактично позбавлені можливості провести державну реєстрацію земельної ділянки, цим самим не можуть реалізувати своє право на безоплатне отримання земельної ділянки у приватну власність.

Крім того, діють нормативно-правові акти, які містять колізійні норми, що значно ускладнює реалізацію прав учасників бойових дій на отримання земельних ділянок; неприведення нормативно-правових актів до вимог Земельного кодексу України в частині переліку видів цільового призначення земель зумовлює необґрунтоване порушення прав учасників бойових дій.

Відсутній механізм притягнення до відповідальності представників органів державної влади та місцевого самоврядування за незабезпечення прав громадян, що мають статус учасників бойових дій, на відведення земельних ділянок.

Існують невинуваті адміністративні перепони для землекористувачів на стадії виготовлення проекту землеустрою щодо відведення земельних ділянок.

Усе це має спонукати на рішучі кроки з вирішення цієї проблеми, що полягає у створенні належного правового регулювання процесів надання земельних ділянок учасникам бойових дій. Аналіз вищезазначених питань допомагає у визначенні напрямів для подальшого вирішення та врегулювання процесів правового регулювання надання земельних ділянок учасникам бойових дій.

Список літератури:

1. Інформація щодо надання статусу учасника бойових дій. URL: <http://dsvv.gov.ua/dostup-do-publichnoji-informatsiji/informatsiya-schodo-nadannya-statusu-uchasnyka-bojovyh-dij.html>.
2. Інформація про надання головними управліннями Держгеокадастру в областях учасникам бойових дій у власність земельних ділянок із земель сільськогосподарського призначення (станом на 29.11.2019). URL: <https://land.gov.ua/info/pokrokovaya-skhemata-dii-dlia-dopomohy-uchasnykam-ato-v-otrymanni-zemelnykh-dilianok/>.
3. Про статус ветеранів війни, гарантій їх соціального захисту : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12>.
4. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#n4178>.
5. Земельний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#n992>.
6. Наказ Державного комітету України із земельних ресурсів від 23.07.2010 № 548. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1011-10>.
7. Про землеустрій : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/858-15#n251>.
8. Про державний земельний кадастр : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3613-17#n249>.
9. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15>.
10. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення процедури відведення земельних ділянок : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-18>.

Pasika S.P., Skyba O.S., Horbachuk O.P. SOME ISSUES OF LEGAL REGULATION OF THE PROVISION OF LAND TO OF THE PARTICIPANTS OF MILITARY OPERATIONS

The article analyzes the normative-legal acts that regulate some issues of providing land plots to citizens who have the status of the participants of military operations. The general tendencies of legal regulation of the provision of land plots to the participants of military operations are considered and analyzed.

Today, there are a number of problems and shortcomings in the application of regulations on these issues, which need legislative regulation. There are also a number of issues that are not regulated by Ukrainian legislation.

Analyzing the current legislation governing the provision of land plots to citizens who have the status of the participants of military operations, we found that, unfortunately, the state and its bodies are not legally responsible for not guaranteeing the rights of citizens who have the status of the participants of military operations to withdraw land areas that are one of the reasons for non-compliance with social justice.

There are no mechanisms to hold public officials and local governments accountable for failing to secure the rights of citizens who have the status of the participants of military operations to divert land plots, prompting malign officials to create corruption mechanisms.

Some local self-government bodies, by their decisions, establish additional, non-statutory conditions for exercising the right of citizens to obtain a land plot, which limit the rights of citizens who have the status of the participants of military operations and are contrary to the law. Such decisions violate the rules of the Land Code of Ukraine, which regulate these legal relationships and are imperative to enforcement.

There are regulations that contain conflict of laws rules, which also significantly complicates the exercise of the rights of the participants of military operations to obtain land.

This state of affairs raises problems of both legal and enforcement nature. This complicates the exercise of the right to land by participants of military operations.

Given that scientists are not paying enough attention to the realization of land rights by citizens who have the status of participants of military operations, the topic is relevant and requires additional scientific research.

All this should lead to decisive steps to solve this problem, which is to create proper legal regulation of the processes of providing land plots to the participants of military operations.

Key words: *participant of military operations, priority allotment of land plots, free transfer, war veteran, the social protection.*

Севрук Ю.Г.

Запорізький національний університет

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ФУНКЦІЇ ПРЕДСТАВНИЦТВА ІНТЕРЕСІВ ДЕРЖАВИ В СУДІ ОРГАНАМИ ПРОКУРАТУРИ УКРАЇНИ

У науковій публікації досліджуються актуальні питання адміністративно-правового забезпечення реалізації однієї з функцій органів прокуратури, визначених Конституцією України. З метою формулювання конкретних пропозицій щодо вдосконалення чинного національного законодавства аналізуються проблеми представництва інтересів держави в суді органами прокуратури. Серед основних проблеми названі відсутність реальних повноважень прокурорів щодо забезпечення реального виконання запитів прокурорів з метою отримання необхідної інформації та належним чином завірених копій документів для здійснення представництва інтересів держави в суді; необхідність обґрунтування прокурором у суді наявності підстав для представництва інтересів держави, коли суб'єкт владних повноважень не здійснює або неналежним чином здійснює захист інтересів держави; необхідність сплати судового збору органами прокуратури на загальних підставах, що ставить під сумнів доцільність заявлення позовів на суму, меншу за прожитковий мінімум для працездатних громадян, а також суперечить самій правовій природі судового збору.

За результатами проведеного дослідження формулюються пропозиції щодо внесення змін до законів України «Про прокуратуру», «Про судовий збір», Кодексу України про адміністративні правопорушення та процесуальних кодексів України. Акцентовується увага на необхідності адміністративно-правового забезпечення взаємодії органів прокуратури з іншими органами публічної адміністрації з метою ефективного захисту інтересів держави в суді.

Ключові слова: функції, прокуратура, представництво, суд, інтереси держави, захист, судовий збір, повноваження, законні вимоги, підстави, адміністративно-правове забезпечення, публічна адміністрація.

Постановка проблеми. Конституція України містить вичерпний перелік функцій прокуратури: підтримання публічного обвинувачення в суді; організація й процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, вирішення відповідно до закону інших питань під час кримінального провадження, нагляду за негласними та іншими слідчими й розшуковими діями органів правопорядку; представництво інтересів держави в суді у виключних випадках і в порядку, що визначені законом [1].

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про прокуратуру», на прокуратуру покладаються такі функції: підтримання державного обвинувачення в суді; представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених цим Законом і главою 12 розділу III Цивільного процесуального кодексу України; нагляд за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство; нагляд за додержанням законів під час виконання

судових рішень у кримінальних справах, а також під час застосування інших заходів примусового характеру, пов'язаних із обмеженням особистої свободи громадян [2].

Функція прокуратури щодо представництва інтересів держави в суді є надзвичайно важливою в умовах реформування національної економіки загалом і проведення земельної реформи зокрема. На важливість ролі прокурора в системі захисту публічних інтересів та інтересів прав і свобод людини вказують рекомендації європейських інституцій. Так, відповідно до пункту 2 Рекомендації Рес (2012) 11 Комітету Міністрів Ради Європи державам-учасникам «Про роль публічних обвинувачів поза системою кримінальної юстиції», прийнятої 19 вересня 2012 року на 1151-му засіданні заступників міністрів, якщо національна правова система надає публічним обвинувачам певні обов'язки та повноваження поза системою кримінальної юстиції, їхня місія полягає в тому, щоби представляти загальні або публічні інтереси,

захищати права людини й основоположні свободи та забезпечувати верховенство права [3].

Європейський суд з прав людини також звертав увагу на те, що сторонами цивільного провадження є позивач і відповідач. Підтримка, що надається прокуратурою одній зі сторін, може бути виправдана за певних обставин, наприклад, під час захисту інтересів незахищених категорій громадян (дітей, осіб з обмеженими можливостями й інших категорій), які, ймовірно, не в змозі самотійно захищати свої інтереси, або в тих випадках, коли відповідним правопорушенням зачіпаються інтереси великої кількості громадян, або у випадках, коли потрібно захистити інтереси держави (*mutatis mutandis* рішення від 15 січня 2009 року у справі «Менчинська проти Росії» (*Menchinskaya v. Russia*), заява № 42454/02, пункт 35) [4].

Згідно зі статтею 23 Закону України «Про прокуратуру», представництво прокурором інтересів громадянина або держави в суді полягає у здійсненні процесуальних та інших дій, спрямованих на захист інтересів громадянина або держави, у випадках і порядку, установлених законом. Прокурор здійснює представництво в суді законних інтересів держави в разі порушення або загрози порушення інтересів держави, якщо захист цих інтересів не здійснює або неналежним чином здійснює орган державної влади, орган місцевого самоврядування чи інший суб'єкт владних повноважень, до компетенції якого зараховані відповідні повноваження, а також у разі відсутності такого органу. Наявність підстав для представництва має бути обґрунтована прокурором у суді [2].

Отже, дослідження актуальних напрямів удосконалення адміністративно-правового забезпечення реалізації функції представництва інтересів держави в суді органами прокуратури є актуальним для юридичної науки та має як теоретичне, так і практичне значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання адміністративно-правового забезпечення діяльності правоохоронних органів досліджуються в роботах фахівців у сфері адміністративного права, серед яких роботи О. Бандурки, В. Бевзенка, М. Віхляєва, Н. Губерської, С. Гусарова, Р. Калюжного, Т. Коломоець, В. Колпакова, А. Комзюка, О. Кузьменко, В. Курила, Д. Лук'янця, Д. Лученка, П. Лютікова, Р. Мельника, О. Миколенка, Н. Нижник, Д. Приймаченка, С. Стеценко, М. Тищенко, А. Школика й інших учених-адміністративістів.

З останніх досліджень варто відзначити роботи Ю. Чаплинської «Адміністративно-правове забез-

печення реформування органів прокуратури України» [5], О. Баганця «Адміністративно-правове забезпечення реформи органів прокуратури України» [6] і В. Карпунцова «Процесуальна компетенція органів прокуратури України: адміністративно-правовий аспект» [7].

Постановка завдання. Проте питання напрямів удосконалення адміністративно-правового забезпечення реалізації функції представництва інтересів держави в суді органами прокуратури досліджено в юридичній науці фрагментарно, в рамках більш загальних тем, що актуалізує проведено дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Адміністративно-правове забезпечення реалізації функції прокуратури України щодо представництва в суді законних інтересів держави натеper здійснюється на підставі Наказу Генеральної прокуратури України «Про організацію діяльності прокурорів щодо представництва інтересів держави в суді та при виконанні судових рішень» від 21 вересня 2018 р. № 186 [8]. Проте на практиці виникає чимало проблем у процесі реалізації вказаної функції прокуратури, що зумовлено прогалинами в чинному національному законодавстві.

З метою формулювання конкретних пропозицій щодо вдосконалення адміністративно-правового забезпечення реалізації такої важливої функції органів прокуратури, як представництво інтересів держави в суді, варто виділити актуальні проблеми в цій сфері суспільних відносин.

По-перше, проблемою є відсутність реальних повноважень прокурорів щодо отримання відповіді на запити щодо отримання інформації від органів публічної адміністрації, юридичних і фізичних осіб. Згідно з вимогами ст. 23 Закону України «Про прокуратуру», прокурор здійснює представництво в суді законних інтересів держави в разі порушення або загрози порушення інтересів держави, якщо захист цих інтересів не здійснює або неналежним чином здійснює орган державної влади, орган місцевого самоврядування чи інший суб'єкт владних повноважень, до компетенції якого зараховані відповідні повноваження, а також у разі відсутності такого органу. Виключно з метою встановлення наявності підстав для представництва інтересів держави в суді, якщо захист законних інтересів держави не здійснює або неналежним чином здійснює суб'єкт владних повноважень, до компетенції якого зараховані відповідні повноваження, прокурор має право отримувати інформацію, яка на законних підставах належить цьому суб'єкту, витребувати й отримувати від

нього матеріали та їх копії. У разі відсутності суб'єкта владних повноважень, до компетенції якого зарахований захист законних інтересів держави, а також у разі представництва інтересів громадянина або представництва інтересів держави у справах про визнання необґрунтованими активів і їх стягнення в дохід держави з метою встановлення наявності підстав для представництва прокурор має право: витребувати за письмовим запитом, ознайомлюватися та безоплатно отримувати копії документів і матеріалів органів державної влади, органів місцевого самоврядування, військових частин, державних і комунальних підприємств, установ та організацій, органів Пенсійного фонду України й фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування, що знаходяться в цих суб'єктів, у порядку, визначеному законом; отримувати від посадових і службових осіб органів державної влади, органів місцевого самоврядування, військових частин, державних і комунальних підприємств, установ та організацій, органів Пенсійного фонду України й фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування усні або письмові пояснення. Отримання пояснень від інших осіб можливе виключно за їхньою згодою [2].

Проте на практиці надання своєчасної та повної відповіді на запит прокурора залежить від рівня правосвідомості й правової культури відповідного суб'єкта владних повноважень, адже останній не несе будь-якої відповідальності за ненадання інформації чи копій документів органам прокуратури.

Законом України «Про прокуратуру» в редакції до 2014 р. передбачений інститут законних вимог прокурора, які були обов'язковими для всіх органів, підприємств, установ, організацій, посадових осіб і громадян і виконувалися невідкладно або в передбачені законом чи визначені прокурором строки (ст. 8 «Обов'язковість виконання вимог прокурора» Закону України «Про прокуратуру» в редакції до 2014 р.).

За невиконання законних вимог прокурора в ст. 185-8 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) передбачена адміністративна відповідальність. Так, згідно з ч. 1 ст. 185-8 КУпАП, «невиконання посадовою особою законних вимог прокурора, – тягне за собою накладення штрафу від двадцяти до сорока неоподатковуваних мінімумів доходів громадян», а відповідно до ч. 2 ст. 185-8 КУпАП, «ухилення від виконання законних вимог прокурора щодо прибуття в орган прокуратури, – тягне за собою накладення штрафу

від двадцяти до вісімдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян» [9].

Проте за відсутності самого інституту «законних вимог прокурора», який не передбачений Конституцією України та чинним Законом України «Про прокуратуру», притягти суб'єкта владних повноважень до адміністративної відповідальності за ст. 185-8 КУпАП неможливо.

Інших правових інструментів впливу прокурора на органи публічної адміністрації у сфері представництва інтересів держави в суді фактично не існує, що в результаті й призводить до частого нехтування прокурорськими запитами з боку суб'єктів владних повноважень.

По-друге, актуальною проблемою є необхідність обґрунтування прокурором у суді наявності підстав для представництва інтересів держави.

Згідно з ч. 4 ст. 23 Закону України «Про прокуратуру», прокурор здійснює представництво інтересів громадянина або держави в суді виключно після підтвердження судом підстав для представництва. Прокурор зобов'язаний попередньо, до звернення до суду, повідомити про це громадянина та його законного представника або відповідного суб'єкта владних повноважень. Наявність підстав для представництва може бути оскаржена громадянином чи її законним представником або суб'єктом владних повноважень [2].

Отже, перед зверненням до суду з позовом в інтересах держави прокурор зобов'язаний документально підтвердити, що захист інтересів держави не здійснює або неналежним чином здійснює орган державної влади, орган місцевого самоврядування чи інший суб'єкт владних повноважень, до компетенції якого зараховані відповідні повноваження.

Велика Палата Верховного Суду в Постанові від 15 жовтня 2019 р. у справі № 903/129/18 відзначила, що факт незвернення уповноваженого органу до суду з позовом, який би відповідав вимогам процесуального законодавства та відповідно мав змогу захистити інтереси держави, свідчить про неналежне виконання цим органом своїх повноважень, у зв'язку з чим у прокурора виникають підстави для захисту цих інтересів і звернення до суду з позовом, що відповідає нормам національного законодавства та практиці Європейського суду з прав людини [10].

Отже, для підтвердження того факту, що захист інтересів держави не здійснює або неналежним чином здійснює орган державної влади, орган місцевого самоврядування чи інший суб'єкт владних повноважень, прокурору достатньо зазначити

в позовній заяві факт незвернення уповноваженого органу публічної адміністрації до суду в інтересах держави протягом тривалого часу.

Актуальним залишається питання щодо обов'язку прокурора доводити суду факт відсутності органу державної влади, який повинен був би здійснювати захист інтересів держави в певних правовідносинах.

Велика Палата Верховного Суду в Постанові від 26 червня 2019 р. у справі № 587/430/16-ц в пп. 68–69 відзначила, що прокурор, який звертається до суду в інтересах держави, у позовній заяві самостійно визначає, у чому полягає порушення інтересів держави, та обґрунтовує необхідність їх захисту, а також зазначає орган, уповноважений державою здійснювати відповідні функції в спірних правовідносинах. У разі відсутності такого органу або відсутності в нього повноважень щодо звернення до суду прокурор зазначає про це в позовній заяві й у такому разі набуває статусу позивача. Оскільки повноваження органів влади, зокрема й щодо здійснення захисту законних інтересів держави, є законодавчо визначеними, суд, згідно з принципом *iura novit curia* («суд знає закони»), під час розгляду справи має самостійно перевірити доводи сторін щодо наявності чи відсутності повноважень органів влади здійснювати в спосіб, який обрав прокурор, захист законних інтересів держави у спірних правовідносинах [11].

Отже, Велика Палата Верховного суду висловила однозначну правову позицію, згідно з якою прокурор не зобов'язаний доводити суду факт відсутності органу державної влади, який повинен був би здійснювати захист інтересів держави в певних правовідносинах.

По-третє, актуальною проблемою реалізації функції представництва інтересів держави в суді органами прокуратури в повному обсязі є необхідність сплати судового збору за подання позову в інтересах держави, що суперечить самій правовій природі вказаної функції органів прокуратури та правовій природі судового збору. Керівник органу прокуратури звертається до суду з позовом в інтересах держави, переслідуючи публічну мету – захистити інтереси держави або територіальної громади, тобто в основі всіх його процесуальних дій знаходиться публічний інтерес. Органи прокуратури фінансуються з бюджету України, тому джерелом сплати судового збору можуть бути тільки бюджетні кошти, тобто фінансові ресурси держави. Отже, прокурор як представник держави сплачує судовий збір державними коштами в інтересах держави.

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про судовий збір», платники судового збору – громадяни України, іноземці, особи без громадянства, підприємства, установи, організації, інші юридичні особи (у тому числі іноземні) та фізичні особи-підприємці, які звертаються до суду чи стосовно яких ухвалене судове рішення, передбачене цим Законом [12].

Прокуратуру України як орган публічної адміністрації некоректно зараховувати до «інших юридичних осіб». Проте, виходячи зі змісту ст. 5 Закону України «Про судовий збір», органи прокуратури повинні сплачувати судовий збір на загальних підставах.

Крім того, правова природа судового збору полягає в необхідності поповнення бюджету України та фінансування витрат на утримання судів, отже, у результаті сплати судового збору прокурором виникає ситуація, коли один орган публічної адміністрації частково утримує інший орган влади, що є нелогічним і неприродним.

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про судовий збір», судовий збір – збір, що справляється на всій території України за подання заяв, скарг до суду, за видачу судами документів, а також у разі ухвалення окремих судових рішень, передбачених цим Законом. Судовий збір включається до складу судових витрат [12].

Традиційно, як зазначають юристи, судовий збір має виконувати декілька функцій:

- компенсаційну, що повинна забезпечувати часткову компенсацію витрат держави на утримання судів. Однак фінансування судів не залежить від розміру зібраного судового збору;
- дисциплінуючу, що повинна певною мірою перешкоджати заявленню необґрунтованих позовів і клопотань, оскільки в разі відмови в позові ці витрати позивачу не компенсуються, окрім того, йому доведеться відшкодувати витрати, яких зазнав відповідач;
- стимулювальну (превентивну), що повинна за рахунок відносно високих ставок судового збору (наприклад, у справах про відшкодування моральної шкоди), які в разі позитивного судового рішення доведеться компенсувати, стимулювати відповідача в добровільному порядку, позасудовому порядку відновити права потенційного позивача [13].

Відповідно до Рішення Конституційного Суду України № 12-рп/2013, гарантією реалізації права на судовий захист, згідно зі ст. 55 Конституції України, в аспекті доступу до правосуддя є встановлення законом помірною судового збору для осіб, які звертаються до суду. Зазначене відповідає

Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо заходів, що полегшують доступ до правосуддя від 14 травня 1981 р. № R (81) 7, якою визначено: «... тією мірою, якою судові витрати становлять явну перешкоду доступу до правосуддя, їх треба, якщо це можливо, скоротити або скасувати» (пп. 12 п. D) [14].

Отже, для органів прокуратури, за логікою законодавця, необхідність сплати судового збору виконує дисциплінуючу функцію, яка має перешкоджати заявленню прокурорами необґрунтованих позовів і клопотань, оскільки у разі відмови в позові ці витрати органам прокуратури не компенсуються, окрім того, він має відшкодувати витрати, яких зазнав відповідач.

Компенсаційну функцію, що повинна забезпечувати часткову компенсацію витрат держави на утримання судів, сплата судового збору органами прокуратури не може виконувати, адже прокуратура є єдиною системою органів державної влади, фінансування якої здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету України, а також інших джерел, не заборонених законодавством, у тому числі у випадках, передбачених міжнародними договорами України або проектами міжнародної технічної допомоги, зареєстрованими в установленому порядку (ст. 89 Закону України «Про прокуратуру»).

Щодо дисциплінуючої функції судового збору стосовно органів прокуратури питання є дискусійним. Органи прокуратури представляють у суді інтереси держави, тому заявлення ними необґрунтованих позовів і клопотань є винятком із загального правила. Застосування до органів прокуратури такого дисциплінуючого правового засобу, як сплата судового збору, по суті, є проявом недовіри публічної адміністрації до свого ж структурного елемента, органу публічної влади, який за своїм призначенням забезпечує дотримання принципу законності, прав і свобод людини й здійснює захист інтересів держави.

Висновки. Проведене дослідження дало змогу сформулювати пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства у сфері адміністративно-правового забезпечення реалізації функції органів прокуратури щодо представництва в суді законних інтересів держави. До першочергових заходів варто зарахувати:

– прийняття спільного наказу Генеральної прокуратури України, Державної аудиторської служби України, Міністерства юстиції України, Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру, а також інших органів виконавчої влади про затвердження Інструкції про координацію діяльності суб'єктів владних повноважень щодо представництва інтересів держави в суді й під час виконання судових рішень, що забезпечить своєчасний і повний обмін інформацією та копіями документів між органами публічної адміністрації;

– прийняття наказу Генеральної прокуратури України щодо повного переходу на електронний документообіг між органами прокуратури різних рівнів з використанням технології цифрового підпису, що сприятиме економії бюджетних ресурсів у процесі реалізації функції прокуратури щодо представництва інтересів держави в суді;

– унесення змін до процесуальних кодексів України, Закону України «Про прокуратуру» (щодо повернення інституту законних вимог прокурора, які є обов'язковими для всіх органів, підприємств, установ, організацій, посадових осіб і громадян і виконуються невідкладно або в передбачені законом чи визначені прокурором строки (ст. 8 «Обов'язковість виконання вимог прокурора» Закону України «Про прокуратуру» в редакції до 2014 р.), Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо посилення відповідальності суб'єктів владних повноважень за невиконання законних вимог прокурора (ст. 185-8 КУпАП);

– унесення змін до Закону України «Про судовий збір», а саме доповнення ч. 1 ст. 5 Закону України «Про судовий збір» пунктом 24 «органи прокуратури України», що розширить перелік суб'єктів, яким надаються пільги щодо сплати судового збору.

Наведений перелік напрямів удосконалення адміністративно-правового забезпечення реалізації функції представництва інтересів держави в суді органами прокуратури України не є вичерпним через постійні зміни національного законодавства, що актуалізує проведення подальших досліджень цієї тематики.

Список літератури:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. Дата оновлення: 02.12.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
2. Про прокуратуру : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1697-VII. Дата оновлення: 13.12.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18>.

3. Про роль публічних обвинувачів поза системою кримінальної юстиції : Рекомендації Rec (2012) 11 Комітету Міністрів Ради Європи державам-учасникам від 19 вересня 2012 р., прийняті на 1151-му засіданні заступників міністрів. URL: https://www.pravo.org.ua/files/rec_chodo_publ.PDF.

4. Менчинська проти Росії (Menchinskaya v. Russia), заява № 42454/02, пункт 35 : Правова позиція Європейського суду з прав людини від 15 січня 2009 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/VSO00131>.

5. Чаплинська Ю.А. Адміністративно-правове забезпечення реформування органів прокуратури України : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Міністерство внутрішніх справ України, Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2018. 42 с.

6. Баганець О.О. Адміністративно-правове забезпечення реформи органів прокуратури України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / ПраТ «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна академія управління персоналом». Київ, 2019. 16 с.

7. Карпунцов В.В. Процесуальна компетенція органів прокуратури України: адміністративно-правовий аспект : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Державний науково-дослідний інститут Міністерства внутрішніх справ України. Київ, 2018. 36 с.

8. Про організацію діяльності прокурорів щодо представництва інтересів держави в суді та при виконанні судових рішень : Наказ Генеральної прокуратури України від 21 вересня 2018 р. № 186. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/gl.html?_m=publications&_t=rec&id=94102.

9. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. № 8073-Х. Дата оновлення: 19.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>.

10. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 15 жовтня 2019 р. у справі № 903/129/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/85174593>.

11. Постанова Великої Палати Верховного Суду у справі від 26 червня 2019 р. № 587/430/16-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84573553>.

12. Про судовий збір : Закон України від 8 липня 2011 р. № 3674-VI. Дата оновлення: 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17>.

13. Сплата судового збору. *Вісник. Офіційно про податки* : офіційне видання Державної фіскальної служби України. 2016. № 28 (885). URL: <http://www.visnuk.com.ua/ua/news/id/3205>.

14. Рішення Конституційного Суду України від 28 листопада 2013 р. № 12-рп/2013 у справі за конституційним зверненням асоціації «Дім авторів музики в Україні» щодо офіційного тлумачення положень пункту 7 частини першої статті 5 Закону України «Про судовий збір» у взаємозв'язку з положеннями пункту «г» частини першої статті 49 Закону України «Про авторське право і суміжні права». Справа № 1-17/2013. URL: <http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/12-rp/2013.pdf>.

Sevruk Yu.G. TOPICAL ISSUES OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL SUPPORT FOR THE IMPLEMENTATION OF THE FUNCTION OF REPRESENTATION OF THE INTERESTS OF THE STATE IN COURT BY THE PROSECUTOR'S OFFICE OF UKRAINE

In the scientific publication the current issues of administrative and legal support for the implementation of one of the functions of the prosecutor's office, defined by the Constitution of Ukraine, are analyzed.

It is noted that the Constitution of Ukraine contains an exhaustive list of functions of the prosecutor's office, including the representation of the interests of the state in court in exceptional cases and in the manner prescribed by law. In accordance with Article 23 of the Law of Ukraine "On the Prosecutor's Office", the prosecutor represents the court in the court of the legitimate interests of the state in case of violation or threat of violation of the interests of the state, if the protection of these interests is not exercised or improperly exercised by a state authority, local self-government body or other entity authority which has the relevant powers, and in the absence of such authority. The existence of grounds for representation must be substantiated by the prosecutor in court. The prosecutor represents the interests of the citizen or the state in court only after the court has confirmed the grounds for representation.

The function of the prosecutor's office to represent the interests of the state in court is extremely important in the context of reforming the national economy as a whole and conducting land reform in particular. The importance of the role of the prosecutor in the system of protection of public and human rights and freedoms is indicated by the recommendations of the European institutions.

In order to formulate specific proposals for improvement of the current national legislation, the problems of representation of the state interests in court by the prosecutor's office are analyzed. Among the main problems are: lack of real powers of prosecutors to ensure that prosecutors' requests are properly fulfilled in order to

obtain the necessary information and duly certified copies of documents for representation; the need for a prosecutor to justify in court the existence of grounds for representing the interests of the state when the subject of power does not exercise or improperly protect the interests of the state; the need to pay the court fees by the prosecuting authorities on a general basis, which casts doubt on the feasibility of filing claims for less than the subsistence level for able-bodied citizens, and also contradicts the very legal nature of the court fee.

According to the results of the research, proposals are made to amend the laws of Ukraine “On the Prosecutor’s Office”, “On the Judicial Fee”, the Code of Ukraine on Administrative Offenses and Procedural Codes of Ukraine. Emphasis is placed on the need for administrative and legal support for the interaction of prosecutorial authorities with other public administration bodies in order to effectively protect the interests of the state in court.

Key words: *functions, prosecutor’s office, representation, court, interests of the state, defense, court collection, powers, legal requirements, grounds, administrative and legal support, public administration.*

Ткачук Н.В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

НЕОБҐРУНТОВАНІСТЬ ВИМОГ КАСАЦІЙНОЇ СКАРГИ ЯК ПІДСТАВА ДЛЯ ОБМЕЖЕННЯ ЇЇ ДОПУСТИМОСТІ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Обов'язковим елементом касаційної скарги є визначення підстав для її оскарження, а саме зазначення того, у чому полягає неправильне застосування норм матеріального права чи порушення норм процесуального права. Відсутність указанного елемента в скарзі може мати наслідком як залишення касаційної скарги без руху, так і повернення скарги особі, що її подала.

Залишення касаційної скарги без руху можна визначити як засіб регламентації процесуальної поведінки скаржника, що забезпечує дотримання процесуальних прав усіх учасників справи, є виправданим і належним способом обмеження допустимості касаційної скарги в адміністративному судочинстві у випадках, передбачених законом.

Залишення касаційної скарги без руху є більш м'якою санкцією за порушення процесуальних норм щодо змісту скарги, ніж повернення скарги особі, що її подала. Так, під час залишення касаційної скарги без руху в особи-скаржника є можливість усунути недоліки, допущені під час її складення у визначений судом строк, після чого скарга буде розглянута суддею в порядку, визначеному процесуальним законом. Залишення касаційної скарги без руху лише призупиняє процес реалізації права на доступ особи до суду касаційної інстанції. Натомість повернення касаційної скарги є фактором, котрий унеможливує реалізацію особою її права на доступ до суду касаційної інстанції в межах розпочатого процесу та вимагає проходження процедури з початку. Найбільшою перешкодою для реалізації за таких умов права на доступ до суду касаційної інстанції є можливий пропуск строків на касаційне оскарження, відновлення яких потребує доведення перед судом поважності причин пропуску.

Ураховуючи специфіку такого порушення процесуальних норм, як незазначення того, у чому полягало неправильне застосування норм матеріального права чи порушення норм процесуального права під час прийняття оскаржуваного рішення, а також зважаючи на можливість усунення вказаного порушення в певний строк, доцільним видається застосування залишення касаційної скарги без руху як найбільш спільномірної санкції за допущене порушення.

Ключові слова: касаційна скарга, залишення без руху, касаційна інстанція, процесуальні норми, адміністративне судочинство.

Постановка проблеми. Обмеження доступу до суду касаційної інстанції є виправданим і законним методом урегулювання процедури звернення до суду, що полягає в установленні певних часових і процесуальних вимог і лімітів. Вимоги до оформлення касаційної скарги, визначені в Кодексі адміністративного судочинства (далі – КАС) України, є гарантією того, що скарга буде містити всі необхідні для її розгляду відомості. Зі змісту норм статті 330 КАС України вбачається, що касаційна скарга повинна містити такі змістові елементи: найменування суду касаційної інстанції; відомості про особу-скаржника; інформацію про судові рішення, що оскаржуються; обґрунтування вимог особи, що подає касаційну скаргу, із зазначенням того, у чому полягає неправильне застосування норм матеріального права чи порушення норм

процесуального права; вимоги особи, що подає касаційну скаргу; у разі необхідності клопотання особи, що подає касаційну скаргу; дату отримання копії судового рішення суду апеляційної інстанції; перелік матеріалів, що додаються. Отже, самої лише незгоди учасника справи з рішеннями судів попередніх інстанцій недостатньо для подання касаційної скарги, позиція скаржника повинна містити обґрунтування неправильності застосування норм матеріального права чи порушення норм процесуального права, що мали місце під час прийняття оскаржуваних рішень.

За порушення зазначеної вимоги щодо форми касаційної скарги закон передбачає такі негативні для скаржника наслідки: залишення скарги без руху (на підставі невідповідності скарги встановленій формі) та повернення касаційної скарги

(на підставі відсутності в ній підстав для оскарження судового рішення в касаційному порядку). Однак за одне й те ж порушення до особи не можуть застосовуватися різні санкції, саме тому актуальним як з наукового погляду, так і з практичного є з'ясування суті описаного порушення процесуальних норм, здійснення оцінювання негативних наслідків його допущення та обґрунтування найбільш ефективного виду санкції за таке порушення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика ефективності й доступності процедури касаційного провадження в адміністративному судочинстві в науковій площині вирішувалася завдяки ґрунтовним дослідженням таких науковців, як В.Б. Авер'янов [1], В.М. Бевзенко [2], Р.О. Куйбіда [3], Р.С. Мельник [4], О.М. Пасенюк [5]. Однак розв'язанню питання про ефективність процесуального закону в разі необґрунтованості вимог касаційної скарги приділено недостатньо уваги, у зв'язку з чим виникають труднощі під час застосування відповідних процесуальних норм.

Постановка завдання. Метою дослідження є визначення найбільш ефективного способу обмеження допустимості касаційної скарги в адміністративному судочинстві у зв'язку з необґрунтованістю її вимог. Досягнення зазначеної мети є можливим за вирішення таких завдань: з'ясування суті необґрунтованості касаційної скарги як різновиду порушення процесуального закону, аналіз передбачених процесуальним законом наслідків порушення вимог щодо змісту касаційної скарги й обрання найбільш ефективного виду санкцій за допущення такого порушення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Європейський суд з прав людини в рішенні від 28 березня 2006 року, прийнятому у справі «Мельник проти України», зазначив, що право на суд, одним із аспектів якого є право доступу до суду, не є абсолютним; воно може бути обмеженим, особливо щодо умов прийнятності скарги. Тим не менше право доступу до суду не може бути обмежено таким чином або такою мірою, що буде порушена сама його сутність. Ці обмеження повинні мати законну мету й бути пропорційними між використаними засобами та досягнутими цілями [6].

Отже, обмеження щодо прийняття скарги можуть мати місце, якщо вони не порушують право особи на доступ до суду. Аналіз визначених КАС України критеріїв обмеження допустимості касаційної скарги дає змогу стверджувати, що в кінцевому підсумку вони сприяють забезпеченню доступу особи до суду, оскільки зберіга-

ють за особою можливість усунути допущені нею процесуальні порушення та взяти участь у розгляді справи.

Згідно з положеннями, які містяться в Рекомендаціях № R(95)5 Комітету Міністрів Ради Європи, державам-членам рекомендовано вживати заходи щодо визначення кола питань, які виключаються з права на апеляцію та касацію, щодо запобігання будь-яким зловживанням системою оскарження. Умови прийнятності касаційної скарги, відповідно до норм законодавства, можуть бути суворішими, ніж для звичайної заяви; зважаючи на особливий статус суду касаційної інстанції, процесуальні процедури в суді касаційної інстанції можуть бути більш формальними, особливо якщо провадження у справах здійснюється судом після їх розгляду судом першої інстанції, а потім судом апеляційної інстанції [7]. Щодо кола питань, які не можуть бути предметом розгляду в суді касаційної інстанції, то КАС України визначив їх шляхом закріплення тих питань, які може розглядати касаційний адміністративний суд, а саме: про неправильне застосування норм матеріального права чи порушення норм процесуального права. За логікою, усі інші питання не належать до предмета розгляду судом касаційної інстанції.

Касаційна скарга з-поміж іншого повинна містити обґрунтування вимог особи, що її подає, із зазначенням того, у чому полягає неправильне застосування норм матеріального права чи порушення норм процесуального права відповідно до пункту 4 частини другої статті 330 КАС України. Відсутність у касаційній скарзі відповідних положень в силу дії статті 332 КАС України є однією з підстави залишення касаційної скарги без руху [8].

У науці термін «касаційне провадження» розглядається з різних точок зору, зокрема як порядок перегляду судових рішень, як форма оскарження судових рішень, як діяльність суду касаційної інстанції [9, с. 58]. Залишення касаційної скарги без руху має різне значення, залежно від того в якому контексті розглядається касаційне провадження. Якщо брати за основу позицію про порядок перегляду судових рішень, то залишення касаційної скарги без руху є процедурним рішенням, яке може мати два наслідки – повернення касаційної скарги й завершення процедури її розгляду або розгляд скарги по суті та прийняття рішення за результатами такого. У контексті розгляду касаційного провадження як форми оскарження судових рішень залишення касаційної скарги без руху є складовим елементом такої форми. Якщо розглядати касаційне провадження як діяльність суду

касаційної інстанції, то залишення касаційної скарги без руху є різновидом такого роду діяльності, що полягає в застосуванні до скажника передбачених законодавством наслідків порушення процесуальних норм.

Отже, залишення касаційної скарги без руху можемо визначити як засіб регламентації процесуальної поведінки скажника, що забезпечує дотримання процесуальних прав усіх учасників справи, є виправданим і належним способом обмеження допустимості касаційної скарги в адміністративному судочинстві у випадках, передбачених законом.

Залишення касаційної скарги без руху також є гарантією забезпечення права особи на доступ до суду касаційної інстанції, оскільки за наявності порушень вимог процесуального закону скажником суд усе ж зберігає за суб'єктом звернення можливість здійснення судового захисту порушеного права після усунення таких порушень. Однак процес забезпечення реалізації права особи на доступ до суду касаційної інстанції не може здійснюватися через порушення процесуальних прав інших учасників процесу, саме тому важливим є досягнення балансу та рівних можливостей для реалізації прав усіма учасниками процесу.

Касаційний адміністративний суд під час застосування процесуальних норм щодо залишення касаційної скарги без руху вказав на деталізовані вимоги до змісту касаційної скарги. Ухвалою від 30 травня 2019 року, прийнятою у справі № 420/96/19, визначено, що в тексті касаційної скарги повинні зазначатися підстави для касаційного оскарження з детальним обґрунтуванням неправильного застосування судом норм матеріального чи порушення процесуального права. Такі підстави викладаються в касаційній скарзі з указівкою на конкретні висновки суду, рішення якого оскаржується, з одночасним зазначенням положень (пункту, частини, статті) закону або іншого нормативно-правового акта, який застосований цим судом під час прийняття відповідного висновку. Це дає змогу суду касаційної інстанції перевірити правильність застосування норм матеріального і процесуального права в конкретній справі [10]. Обґрунтування вимог особи-скажника є основним змістовим елементом касаційної скарги, від повноти викладення якого залежить реалізація як права на доступ до суду касаційної інстанції, так й ефективність судового захисту порушеного права.

Дискусійним є питання, чи може суд касаційної інстанції вийти за межі визначених у касацій-

ній скарзі обґрунтувань і розглянути також інші факти неправильного застосування норм матеріального чи порушення норм процесуального права, які суд виявив самостійно? Законодавство не містить однозначної відповіді на поставлене питання. З одного боку, суд обмежений в силу дії частини 1 статті 341 КАС України доводами та вимогами, викладеними в касаційній скарзі. З іншого боку, якщо під час розгляду справи буде виявлено порушення норм процесуального права, які є обов'язковою підставою для скасування рішення, або неправильне застосування норм матеріального права, то, відповідно до приписів частини 3 вказаної статті, суд правомочний розглянути такі порушення та прийняти законне й обґрунтоване рішення [8].

У науці побутує думка, що з метою досягнення процесуальної економії та за умов унеможливлення потенціалу для зловживань адміністративний суд вправі вийти за межі перегляду з огляду на диспозитивний характер компетенції з перегляду судових рішень. При цьому здійснюється вдосконалення права суддями як останній крок застосування закону в частині відходу від простого правозастосування та наближення до правотворчості [11, с. 20–21]. Фактично зазначений науковий підхід розглядає рішення суду касаційної інстанції як таке, що має силу прецеденту в частині, що стосується наближення до правотворчості, а суд – як суб'єкт, що наділений правом розширеного тлумачення та застосування норми.

Відповідно до пункту 5 Постанови Пленуму Вищого адміністративного суду України «Про судові рішення в адміністративній справі» від 20 травня 2013 року № 7, вихід за межі заявлених вимог можливий з боку суду тільки в разі, якщо це необхідно для повного захисту прав, свобод та інтересів сторін чи третіх осіб, про захист яких вони просять. При цьому варто враховувати, що в такому разі в мотивувальній частині рішення суд повинен навести відповідне обґрунтування [12]. Виходячи із системного тлумачення процесуальних норм, а також урахування зазначених наукові підходи, можемо дійти висновку, що суд касаційної інстанції може все ж вийти за межі доводів касаційної скарги з метою забезпечення належної реалізації права особи на судовий захист. При цьому відкритим є питання, чи може суд виходити за межі заявлених у скарзі вимог на етапі вирішення питання про допуск касаційної скарги до провадження.

Якщо, наприклад, скажник у поданій касаційній скарзі визначив не всі факти неправильного

застосування норм матеріального права чи порушення норм процесуального права, що мали місце під час попереднього розгляду справи судами першої та апеляційної інстанції, а лише окремі з них і не найбільш суттєві, то чи може в такому випадку суд вийти за межі заявлених вимог і допустити касаційну скаргу до розгляду, урахувавши, що в наданий для доопрацювання скарги строк скаргником не було усунуто недоліки касаційної скарги? Якщо керуватися логікою, що суд з метою захисту порушеного права може вийти за межі заявлених суб'єктом звернення вимог під час розгляду скарги по суті, то видається обґрунтованою позиція про можливість прийняття судом до провадження скарги, яка є необґрунтованою, однак зі змісту судових рішень, що оскаржуються, убачається їх однозначна незаконність. Водночас варто враховувати, що суд повинен створити максимально рівні умови для всіх учасників процесу, а вирішення питання про допустимість необґрунтованої касаційної скарги на розсуд судді фактично поставить скаргника в більш вигідне процесуальне становище порівняно з іншими учасниками справи.

Судова практика з розгляду таких питань складається також не на користь суб'єкта оскарження, наприклад, ухвалою від 17 жовтня 2019 року, прийнятою у справі № 826/10491/18, Касаційний адміністративний суд залишив касаційну скаргу без руху й установив скаргнику строк на усунення недоліків на підставі того, що скаргник не зазначив, які, на його думку, норми матеріального права застосовано неправильно (неправильно розтлумачено закон або застосовано закон, який не підлягав застосуванню, або не застосовано закон, який підлягав застосуванню) чи норми процесуального права порушено судами попередніх інстанцій, що призвело до постановлення незаконних судових рішень [13].

Ухвалою 13 вересня 2019 року, прийнятою у справі № 320/6043/18, Касаційний адміністративний суд визначив скаргнику строк на усунення недоліків касаційної скарги, а саме: для зазначення обґрунтування вимог особи, що подає касаційну скаргу, із зазначенням того, у чому полягає неправильне застосування норм матеріального права чи порушення норм процесуального права і подання заяви про поновлення пропущеного строку із зазначенням інших (поважних) причин пропуску строку на касаційне оскарження. Скаргник надав суду лише клопотання про поновлення строку на оскарження, однак не виправив недолік щодо обґрунтувань вимог особи, що подає

касаційну скаргу, що мало наслідком прийняття судом 18 жовтня 2019 року рішення про повернення касаційної скарги [14].

Разом із тим існує судова практика щодо повернення касаційної скарги особі, яка її подала, одразу без надання строку на усунення недоліків, якщо скарга не містить посилянь на порушення норм матеріального чи процесуального права. Так, Ухвалою від 21 жовтня 2019 року у справі № 826/14904/16 Касаційний адміністративний суд повернув касаційну скаргу скаргнику, керуючись положеннями пункту 4 частини 5 статті 332 КАС України, згідно з якими касаційна скарга не приймається до розгляду й повертається суддею-доповідачем також, якщо в касаційній скарзі не викладені передбачені КАС України підстави для оскарження судового рішення в касаційному порядку [15].

Отже, як впливає аналіз указаних рішень, відсутність у касаційній скарзі обґрунтування вимог особи, що подає касаційну скаргу, із зазначенням того, у чому полягає неправильне застосування норм матеріального права чи порушення норм процесуального права судами попередніх інстанцій може мати наслідком залишення скарги без руху та надання особі строку на усунення недоліків (на підставі норм частини 2 статті 332 КАС України) або повернення касаційної скарги (на підставі норм пункту 4 частини 5 статті 332 КАС України). На нашу думку, питання наслідків допущення в касаційній скарзі такого недоліку, як незазначення, у чому полягає неправильне застосування норм матеріального права чи порушення норм процесуального права судами попередніх інстанцій, потребує вирішення шляхом унесення змін до КАС України. Оскільки залишення касаційної скарги без руху та повернення касаційної скарги є різними, по суті, процесуальними рішеннями, наслідки їх прийняття суттєво впливають на процес реалізації права особи на доступ до суду касаційної інстанції.

Залишення касаційної скарги без руху є більш м'якою санкцією за порушення процесуальних норм щодо змісту скарги, ніж повернення скарги особі, що її подала. Так, під час залишення касаційної скарги без руху в особи-скаржника є можливість усунути недоліки, допущені під час її складення у визначений судом строк, після чого скарга буде розглянута суддею в порядку, визначеному процесуальним законом. Отже, залишення касаційної скарги без руху фактично призупиняє процес реалізації права на доступ особи до суду касаційної інстанції. Натомість повернення

касаційної скарги є фактором, котрий унеможливує реалізацію особою її права на доступ до суду касаційної інстанції в межах розпочатого процесу та вимагає проходження процедури з початку. Найбільшою перешкодою для реалізації в такому випадку права на доступ до суду касаційної інстанції є можливий пропуск строків на касаційне оскарження, відновлення яких потребує доведення перед судом поважності причин такого пропуску.

Ураховуючи викладене, пропонуємо внести зміни до частини 5 статті 332 КАС України й виключити з неї пункт 4, який надає право суду повернути касаційну скаргу особі, яка її подала, якщо в скарзі не викладені передбачені КАС України підстави для оскарження судового рішення в касаційному порядку. Виключення цієї норми усуне можливість прийняття суддями різних рішень за результатами виявлення одного й того ж недоліку касаційної скарги. Окрім того, аналіз інших підстав для повернення касаційної скарги заявникові дає підстави для висновку, що їх об'єднує спільна ознака – незворотність негативних наслідків допущеного порушення, що загалом унеможливує подальший розгляд скарги. Натомість незазначення одного з обов'язкових реквізитів скарги, як й інших підстав для залишення скарги без руху (наприклад, несплата чи сплата не в повному обсязі судового збору), можуть бути

усунені шляхом доопрацювання скарги, після чого вона нічим не відрізнятиметься від оформленої та поданої належним чином.

За результатами дослідження наслідків допущення такого змістового недоліку касаційної скарги, як її необґрунтованість, можемо зробити такі **висновки**: 1) незазначення в касаційній скарзі, у чому полягає неправильне застосування норм матеріального права чи порушення норм процесуального права під час прийняття оскаржуваного рішення, є недоліком касаційної скарги, який впливає на її допустимість; 2) чинний процесуальний закон і практика його застосування свідчать про можливість прийняття різних процесуальних рішень на етапі вирішення питання про відкриття касаційного провадження за скаргою, у якій відсутнє посилання на неправильне застосування норм матеріального права чи порушення норм процесуального права; 3) доцільно внести зміни до частини 5 статті 332 КАС України та виключити з неї пункт 4, який надає право суду повернути касаційну скаргу особі, яка її подала, якщо в скарзі не викладені передбачені КАС України підстави для оскарження судового рішення в касаційному порядку, в результаті чого процесуальний закон передбачатиме можливість застосування лише залишення касаційної скарги без руху як санкції за подання необґрунтованої касаційної скарги.

Список літератури:

1. Адміністративне право України. Академічний курс : у 2 т. Київ : Юрид. думка, 2004. Т. 1 : Загальна частина / гол. ред. : В.Б. Авер'янов. 584 с.
2. Бевзенко В.М. Участь в адміністративному судочинстві України суб'єктів владних повноважень: правові засади, підстави та форми. Київ : Прецедент, 2010. 475 с.
3. Адміністративна юстиція: європейський досвід і пропозиції для України / авт.-упоряд. І.Б. Коліушко, Р.О. Куйбіда. Київ : Факт, 2003. 535 с.
4. Комзюк А.Т., Бевзенко В.М., Мельник Р.С. Адміністративний процес України. Київ : Прецедент, 2007. 531 с.
5. Адміністративна юстиція в Україні: проблеми теорії і практики. Настільна книга судді / за заг. ред. О.М. Пасенюка. Київ : Істина, 2007. 608 с.
6. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Мельник проти України» (заява № 23436/03) від 28.03.2006. *Верховна Рада України: офіц. веб-портал*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_049.
7. Ухвала Верховного Суду у складі Касаційного адміністративного суду від 31.08.2018 у справі № 813/179/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/76221555>.
8. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005. *Верховна Рада України: офіц. веб-портал*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#n12187>.
9. Помазанов А. Деякі аспекти сутності та змісту касаційного перегляду у цивільному процесі України. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 12. С. 58–62.
10. Ухвала Верховного Суду у складі Касаційного адміністративного суду від 30.05.2019 у справі № 420/96/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/82080203>.
11. Байер Д. Судья и закон: толкование закона, аналогия и совершенствование права судьями. *Ежегодник публичного права 2015: Административный процесс*. Москва : Инфотропик Медиа, 2015. 464 с.

12. Про судові рішення в адміністративній справі : Постанова Пленуму Вищого адміністративного суду України від 20.05.2013 № 7. *Верховна Рада України: офіц. веб-портал*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007760-13>.

13. Ухвала Верховного Суду у складі Касаційного адміністративного суду від 14.10.2019 у справі № 826/10491/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/84989075>.

14. Ухвала Верховного Суду у складі Касаційного адміністративного суду від 18.10.2019 у справі № 320/6043/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/85033220>.

15. Ухвала Верховного Суду у складі Касаційного адміністративного суду від 21.10.2019 у справі № 826/14904/16. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/85087044>.

Tkachuk N.V. THE BASELESSNESS OF THE REQUIREMENTS OF THE CASSATION COMPLAINT AS A BASIS FOR LIMITING ITS ADMISSIBILITY IN ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS

An obligatory element of a cassation complaint is the determination of the grounds for its appeal, namely an indication of the misapplication of substantive law or a violation of procedural law. The absence of this element in the complaint may result leaving the cassation complaint without motion or the returning of the complaint to the complainant.

Leaving the cassation complaint without motion could be defined as a way of regulating of the procedural behavior of the complainant that ensure the procedural rights of all participants in the trial, is a justifiable and appropriate way of limiting the admissibility of a cassation appeal in administrative process in cases provided for by law.

Leaving a cassation complaint without a motion is softer penalty for violating the procedural norms, that regulate the content of the complaint, than returning the complaint to the complainant. Thus, while leaving of the cassation appeal without motion, the complainant has the opportunity to eliminate the mistakes, which were made during its preparation, after which the complaint will be considered by the judge in the order of the procedural law. Leaving of the cassation appeal without consideration only suspends the realization of the person's right to the access to a court of cassation. Instead, the return of a cassation complaint is a factor that makes it impossible for a complainant to realize his or her right to the access to a court of cassation within the initiated process and requires starting the procedure from the beginning. The greatest difficulty of realizing of the right to the access to a court of cassation under such conditions is the possible omissions of terms to cassation appeal renewal of which requires proof before court of the validity of the reasons for its omission.

Taking into account the specifics of such violation of procedural rules as not specifying what was the misapplication of substantive law or a violation of procedural law, when a complained decision was making, and also considering the possibility of remedying the said violation within a specified period, it seems appropriate to use the cassation complaint without motion as the most commensurate sanction for such violation.

Key words: *cassation complaint, leave without motion, cassation instance, procedural rules, administrative proceedings.*

Чернявська Б.В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УКРАЇНІ

Актуальність теми, що досліджуються, зумовлена підвищенням ролі інституцій громадянського суспільства у громадському та політичному житті України. Автор стверджує, що правове становище громадських організацій в Україні свідчить про наявність у них адміністративно-правового статусу, який визначається як комплекс реально закріплених прав і обов'язків суб'єкта адміністративного права в сфері публічного управління, що передбачені конкретними нормами адміністративного права.

У статті розглядаються елементи адміністративно-правового статусу громадських організацій: правосуб'єктність, права, обов'язки, гарантії, обмеження і відповідальність за вчинені правопорушення, які реалізуються в адміністративних правовідносинах, що виникають під час взаємодії громадських організацій із державними органами, органами місцевого самоврядування, їх посадовими та службовими особами. Автор приділяє значну увагу належності громадським організаціям деяких прав, наданих Конституцією України, адже це питання є дискусійним. У статті наводиться перелік політичних, соціальних, економічних, спеціальних прав. Також автор аналізує законодавство на предмет обов'язків, що мають виконуватись громадськими організаціями. Окрему увагу автор приділяє гарантіям, завдяки яким держава забезпечує реалізацію права на свободу об'єднання, а також обмеження щодо діяльності громадських організацій.

Як результат, автор доходить висновку, що громадські організації є активними учасниками різноманітних публічних правовідносин, зокрема адміністративно-правових, тому вкрай важливим є удосконалення адміністративно-правового механізму забезпечення реалізації права на свободу реалізації приватними особами права на свободу об'єднання у громадській організації, а також приведення національного законодавства до міжнародних стандартів.

Ключові слова: адміністративно-правовий статус, громадська організація, адміністративні правовідносини, адміністративна правосуб'єктність, публічне адміністрування.

Постановка проблеми. Незважаючи на тривалий та складний процес становлення й розвитку інституцій громадянського суспільства в Україні, особливо протягом останніх років, можна помітити зростання їхньої кількості та активності у громадському і політичному житті. Громадські організації об'єднують велику кількість людей для реалізації прав та свобод, захисту інтересів, розвитку молоді, підтримки соціально незахищених верств населення, а також беруть активну участь у внутрішньодержавних публічних правовідносинах в конституційній, адміністративно-правовій, аграрній, екологічній та інших сферах, зокрема через взаємовідносини з органами державної влади та місцевого самоврядування.

Варто зазначити, що правове регулювання становища громадських організацій поступово розвивається, про що свідчить прийняття нового Закону України «Про громадські об'єднання» у 2012 році [1], а також низки інших законів, норми яких хоча

й не позбавлені певних недоліків, проте суттєво спрощують порядок їх створення, закріплюють принципи діяльності та адміністративно-правовий статус.

Особливістю адміністративного права є надзвичайно велика кількість його суб'єктів. Кожен із цих суб'єктів має свою специфіку, свій варіант притаманного йому адміністративно-правового статусу та наділений адміністративною правосуб'єктністю.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Науковим фундаментом цього дослідження стали такі праці: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук М.Ю. Віхляєва на тему «Громадські об'єднання як суб'єкти адміністративного права України» (2013 р.); дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук Є.Є. Додіної на тему «Адміністративно-правовий статус громадських організацій в Україні» (2002 р.); стаття М.С. Цьвок на тему

«Адміністративно-правовий статус недержавних громадських організацій в Україні» (2017 р.) тощо.

Метою статті є дослідження елементів адміністративно-правового статусу громадських організацій в Україні, який є комплексом реально визначених прав і обов'язків у сфері публічного управління, що передбачені конкретними нормами адміністративного права.

Виклад основного матеріалу. Для розкриття питання щодо адміністративно-правового статусу громадських організацій варто визначити поняття «об'єднання громадян», «громадська організація». Слід зазначити, що у науковій літературі мають місце різноманітні визначення цих понять, а також дотичних до них, зокрема: «недержавна організація», «неурядова організація», «некомерційна організація», проте, на нашу думку, в більшості випадків останні є синонімічними.

Так, дефініція громадської організації закріплена Законом України «Про громадські об'єднання». Відповідно до ст. 1 цього закону *громадською організацією* є добровільне об'єднання фізичних осіб для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних та інших інтересів [1]. Варто зазначити, що для зарубіжного законодавства та іноземної правової літератури притаманний термін «неурядова організація» або «об'єднання». Поняття «громадська організація» є більш традиційним для наукової літератури і практики пострадянських країн. Натомість поняття, що міститься у ст. 36 Конституції України, зокрема «об'єднання громадян», не знайшло наразі тлумачення у чинному законодавстві, проте його можна взяти з попереднього Закону «Про об'єднання громадян», а саме: добровільне громадське формування, створене на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами своїх прав і свобод [2].

Отже, розглянемо громадські організації як суб'єктів адміністративного права. В.Б. Авер'янов адміністративно-правовий статус громадських об'єднань визначав як «сукупність прав та обов'язків, які реалізуються в адміністративних правовідносинах, що виникають між громадськими об'єднаннями і державними органами, органами місцевого самоврядування» [3, с. 22]. Він звертав увагу на важливість норм адміністративного права, що регулюють відносини держави і об'єднань громадян.

Підтримуємо позицію Є.Є. Додіної, яка вважає, що «адміністративно-правовий статус гро-

мадських організацій – це правове положення громадської організації у відносинах із суб'єктами виконавчої влади, врегульоване нормами конституційного та адміністративного права». На її думку, «адміністративно-правовий статус громадських організацій слід розглядати як частину загального правового статусу громадських організацій» [4].

До речі, варто звернути увагу на те, що саме органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування у порядку, визначеному законом, здійснюють державний нагляд та контроль за дотриманням закону громадськими об'єднаннями відповідно до п. 5 ст. 22 Закону України «Про громадські об'єднання».

Виокремлюючи елементи адміністративно-правового статусу громадських організацій із згаданих вище визначень, слід зупинитись на таких: правосуб'єктність, права, обов'язки, гарантії, обмеження і відповідальність за вчинені правопорушення.

Адміністративна правосуб'єктність громадських організацій є необхідною умовою для набуття учасником правовідносин статусу суб'єкта адміністративного права. Вона характеризує здатність цих організацій мати права і обов'язки у сфері публічного управління, а також здатність реалізовувати і виконувати покладені обов'язки. Вона включає у себе: 1) правоздатність; 2) дієздатність; 3) деліктоздатність.

Варто зазначити, що залежно від наявності у правовідносинах елементів адміністративно-правового регулюючого впливу на громадські об'єднання виділяють активну адміністративну правосуб'єктність та пасивну адміністративну правосуб'єктність. Так, у відносинах, в яких громадські об'єднання виступають об'єктом адміністративно-правового регулюючого впливу, вони мають пасивну адміністративну правосуб'єктність, а відповідно у відносинах, де на них не здійснюється адміністративно-правовий регулюючий вплив, вони реалізують свою активну правосуб'єктність [15, с. 172–173].

Громадські організації для досягнення визначених статутом цілей і завдань реалізують свої *права*, які базуються на нормах Конституції України, ч. 2 ст. 5, ч. 3, 7 ст. 3, ст. ст. 21, 23, 24 Закону України «Про громадські об'єднання», а також різноманітних уточнюючих законів: «Про молодіжні та дитячі громадські організації» від 22 червня 2012 року, що визначає організаційні та правові засади утворення й діяльності молодіжних і дитячих громадських організацій та державні гарантії

забезпечення їх діяльності [5], «Про організації роботодавців, їх об'єднання, права і гарантії їх діяльності» від 07 жовтня 1997 року [6], «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» від 22 червня 2000 року, що врегульовує питання участі громадян в охороні громадського порядку та державного кордону, сприяння правоохоронним органам та органам місцевого самоврядування, органам виконавчої влади, а також посадовим особам у запобіганні та припиненні адміністративних правопорушень [7].

Питання належності громадським організаціям деяких прав, наданих Конституцією України, є питанням дискусійним. Існує рішення Конституційного Суду України від 09 лютого 1999 року № 1-рп/99, справа № 1-7/99, в якому було сформульовано позицію, що положення розділу II Конституції України «Права, свободи і обов'язки людини і громадянина», де закріплені фундаментальні права, свободи і обов'язки насамперед людини і громадянина та їх гарантії, стосуються лише фізичних осіб, а отже, не поширюються на юридичних осіб. Деякі судді все ж таки висловили протилежне бачення, оприлюднивши його в окремій думці. Так, суддя В.Є. Скоромоха вважає, що Суд у цій справі мав інтерпретувати статтю 58 Конституції України щодо поширення її положень також на юридичних осіб, оскільки до них можуть застосовуватися основні права, передбачені розділом II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» Конституції України [8]. Помилка Конституційного Суду України, на наш погляд, полягає в текстуальному слідуванні визначення сфери дії через назву розділу Конституції України. Функціонування юридичних осіб безпосередньо пов'язано із становищем фізичних осіб, тому приписи розділу II треба тлумачити у поєднанні з положеннями розділу I, зокрема ст. ст. 1, 3 Конституції України та інших.

Існує думка, що правами громадських організацій у системі органів публічної адміністрації для здійснення своєї мети (цілей) є: а) політичні права; б) соціальні права; в) економічні права; г) спеціальні права [9, с. 349].

Серед *політичних прав* громадських організацій в Україні виділяють:

- право брати участь у порядку, визначеному законодавством, у розробленні проєктів нормативно-правових актів, що видаються органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування і стосуються сфери діяльності недержавної громадської організації та важливих питань дер-

жавного і суспільного життя (п. 4 ч. 1 ст. 21 Закону України «Про громадські об'єднання»);

- право на звернення у порядку, визначеному законом, до органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб з пропозиціями (зауваженнями), заявами (клопотаннями), скаргами (п. 2 ч. 1 ст. 21 Закону України «Про громадські об'єднання», Закон України «Про звернення громадян» [10]);

- право на проведення мирних зібрань (п. 5 ч. 1 ст. 21 Закону України «Про громадські об'єднання»);

- право мати власну символіку (емблему, прапор), яка підлягає реєстрації для громадських організацій із статусом юридичної особи (ч. 1 ст. 18 Закону України «Про громадські об'єднання»).

Економічні права громадських організацій полягають у тому, що вони можуть:

- реалізовувати свою мету (цілі) шляхом укладення між собою на добровільних засадах угод про співробітництво та/або взаємодопомогу (ч. 1 ст. 6 Закону України «Про громадські об'єднання»);

- самостійно здійснювати управління своєю діяльністю відповідно до цілей, визначати напрями діяльності без втручання органів державної влади, інших державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування в діяльність громадських організацій, крім випадків, визначених законом (ч. 3 ст. 3 Закону України «Про громадські об'єднання»).

Щодо *соціальних прав* громадських організацій, то ними є, зокрема:

- право на вільне поширення інформації про свою діяльність, пропагування своєї мети (цілі) (п. 1 ч. 1 ст. 21 Закону України «Про громадські об'єднання») тощо.

Прикладом *спеціальних прав*, якими наділені громадські організації зі статусом юридичної особи (ч. 2, 3 ст. 21 Закону України «Про громадські об'єднання»), є:

- право брати участь у здійсненні державної регуляторної політики відповідно до Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» [11];

- брати участь у порядку, визначеному законодавством, у роботі консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів, що утворюються органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого

самоврядування для проведення консультацій з недержавними громадськими організаціями та підготовки рекомендацій з питань, що стосуються сфери їхньої діяльності;

– бути виконавцем державного замовлення відповідно до закону тощо.

Згідно з ч. 5 ст. 3 Закону України «Про громадські об'єднання» громадські об'єднання є рівними у своїх правах та обов'язках з урахуванням організаційно-правової форми, виду та/або статусу такого об'єднання.

Серед **обов'язків** громадських організацій перед державою та іншими суб'єктами адміністративного права закон визначає зокрема ті, що стосуються фінансових питань, звітності та контролю (пп. 1–4 ч. 7 ст. 23 Закону України «Про громадські об'єднання»):

1) обов'язок зберігати правоустановчі документи, документи, в яких міститься інформація про діяльність, яка здійснена відповідно до мети (цілей) та завдань;

2) готувати річні фінансові звіти із зазначенням детального аналізу доходів і витрат;

3) здійснювати заходи контролю, щоб забезпечити зарахування і витрачання повністю всіх коштів у спосіб, що узгоджується з цілями та завданнями заявленої діяльності громадського об'єднання;

4) забезпечити ведення обліку та зберігання не менше п'яти років усіх необхідних облікових документів стосовно внутрішніх та міжнародних операцій, а також інформації, зазначеної у п.п. 1 і 2 цієї частини, і надавати її компетентним державним органам на відповідний запит та в інших випадках, передбачених законодавством.

Якщо говорити про **гарантії**, якими держава забезпечує додержання прав громадських організацій, то варто згадати статтю 22 Закону України «Про громадські об'єднання». Відповідно до цієї статті втручання органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб у діяльність громадських об'єднань не допускається, крім випадків, передбачених законом [1]. Вищезазначені органи можуть залучати громадські об'єднання до процесу формування і реалізації державної політики, вирішення питань місцевого значення, утворювати консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи із залученням представників громадських об'єднань. Права громадських організацій також забезпечуються численними положеннями міжнародних нормативно-

правових актів. Так, зокрема, Загальна декларація прав людини, Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод, безперечно гарантують невід'ємне право на свободу об'єднань громадян, заборона діяльності яких здійснюється лише в судовому порядку. Відповідно до вищезгаданої Конвенції реалізація цих прав не підлягає жодним обмеженням, за винятком тих, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб [12]. В Україні ст. 5 вищезгаданого Закону забезпечено гарантії права на свободу об'єднання, які аналогічно застосовуються і для громадських організацій. Нікого не можна примусити до вступу у будь-яку громадську організацію. Належність чи неналежність до цієї організації не може бути підставою для обмеження прав і свобод особи або для надання їй органами державної влади, іншими державними органами, органами місцевого самоврядування будь-яких пільг і переваг. В Україні за порушення законодавства, яким врегульовано діяльність громадських організацій, посадові особи органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадяни, іноземці, особи без громадянства несуть відповідальність (ст. 31 Закону України «Про громадські об'єднання») [1].

Безумовно, громадські організації мають не лише права і гарантії, а й можуть нести відповідальність за порушення законодавства. Взагалі таке явище, як **відповідальність**, має подвійне значення. З одного боку, позитивною відповідальністю громадських організацій є те, що вони залучаються до вирішення важливих державних питань, питань місцевого значення, беруть участь у консультативних, дорадчих та інших допоміжних органах. Варто зазначити, що посилення значення громадськості в процесі прийняття суспільно важливих рішень призвело до внесення змін до Закону України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 року, відповідно до яких суб'єктами, на яких поширюється дія цього Закону, є у тому числі представники громадських організацій.

Дослідження питання стосовно негативної відповідальності громадських організацій варто розпочати з висвітлення питання щодо деліктоздатності юридичних осіб та об'єднань без статусу юридичної особи. Варто зазначити, що сьогодні включення підприємств, установ, організацій до переліку суб'єктів адміністративної відповідальності є питанням дискусійним. Хоча переважна

більшість науковців, зокрема А. Комзюк, В. Колпаков, Д. Лук'янець [13], Т. Коломоєць, Ю. Битяк та багато інших, впевнено обґрунтовують у своїх наукових працях наявність у юридичних осіб адміністративної деліктоздатності, але деякі вітчизняні науковці, зокрема А. Монаєнко та О. Гетманець, не підтримують цієї точки зору. Погоджуючись з думкою останніх, будемо визнати суб'єктами адміністративної відповідальності громадські організації, які є юридичними особами.

На нашу думку, варто розглядати питання адміністративної відповідальності з огляду на розподіл суб'єктів адміністративного проступку (правопорушення) на загальних та спеціальних. За аналогією можна виокремити загальну та спеціальну відповідальність юридичних осіб. Доцільно зупинитись на спеціальних суб'єктах, до яких, за класифікацією В.Б. Авер'янова, належать особи, які можуть відповідати за певне правопорушення і, як наслідок, їх може бути притягнуто до адміністративної відповідальності за наявності в них, окрім ознак загального суб'єкта такої відповідальності, певних додаткових характеристик [4, с. 452–458]. Так, санкції за порушення вимог пожежної безпеки або ж відповідальність за неподання чи несвоєчасне подання податкової звітності є прикладом загальної, а санкції за порушення громадською організацією вимог ст. ст. 36, 37 Конституції України, статті 4 Закону «Про громадські об'єднання» – спеціальної відповідальності. Згідно з ч. 2 ст. 31 вищезгаданого закону громадські об'єднання, відокремлені підрозділи іноземних неурядових організацій за порушення законодавства несуть відповідальність, передбачену цим та іншими законами України. Згідно з ч. 3 цієї ж статті участь у діяльності громадського об'єднання, відокремленого підрозділу іноземної неурядової організації, діяльність яких заборонена в судовому порядку, тягне за собою адміністративну відповідальність, якщо законом не передбачено інший вид юридичної відповідальності. Стаття 186-5 Кодексу України про адміністративні правопорушення передбачає відповідальність за керівництво об'єднанням громадян, яке не легалізувалося в установленому законом порядку чи йому відмовлено в легалізації або його примусово розпущено за рішенням суду, але воно продовжує діяти, а також осіб, які беруть участь у діяльності таких об'єднань [14]. Суб'єктом відповідальності за вчинення вищезначеного протиправного діяння є керівництво громадської організації або особи, які беруть участь у його діяльності, а не громадська організація

загалом. Хоча на такий висновок іноді можна натрапити в юридичній літературі, проте не слід вважати зазначений склад правопорушення підставою спеціальної адміністративної відповідальності громадських об'єднань.

Питання юридичної відповідальності в разі виявлення ознак правопорушення, вчиненого громадською організацією, регулюють і спеціальні закони. Так, суб'єкти правовідносин у сфері діяльності об'єднання співвласників багатоквартирного будинку несуть цивільну, кримінальну, адміністративну відповідальність, якщо вони винні у: 1) недотриманні вимог Закону України «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку» від 29 листопада 2001 року; 2) порушенні прав власників (користувачів), їх об'єднань і асоціацій; 3) порушенні статуту об'єднання та протидії його виконанню; 4) створенні, організації діяльності або ліквідації об'єднання з порушенням законодавства, державних стандартів і норм тощо.

Адміністративно-правовий статус недержавних громадських організацій охоплює також **обмеження щодо діяльності громадських об'єднань**. Ці обмеження встановлено ст. 4 Закону України «Про громадські об'єднання», в якій зазначається, що заборонено мати за мету (цілі) або вчиняти дії, які спрямовані на: а) ліквідацію незалежності України; б) зміну конституційного ладу насильницьким шляхом; в) порушення суверенітету і територіальної цілісності держави; г) підлив безпеки держави; г) незаконне захоплення державної влади; д) пропаганду війни, насильства; е) розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі; є) посягання на права і свободи людини, здоров'я населення; 352; ж) пропаганду комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та їхньої символіки. Інші обмеження діяльності недержавних громадських організацій можуть бути встановлені виключно законом в інтересах національної безпеки й громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей. Громадським організаціям не можуть надаватися владні повноваження, крім випадків, передбачених законом [1].

Висновки. Отже, на основі вищевикладеного можемо дійти висновку, що правове становище громадських організацій в Україні свідчить про наявність у них адміністративно-правового статусу, який можна визначити як комплекс реально закріплених прав і обов'язків суб'єкта адміністративного права в сфері публічного управління, що передбачені конкретними нормами адміністративного права. Ці норми і визначають

адміністративно-правовий статус громадських об'єднань в якості суб'єктів відносин, що мають адміністративно-правовий зміст. Адміністративно-правовий статус громадських організацій становить сукупність прав, обов'язків, гарантій, обмежень та відповідальності, які реалізуються в адміністративних правовідносинах, що виникають під час взаємодії громадських організацій із державними органами, органами місцевого самоврядування, їх посадовими та службовими особами. Питання належності деяких прав громадським організаціям і нині є дискусійним.

Адміністративна правосуб'єктність характеризує здатність цих організацій мати права і обов'язки у сфері публічного управління, а також здатність надані права реалізовувати і виконувати покладені обов'язки. Залежно від регулюючого впливу адміністративна правосуб'єктність може бути як активною, так і пасивною. Варто наголосити на перспективності подальших досліджень з цієї теми з огляду на підвищення ролі громадських організацій як інституцій громадянського суспільства, їх активну участь у громадському та політичному житті країни.

Список літератури:

1. Про громадські об'єднання: Закон України від 22.03.2012 № 4572-VI / Верховна рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17>.
2. Про об'єднання громадян: Закон України від 16.06.1992 № 2460-XII / Верховна рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2460-12>.
3. Адміністративне право України. Академічний курс: підруч. у 2-х т.: Том 1. Загальна частина / ред. колегія: В.Б. Авер'янов. Київ : Юридична думка, 2004. 584 с.
4. Додіна Є.Є. Адміністративно-правовий статус громадських організацій в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Одеса, Одеська національна юридична академія, 2002. 21 с.
5. Про молодіжні та дитячі громадські організації : Закон України від 01.12.1998 / Верховна Рада України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/281-14>.
6. Про організації роботодавців, їх об'єднання, права і гарантії їх діяльності: Закон України від 22.06.2012 №5026-VI / Верховна Рада України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5026-17>.
7. Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону: Закон України № 1835-III / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1835-14>.
8. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Національного банку України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 58 Конституції України (справа про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів) від 09.02.1999 № 1-рп-99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-99>.
9. Цьвок М. С. Адміністративно-правовий статус недержавних громадських організацій в Україні. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. 2017. № 861. С. 346–353. URL: <http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2018/jun/13056/346-353.pdf>.
10. Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996 № 393/96-ВР / Верховна Рада України. URL: <https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80>.
11. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності: Закон України від 11.09.2003 № 1160-IV / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1160-15>.
12. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: міжнародний документ від 04.11.1950 № 995_004/ Рада Європи (Конвенцію ратифіковано Законом України від 17.07.97 № 475/97-ВР). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
13. Лук'янець Д. М. Інститут адміністративної відповідальності: проблеми розвитку. Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. 220 с.
14. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 № 8073-X / Верховна Рада України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>.
15. Віхляев М.Ю. Громадські організації як суб'єкти адміністративного права України: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.07. Запоріжжя, Запорізький національний університет, 2013. 438 с.

Cherniavska B.V. ADMINISTRATIVE AND LEGAL STATUS OF CIVIL SOCIETY ORGANISATIONS IN UKRAINE

The relevance of the topic investigated in the article stems from the growing importance of civil society institutions in the public and political life of Ukraine. The author's descriptive argument identifies that the legal status of civil society organizations in Ukraine demonstrates that they have an administrative and legal status. The latter is defined as a complex of effectively enshrined rights and obligations of the subject of administrative law in the field of public administration, which in their turn, are stipulated by specific rules of administrative law.

The article deals with the elements of the administrative and legal status of civil society organizations: legal personality, rights, duties, guarantees, restrictions and responsibility for the committed offenses, that are being implemented in administrative legal relations. The aforesaid type of legal relations arises during the interaction of civil society organizations with the state bodies, local self-government authorities, their officials and civil servants. Due to its controversial character, the author pays significant attention to the issue concerning the rights reserved to public organizations by the Constitution of Ukraine. The article provides a list of political, social, economic, special rights. The author also analyzes domestic legislation regarding the responsibilities to be performed by the civil society organizations. It is argued that the guarantees within which the state ensures the exercise of the right to freedom of association, as well as provides restrictions on the activities of civil society organizations.

As a result, it is concluded that civil society organizations are active participants in various public relations, including administrative and legal ones, so it is extremely important to improve the administrative and legal mechanism of ensuring the exercise of the right to freedom of realization by individuals of the right to freedom of association in civil society organizations, as well as approximation of national legislation to the universally recognized international standards.

Key words: *administrative and legal status, civil society organizations, administrative legal relations, legal personality, public administration.*

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.431

DOI <https://doi.org/10.32838/2707-0581/2020.1/29>

Андрушко А.В.

Ужгородський національний університет

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ ЗАПОБІГАННЯ ТОРГІВЛІ ДІТЬМИ, ВЧИНЕНОЇ ЇХНІМИ БАТЬКАМИ

У статті на підставі аналізу доступної емпіричної бази (300 кримінальних справ (проваджень), розглянутих судами України за період з 2010 по 2019 рік) розроблено кримінологічну характеристику торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками, та запропоновано перспективні напрями запобігання таким посяганням.

Відзначається, що майже кожен десятий випадок торгівлі людьми в Україні – торгівля своїми дітьми.

Проаналізовано соціально-демографічні, кримінально-правові та морально-психологічні ознаки 35 осіб, засуджених за розглядуваний злочин. Серед цих осіб 26 – матері своїх дітей, 5 – їхні батьки, 4 – інші особи. Зазначається, що вік засуджених за торгівлю дітьми, вчинену їхніми батьками, у процентному відношенні розподілився так: до 18 років – 0%, від 18 до 24 років – 31,4%, 25–29 років – 17,1%, 30–39 років – 34,3%, 40–49 років – 14,3%, понад 50 років – 2,9%. Констатовано порівняно низький рівень освіти осіб, які вчинили розглядуваний злочин. Серед засуджених за цей злочин переважна більшість (80%) ніде не працювала. Зроблено висновок, що особам, які вчиняють вказане посягання, притаманні такі морально-психологічні риси, як глибока моральна деформація, прагнення до наживи й забезпечення власного благополуччя будь-якою ціною, навіть шляхом продажу своїх дітей, егоцентризм, цинізм, байдужість, безвідповідальність, емоційна холодність, нездатність співпереживати, жорстокість.

У 20 з 26 вивчених автором випадків дитину бажали придбати для подальшого її усиновлення чи удочеріння (76,9%), у решті випадків (23,1%) – для експлуатації у формі примусового жебракування.

Детермінанти торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками, класифіковано на соціально-економічні, морально-психологічні, медичні, правові та організаційно-управлінські. Підкреслюється, що ніякою матеріальною скрутою продаж своєї дитини пояснити чи виправдати не можна, а тому визначальне значення у детермінації розглядуваних посягань має катастрофічна моральна деградація частини українського суспільства, яка пов'язана з неоднозначними перетвореннями в економічній, політичній, культурній та інших сферах, із соціальною нерівністю та несправедливістю, бідністю, відсутністю життєвих перспектив, кризою освіти та культури тощо.

На підставі здійсненого дослідження запропоновано перспективні заходи запобігання торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками.

Ключові слова: злочини проти свободи, честі та гідності особи, торгівля людьми, торгівля дітьми, особа злочинця, запобігання злочинам.

Постановка проблеми. Серед 300 проаналізованих автором кримінальних справ (проваджень), розглянутих судами України за період з 2010 по 2019 рік, 26 стосувалися торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками. Таким чином, майже кожен десятий випадок торгівлі людьми в Укра-

їні – торгівля своїми дітьми. Отримані дані не можуть не вражати і, вочевидь, потребують окремого аналізу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Кримінологічні аспекти торгівлі людьми розглядалися В.С. Батиргарєвою, М.Г. Вербенським,

Т.І. Возною, В.В. Голіною, Н.О. Гуторовою, Т.А. Денисовою, Г.П. Жаровською, В.О. Іващенко, К.Б. Левченко, О.В. Лисодедом, О.В. Наден, А.М. Орлеаном, Ю.В. Раковською, Н.В. Сметаніною та іншими науковцями. Водночас доводиться констатувати, що наявні публікації з даної проблематики присвячені передусім торгівлі людьми, вчиненій з метою сексуальної і трудової експлуатації. Проблеми торгівлі дітьми, вчиненій їхніми батьками, у криминологічній літературі увага майже не приділяється.

Постановка завдання. Мета статті – на підставі аналізу доступної емпіричної бази надати криминологічну характеристику торгівлі дітьми, вчиненій їхніми батьками, та запропонувати перспективні напрями запобігання таким посяганням.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розглянемо особливості особи злочинця, що вчиняє торгівлю своїми дітьми. Всього автором узагальнено дані, що стосуються 35 засуджених за вказане посягання. Серед цих осіб 26 – матері своїх дітей, 5 – їхні батьки, 1 – вітчм, 1 – покупець (жінка). Поміж інших засуджених за цей злочин осіб – бабуся дитини та подруга матері, що були співучасниками розглядуваного посягання. Таким чином, кількість засуджених за дане діяння жінок сягає 82,9%. Факт значного переважання чисельності жінок (а головне – матерів!) серед засуджених за цей злочин не може не вражати і, зрозуміло, потребує свого пояснення. Водночас навряд чи ця цифра може слугувати виправданням для батьків дітей – жертв розглядуваного діяння. Вочевидь, принаймні частина з них знала про бажання дружини (співмешканки) продати дитину, однак «на гарячому» правоохоронці затримували саме матір дитини; довести вину батька було складно (про це свідчить здійснений аналіз емпіричної бази).

Вік засуджених за торгівлю дітьми, вчинену їхніми батьками, у процентному відношенні розподілився так: до 18 років – 0%, від 18 до 24 років – 31,4%, 25–29 років – 17,1%, 30–39 років – 34,3%, 40–49 років – 14,3%, понад 50 років – 2,9%. Якщо взяти до уваги, що особою у віці понад 50 років була бабуся дитини, котра продала онучку у співучасті зі своєю донькою – 30-річною матір'ю дівчинки [1], виявиться, що найстаршою із засуджених була матір, якій на момент вчинення даного злочину виповнилось 45 років [2]. Наймолодшою ж виявилась 19-річна Т., яка продала свого півторарічного сина [3]. При вчиненні розглядуваного посягання найбільш кримінально активними є особи у віці від 18 до 24 років та у віці від 30 до 39 років. Вказаний стан речей,

на наш погляд, можна пояснити тим, що особи першої вікової групи, ставши батьками у доволі ранньому віці, виявляються не готовими до батьківських обов'язків, відчувають себе обтяженими новими клопотами. Що ж стосується осіб у віці від 30 до 39 років, то переважно це багатодітні матері, життя яких не склалося, у зв'язку з чим вони й вирішили продати свою дитину.

Інформація про освітній рівень засуджених за цей злочин, на жаль, не завжди наявна в матеріалах кримінальних проваджень. Відповідні дані вдалося отримати лише стосовно 80% засуджених. Серед цих осіб найбільше тих, хто мав повну загальну середню освіту, – 53,6%. Неповну середню освіту мали 28,6%, середню спеціальну – 14,3%, незакінчену вищу – 3,6%. Таким чином, маємо підстави констатувати порівняно низький рівень освіти осіб, які вчинили розглядуваний злочин. Даний факт не дивує, зважаючи на примітивність поглядів осіб, котрі зважились на цей злочин, їхню низьку культуру тощо.

Серед засуджених за розглядуваний злочин переважна більшість (80%) ніде не працювала, 14,3% були найманими працівниками (працювали на некваліфікованих роботах), 2,9% – пенсіонерами, 2,9% – студентами вищих навчальних закладів. Відсутність у більшості засуджених батьків оплачуваної роботи прямо пов'язана з їхнім тяжким матеріальним становищем. Водночас матеріальна скрута, в якій опинились вказані особи, і через яку вони зважились на продаж своєї дитини, пояснюється не стільки відсутністю роботи (нагадаємо, що йдеться про молодих працездатних людей), скільки іншими факторами – небажанням працювати (чимало засуджених за цей злочин упродовж тривалого часу жили за рахунок державної допомоги на дитину), безвідповідальним ставленням до своїх вчинків (зокрема, до виховання дітей), зловживанням алкоголем тощо.

Аналіз емпіричної бази засвідчує, що більшість (54,3%) засуджених за розглядуване діяння перебували в офіційних чи фактичних шлюбних відносинах, 45,7% не перебували у шлюбі. Варто підкреслити, що наявність сім'ї не відіграла стримуючої ролі при вчиненні даного злочину. Більше того, в низці випадків мати і батько були його співучасниками. Відзначимо також, що серед осіб, засуджених за цей злочин, чимало (28,6%) багатодітних.

Абсолютна більшість засуджених за розглядуване посягання – громадяни України (94,3%), громадянами інших держав (В'єтнаму та Росії) були 5,7% досліджуваних осіб. 91,4% засуджених за

цей злочин – українці, решта (8,6%) – росіянка, болгарин та в'єтнамець. Поміж засуджених за цей злочин 60% – мешканці міст, 14,3% – селищ, 22,9% – сіл, ще 2,9% – не мали постійного місця проживання. Порівняно невелику кількість таких осіб серед мешканців сіл певною мірою можна пояснити особливостями проживання в селі, де життя людини постійно на виду в односельців. Крім того, проживання в селі, навіть у разі відсутності оплачуваної роботи, дозволяє забезпечити елементарні потреби бодай у харчуванні, якщо, звичайно, людина готова працювати у сільському господарстві.

Варто зауважити, що частина досліджуваних осіб виховувалась в дитячому будинку-інтернаті. Обділені свого часу материнською та батьківською ласкою і турботою, такі особи, самі ставши батьками, належним чином не виконували своїх обов'язків і навіть зважились на продаж рідної дитини. У цьому контексті слушним є висновок Рівненського міського суду Рівненської області, який, встановлюючи причини та умови вчиненого 22-річною М. злочину, вказав, що в дитинстві вона була позбавлена батьківського піклування, її матір була позбавлена щодо неї батьківських прав, і М. виховувалась в дитячому будинку, що й вплинуло певною мірою на її поведінку [4].

Торгівля дітьми, вчинювана їхніми батьками, вчиняється здебільшого з корисливих мотивів. У 24 з 26 проаналізованих проваджень (92,3%) йшлося про продаж своїх дітей чи їх «здачу в оренду» для зайняття жебрацтвом, в двох інших випадках батьки передали дітей безкоштовно, аби «забезпечити їм краще майбутнє»¹. Аналіз емпіричної бази засвідчує, що максимальна сума, в яку мати оцінила свою дитину, – 40 тисяч доларів (на час вчинення злочину – 320 тисяч гривень) [4], мінімальна – 2 тисячі гривень [5]. Водночас у ЗМІ трапляються повідомлення про значно менші кошти, заради яких матері відмовлялися від своїх синів та доньок. Приміром, у 2007 р. мешканка Донецької області продала в електричці свою трирічну доньку незнайомцеві за 100 гривень [6]. Роком раніше у Вінницькій області мати продала свою чотирирічну доньку за одну гривню та пляшку самогону [7]. Не зайве також зауважити, що в окремих вивчених автором випадках матері торгувалися, намагаючись «не продешевити товар». Так, наприклад, Н. розповіла потенційним покупцям,

що «до неї неодноразово приїжджали люди, які хотіли придбати дитину, однак ціна за її доньку, котру пропонували ці люди (80 тисяч гривень), її не влаштувала». Жінка заявила, що «її влаштує сума в сто тисяч гривень, і дешевше свою доньку вона продавати не збирається» [8]. В іншому випадку жінка, яка спершу сподівалася отримати за свого півторарічного сина 25 тисяч доларів, змогла вторгувати у незнайомій сімейній парі, готовій усиновити хлопчика, лише 15 тисяч [3].

Як зазначалося, у двох випадках батьки передали свою дитину стороннім особам для усиновлення безкоштовно. Порівняно з випадками, коли на торгівлі своїми дітьми прагнули заробити, вказані діяння видаються менш суспільно небезпечними. У розглядуваному контексті необхідно підкреслити, що у вересні 2018 р. законодавець без достатніх на те підстав вилучив «іншу незаконну угоду щодо людини» з переліку тих, котрі визнаються торгівлею людьми.

У переважній більшості (69,2%) випадків матері торгували своєю дитиною одноосібно. У 30,8% розглядуваний злочин вчинено за попередньою змовою з батьком дитини, її вітчимом, бабусею або ж подругою матері.

Серед осіб, засуджених за торгівлю своїми дітьми, непогашену або незняту судимість мали лише восьмеро (20%). Таким чином, абсолютна більшість (80%) осіб на момент вчинення ними розглядуваного злочину судимості не мала. Поміж раніше засуджених три (42,9%) особи мали одну судимість, три особи (42,9%) – дві судимості, одна (14,3%) – три судимості. Попередні судимості отримані за корисливі злочини проти власності (зокрема, за діяння, передбачені статтями 185, 186, 187, 198 КК України), а також за незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів без мети збуту (ст. 309 КК), ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів (ст. 301 КК), злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування (ст. 166 КК). Особливу увагу привертає наявність в однієї із засуджених за торгівлю своєю дитиною попередньої судимості за діяння, передбачене ст. 166 КК України [4]. Зрозуміло, що у зв'язку з даним фактом соціальні служби повинні були вчасно зробити належні висновки щодо такої матері, а тим самим запобігти розглядуваному посягання, однак цього, вочевидь, зроблено не було.

¹ Варто зауважити, що й продавці своїх дітей, поставши перед судом, здебільшого запевняють, що хотіли дітям добра, сподівалися, що у чужій сім'ї їхнє життя складеться краще, однак при цьому бажали поліпшити своє фінансове становище (найчастіше – придбати квартиру).

Батьки, які торгували своїми дітьми, здебільшого визнавалися такими, що не мають якихось психічних розладів. У деяких осіб наявність певних психічних аномалій була констатована, однак на момент вчинення злочину вони все ж зберігали здатність усвідомлювати свої діяння та керувати ними. Наприклад, проведена амбулаторна судово-психіатрична експертиза засвідчила, що 27-річна жінка, яка за 100 тисяч гривень продала свою дворічну доньку, «виявляє ознаки легкої розумової відсталості в ступені легкої дебільності з порушенням у поведінці. В період вчинення інкримінованого їй правопорушення ознак тимчасового хворобливого розладу психічної діяльності не виявляла, могла усвідомлювати свої дії та керувати ними» [8].

В кількох випадках суд звернув увагу на особливості психічного стану, в якому жінка, що продала свою дитину, перебувала під час вагітності та безпосередньо після пологів. Водночас у таких випадках йдеться фактично про припущення суду, оскільки наявність в обвинувачених відповідних «особливостей психічного стану» нічим не підтверджувалась. Таким, приміром, було припущення Октябрського районного суду м. Полтави, який зауважив, що на дії багатодітної матері, котра безоплатно передала (подарувала) раніше незнайомій жінці новонародженого сина, «впливав стан вагітності та складне матеріальне і сімейне становище, а також післяпологовий стан, який, на думку суду, є свідченням її глибокого психологічного травмування» [9].

Аналіз емпіричної бази засвідчує, що близько третини батьків, які зважились на продаж своєї дитини, систематично зловживали алкоголем. Троє з них вчинили розглядуваний злочин у стані алкогольного сп'яніння і згодом пояснювали свій вчинок тим, що перебували під впливом спиртного. Наприклад, Заводський районний суд м. Дніпро-дзержинська (Кам'янського) Дніпропетровської області встановив, що 38-річна А. та 31-річний Е., перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, не маючи батьківських почуттів до своєї дитини, спільно прийняли рішення про продаж однорічного сина шляхом розміщення в телетексті телеканалу «Інтер+» наступного повідомлення: «Продам ребенка, мальчик, 1,3 года, 7,5 тысяч у.е.». Уже невдовзі А. та Е. почали телефонувати телеглядачі, які прочитали вказане оголошення й були приголомшені пропозицією придбати дитину. Відповідаючи їм, матір хлопчика підтвердила, що дійсно бажає продати сина за 7500 доларів США, аби за ці гроші придбати квартиру, й називала

зацікавленим свою адресу, повідомивши про можливість у будь-який час оглянути «товар» та придбати його. Врешті особа, яка висловила чіткий намір купити малолітнього, знайшлася і батьки почали очікувати її, однак невдовзі були затримані працівниками міліції. Під час досудового розслідування А. запевнила, що «після приходу співробітників міліції вона протверезіла і зрозуміла, що накоїла» [10].

Серед матерів, що вчинили розглядуваний злочин, 11,4% займалися проституцією, 5,7% – жебракували.

Засудженим за торгівлю дітьми, вчинену їхніми батьками, суди призначали покарання у виді позбавлення волі на такі строки: 1 рік 4 місяці – 1 особі (2,9%), 2 роки – 1 особі (2,9%), 4 роки – 4 особам (11,4%), 5 років – 17 особам (48,6%), 8 років – 9 особам (25,7%), 8 років 2 місяці – 1 особі (2,9%), 9 років – 2 особам (5,7%). Лише п'яти особам суд призначив додаткове покарання у виді конфіскації майна. При цьому логіку у практиці призначення вказаного покарання відшукати складно. Так, в одному випадку, суд ухвалив конфіскувати у 20-річної студентки-сироти все належне їй на праві власності майно [11], в іншому – заперечив таку доцільність, вказавши, що не призначає це покарання засудженим через їхнє скрутне матеріальне становище [12]. Більш м'яке покарання, ніж передбачено законом, суди призначили 20 (57,1%) особам. До реального відбування покарання засуджені 22 особи (62,9%), звільнені від відбування покарання з випробуванням (ст. 75 КК України) 12 осіб (34,3%). Ще одна особа (2,9%) звільнена від відбування покарання на підставі ст. 79 КК України. Таким чином, попри сувору санкцію ч. 3 ст. 149 КК України, суди демонструють вражаючу гуманність стосовно осіб, котрі вчинили цей особливо тяжкий злочин. В низці випадків на надмірну м'якість призначеного за нього покарання звертають увагу апеляційні суди. Так, наприклад, Апеляційний суд Київської області скасував вирок Броварського міськрайонного суду в частині призначення покарання та ухвалив у цій частині новий вирок. Апеляційний суд зазначив, що суд першої інстанції, який призначив раніше судимій жінці, що за 40 тисяч гривень продала свою новонароджену доньку, покарання у виді позбавлення волі строком на 8 років, не повною мірою врахував тяжкість вчиненого нею злочину, особу винної та інші обставини справи. Апеляційний суд Київської області слушно підкреслив, що поза увагою суду першої інстанції залишилися цинізм та байдужість, якими характеризується вчинений

засудженою злочин, спрямованість її умислу виключно на отримання наживи за продаж своєї новонародженої дитини. З огляду на вказане апеляційний суд зробив обґрунтований висновок про те, що призначене судом першої інстанції покарання не відповідає ступеню тяжкості вчиненого злочину та особі обвинуваченої і є явно несправедливим через надмірну м'якість, у зв'язку з чим призначив засудженій покарання у виді позбавлення волі на строк 10 років з конфіскацією всього належного їй на праві власності майна [13].

Вище зазначалося, що понад половині засуджених за торгівлю своїми дітьми суд призначив більш м'яке покарання, ніж передбачено законом. В низці випадків відповідне рішення суду було явно необґрунтованим. Так, приміром, Апеляційний суд Київської області підкреслив, що ухвалюючи рішення про призначення обвинуваченій покарання із застосуванням ст. 69 КК України, суд першої інстанції не зазначив підстав, за наявності яких він дійшов такого висновку, та взагалі не мотивував рішення про можливість виправлення останньої при призначенні саме такого покарання. У зв'язку з цим апеляційний суд зазначив, що призначення обвинуваченій покарання на підставі ст. 69 КК України у виді позбавлення волі строком нижче від найнижчої межі та із звільненням її від відбування призначеного покарання з випробуванням є занадто м'яким та недостатнім для виправлення особи і попередження вчинення нею нових злочинів, оскільки всі вказані обставини в їх сукупності свідчать про підвищену суспільну небезпеку обвинуваченої, а також про її схильність до вчинення нових злочинів [14]. В окремих випадках обґрунтування доцільності призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, взагалі не можна визнати адекватним. Для прикладу, Ізяславський районний суд Хмельницької області зазначив, що вирішуючи питання про призначення покарання із застосуванням ст. 69 КК України, колегія суддів врахувала, що обвинувачена, перебуваючи у скрутному матеріальному становищі, виручені за продаж чотирирічного сина кошти планувала використати для поліпшення житлових умов та покращення матеріального становища [15]. На наше переконання, бажання поліпшити житлові умови не може слугувати виправданням для жінки, котра зважилась на продаж своєї дитини і тим більше не може слугувати аргументом на користь призначення їй більш м'якого покарання, ніж передбачено законом.

Аналіз емпіричної бази дає підстави для висновку, що особам, які вчиняють розглядуване пося-

гання, притаманні такі морально-психологічні риси, як глибока моральна деформація, прагнення до наживи й забезпечення власного благополуччя будь-якою ціною, навіть шляхом продажу своїх дітей, егоцентризм, цинізм, байдужість, безвідповідальність, емоційна холодність, нездатність співпереживати, жорстокість. Пізніші запевнення батьків в тому, що проданій дитині вони бажали кращого майбутнього, оскільки через матеріальну скруту самі нічого не могли їй дати, здебільшого спростовуються проаналізованими матеріалами кримінальних проваджень, які засвідчують, що в більшості випадків найближчі, здавалося б, для дитини люди насправді переймалися тільки грошима. Приміром, Ладижинський міський суд Вінницької області встановив, що коли сімейна пара повідомила Т. про свою готовність купити її доньку з метою піклування, виховання та подальшого удочеріння, мати холоднокровно заявила, що «зможє продати їм лише старшу доньку, оскільки на молодшу вона ще отримує щомісячну грошову допомогу від держави» [16]. Розглядаючи своїх дітей як товар, матері в окремих випадках усіяко нахвалявали його, переконуючи покупця у вигідності угоди. Так, 44-річна Р., продавши П. свого 10-річного сина для подальшої експлуатації (примусового втягнення у зайняття жебрацтвом), розхвалювала покупцеві хлопця, підкреслювала, що він слухняний та старанний, прекрасно навчений жебракуванню, за день може заробити 300-400 гривень [17]. Зауважимо, що в окремих проаналізованих випадках вчинення даного злочину матері навіть не цікавились, з якою метою раніше незнайомі люди купують її дитину. Показовим є такий приклад: 27-річна Н. перебила потенційних покупців, котрі намагалися пояснити, що бажують законно удочерити її дворічну доньку або ж оформити над нею опікунство, й прямо «сказала, що їй цікавлять лише гроші, і що вона хоче продати дитину» [8]. Про морально-психологічні якості свідчить й посткримінальна поведінка деяких батьків. Так, Долинський районний суд Кіровоградської області зауважив, що 33-річна мати, яка за 10 тисяч гривень продала свого дворічного сина, навіть не попрощалась з дитиною і за виручені кошти передовсім придбала слабоалкогольні напої, аби відсвяткувати вигідну угоду [18].

Покупець дитини був притягнутий до кримінальної відповідальності за розглядуване посягання лише в одному випадку [19]. В більшості ж випадків купівля дитини відбувалась під контролем працівників правоохоронних органів, з якими співпрацював «покупець», обурений бажанням

батьків продати йому свою дитину. В окремих випадках покупець дитини не притягувався до кримінальної відповідальності з огляду на те, що фактично діяв в інтересах дитини.

Отримані дані дають змогу розробити *криминологічний портрет особи, яка вчиняє торгівлю своїми дітьми*: це раніше не судима жінка (матір) у віці 18–24 або 30–39 років, громадянка України, мешканка міста, з повною загальною середньою освітою, котра перебуває в офіційних чи фактичних шлюбних відносинах, ніде не працює, нерідко зловживає алкогольними напоями, якій притаманні такі негативні риси, як глибока моральна деформація, прагнення до наживи й забезпечення власного благополуччя будь-якою ціною, навіть шляхом продажу своїх дітей, егоцентризм, цинізм, байдужість, безвідповідальність, емоційна холодність, нездатність співпереживати, жорстокість.

У 20 з 26 вивчених автором випадків дитину бажали придбати для подальшого її усиновлення чи удочеріння² (76,9%), у решті випадків (23,1%) – для експлуатації у формі примусового жебракування. Разом з тим у ЗМІ час від часу трапляються повідомлення про торгівлю дітьми, вчинену їхніми батьками, з метою сексуальної експлуатації неповнолітніх [20; 21]. Так, у червні 2019 р. правоохоронці затримали у львівському аеропорту 38-річну жінку, яка намагалася продати свою 17-річну доньку для подальшої сексуальної експлуатації в Чехії. Мати пояснила, що «свідомо шукала доньці роботу за кордоном, бо там секс-послуги неповнолітніх вартують дорожче» [22].

Серед жертв торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками, 53,8% становлять особи чоловічої статі, 46,2% – жіночої. Нами не виявлено жодного випадку, коли б для покупця мала значення стать дитини або ж коли батьки, вирішуючи яку дитину продати, зважали при цьому на її стать.

Розподіл потерпілих від аналізованого злочину залежно від їх віку виглядає таким чином: до 1 місяця – 30,8%, від 1 місяця до 1 року – 11,5%, від 1 до 3 років – 23,1%, від 3 до 7 років – 19,2%, від 7 до 10 років – 3,8%, від 10 до 14 років – 7,7%, від 14 до 18 років – 3,8%. Як бачимо, найбільша кількість жертв розглядуваного посягання серед новонароджених дітей. Вказаний факт пояснюється, зокрема, тим, що в низці випадків рішення продати свою дитину в матері з'явилася ще під час вагітності і, народивши дитину, мати не зволикала з ним.

Аналіз емпіричної бази засвідчує певний зв'язок між віком дитини та баченням того, для

чого потенційному покупцеві вона потрібна. Так, якщо найстаршою дитиною, котру збиралися усинувити, була п'ятирічна дівчинка, то більшості дітей, яких планували примусити займатися жебрацтвом, виповнилося десять і більше років (разом з тим у двох відповідних провадженнях йшлося про дітей віком 3–4 роки).

Необхідно підкреслити, що розглядуване посягання вчиняється з використанням уразливого стану дитини, зумовленого її фізичними та психічними властивостями, котрі позбавляли або суттєво обмежували здатність дитини усвідомлювати свої дії, приймати за своєю волею самостійні рішення, чинити опір незаконним діям.

На наше переконання, торгівля дітьми, вчинена їхніми батьками, – винятково тяжкий злочин, який свідчить про глибоку моральну деформацію винних осіб, завдає серйозного удару по психіці дитини, котра виростає з усвідомленням того, що її продала рідна матір. В окремих проаналізованих кримінальних провадженнях авторові вдалося відшукати свідчення того, як зражені батьками діти реагували на їх підлий вчинок. Приміром, десятирічний хлопчик, якого мати продала за 30 тисяч гривень для подальшої експлуатації (примусового втягнення у зайняття жебрацтвом), під час досудового розслідування та в суді розповідав, що «коли він зрозумів, що мама продає його дядькові, йому стало дуже важко на душі і він, щоб не розплакатись, закрити вуха руками» [17].

Детермінанти торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками, на наш погляд, можна класифікувати на соціально-економічні, морально-психологічні, медичні, правові та організаційно-управлінські. До соціально-економічних детермінант відносимо перманентну економічну кризу в Україні та пов'язані з нею безробіття і бідність. До морально-психологічних детермінант слід віднести деформацію суспільної моралі та девальвацію загальнолюдських цінностей, прагнення до збагачення будь-якою ціною. Медичними детермінантами є зростання кількості осіб із психічними розладами та алкоголізація населення. Правовими детермінантами є недоліки кримінального законодавства, що встановлює відповідальність за торгівлю людьми. До організаційно-управлінських детермінант слід віднести недоліки в роботі соціальних служб та правоохоронних органів, недосконалий порядок обліку вагітних жінок, складну процедуру усиновлення (удочеріння) дітей в Україні тощо.

На окремих із окреслених детермінантів варто зупинитися детальніше.

² Не виключено, звичайно, що окремі покупці, запевняючи батьків про намір усиновити їхню дитину, насправді переслідують іншу мету.

Як відомо, за часткою ВВП на душу населення Україна є найбільшою країною в Європі. За даними Державної служби статистики, за межею бідності живуть 33,9% громадян України [23]. Народження дитини суттєво впливає на матеріальне становище сім'ї. Найскладніше, зрозуміло, доводиться багатодітним сім'ям та самотнім матерям. Державна допомога сім'ям з дітьми залишається недостатньою. За даними соціологів, 53% домогосподарств з двома дітьми, 65% з трьома і 97% з чотирма дітьми перебувають за межею фактичної грошової бідності [24]. Водночас окремі із батьків, які стали фігурантами проаналізованих автором кримінальних проваджень, народжували дітей саме для отримання цієї допомоги, оскільки не бажали працювати.

На переконання автора, ніякою матеріальною скрутою продаж своєї дитини пояснити чи виправдати не можна. Тому визначальне значення у детермінації розглядуваних посягань має катастрофічна моральна деградація частини українського суспільства, яка пов'язана з неоднозначними перетвореннями в економічній, політичній, культурній та інших сферах, із соціальною нерівністю та несправедливістю, бідністю, відсутністю життєвих перспектив, кризою освіти та культури тощо.

Важливе місце у детермінації торгівлі людьми, вчиненої їхніми батьками, посідають правові детермінанти. Відзначимо, що в процесі аналізу судової практики автор натрапив на кілька проваджень, у яких вчиненому була надана неправильна кримінально-правова оцінка [25; 26]. Так, Личаківський районний суд м. Львова, встановивши, що 25-річна В. безоплатно передала новонароджену дівчинку для удочеріння громадянину Німеччини, відхилив кваліфікацію за ч. 3 ст. 149 КК України, здійснену органом досудового розслідування, оскільки «діяння, пов'язані з торгівлею людьми або іншою незаконною угодою щодо людини, підлягають кваліфікації за ст. 149 КК України у випадку, якщо вони вчинені з метою експлуатації. Тобто обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони є мета злочину, а саме експлуатація потерпілої особи» [25]. До такого висновку суд спонукало, вочевидь, дещо неоднозначне формулювання диспозиції ч. 1 ст. 149 КК України, з якої можна зробити двоякий висновок стосовно обов'язковості мети експлуатації для всіх перерахованих у ній форм торгівлі людьми чи тільки для тих, які полягають у вербуванні, переміщенні, передачі або одержанні людини. Однак найбільша проблема полягає не в цьому. Варто ще

раз нагадати, що у вересні 2018 р. вітчизняний законодавець безпідставно вилучив «здійснення іншої незаконної угоди, об'єктом якої є людина» з переліку тих, які визнаються торгівлею людьми, аргументуючи цей крок необхідністю приведення національного законодавства у відповідність до міжнародних стандартів [27]. Зазначені зміни фактично унеможливили кваліфікацію безоплатної передачі дітей, а також вчинення щодо них інших угод, не пов'язаних з купівлею-продажем (якщо при цьому відсутня мета експлуатації дитини), як торгівлі людьми, що, на наш погляд, свідчить про наявність прогалини у кримінальному законодавстві. На цьому автор цих рядків наголошував одразу після внесення відповідних змін до КК України [28, с. 7–8].

У системі детермінант торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками, варто виокремити недоліки в роботі соціальних служб, котрі не завжди вчасно виявляють неблагополучні сім'ї, не реагують належним чином на різного роду проблемні ситуації, які сигналізують про імовірність вчинення батьками розглядуваного посягання. Більше того, спершу навіть відреагувавши на них, компетентні органи згодом без достатніх на те підстав довіряють батькам, що й призводить до цього злочину. Показовим є такий приклад: 23-річні батьки, котрі за 72 тисячі гривень (на час вчинення злочину – 9 тисяч доларів США) продали свою дворічну доньку, перед тим були позбавлені батьківських прав, оскільки покинули її в дитячому відділенні міської лікарні. В цей період вони знайшли потенційного покупця для своєї дитини і вирішили не прогавити шанс заробити чималі гроші. З цією метою батько дитини влаштувався на роботу слюсарем в комунальне підприємство, а також покращив матеріально-побутові умови для проживання доньки. Цього виявилось недостатньо, аби за рішенням виконавчого комітету Димитровської міської ради дівчинка втратила статус дитини, позбавленої батьківського піклування, і була передана адміністрацією Донецького дитячого будинку в сім'ю батьків. Того ж дня (!) останні досягли згоди з покупцем про умови купівлі-продажу дитини, однак після передачі своєї доньки були затримані працівниками правоохоронних органів. Розуміючи, що приховати від соціальних служб відсутність щойно поверненої їм дитини не вдасться, співмешканці планували виїхати з міста й жити за рахунок виручених від продажу доньки коштів, витрачаючи їх в тому числі на наркотики [29].

Інертними іноді є також працівники правоохоронних органів. Вивчення емпіричної бази засвідчило, що в окремих випадках матері

протягом тривалого часу безперешкодно здійснювали інтенсивний пошук потенційних покупців для своєї дитини. Так, Бердянський міськрайонний суд Запорізької області встановив, що про бажання обвинуваченої продати свою дворічну доньку Поліну протягом двох-трьох місяців знало все село Успенівка, однак міліція не поставилася до цього серйозно [8]. Утім, заради справедливості варто відзначити, що у всіх вивчених автором випадках, коли громадяни (родичі, сусіди, знайомі, а також сторонні особи, яким батьки пропонували придбати «живий товар»), обурені готовністю батьків продати свою дитину, повідомляли в правоохоронні органи, останні реагували негайно та рішуче. Саме завдяки позиції небайдужих людей та злагодженій роботі працівників правоохоронних органів вдавалося викрити такі злочини й притягнути винуватих до кримінальної відповідальності.

Здійснене нами дослідження засвідчило, що в кількох випадках засуджені за розглядуваний злочин матері при взятті на облік в жіночій консультації у зв'язку з вагітністю, а також після доставлення їх до пологового будинку для пологів, називали чужі анкетні дані та навіть демонстрували документи, які насправді посвідчували іншу особу [9; 25; 30]. Робилося це для того, аби надалі в органах державної реєстрації актів цивільного стану зареєструвати іншу жінку, з якою перед тим була укладена угода про передачу новонародженого, в якості біологічної матері дитини. У всіх цих випадках виявити аферу вдалося лише завдяки випадковому збігу обставин, з огляду на що є підстави вважати, що саме такі оборудки становлять найбільш латентну частину торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками. Не виключено, що принаймні деякі з цих випадків пов'язані з неправомірними діями лікарів, які з корисливих спонукань стали ланкою злочинної схеми.

Вище зазначалося, що в більшості випадків дитину бажали придбати для подальшого її усиновлення (удочеріння). Потенційні покупці пояснювали свій вчинок складним порядком усиновлення в Україні. Відповідний порядок дійсно складний, однак інакшим, вочевидь, він і не може бути, зважаючи на інтереси дитини, які повинна захищати держава. Інша справа, що окремі особи наважуються навіть на очевидне

порушення закону, аби лише оминати тривалу процедуру.

Серед перспективних заходів запобігання торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками, можна виокремити наступні:

1) необхідно суттєво поліпшити рівень добробуту населення, мінімізувати бідність та зменшити розшарування суспільства за рівнем доходів, створити сприятливі умови для всебічного розвитку особистості;

2) потрібно сформувати чіткі орієнтири моральності та духовного розвитку, припинити девальвацію загальнолюдських цінностей, підвищувати рівень культури та освіти;

3) необхідно вдосконалювати заходи, спрямовані на протидію поширенню алкоголізму та наркоманії;

4) потрібно здійснювати профілактику психічних розладів, ефективне лікування та реабілітацію осіб із психічними захворюваннями. Зрозуміло, що для цього необхідно здійснити модернізацію системи надання психіатричної допомоги на основі європейських стандартів;

5) необхідно вирішити питання високої завантаженості соціальних служб, браку кваліфікованих кадрів та належного їх технічного і методичного забезпечення, а також посилити координацію соціальних служб;

6) необхідно удосконалити порядок обліку вагітних жінок, аби не допустити афер, пов'язаних з народженням дітей, щодо яких укладена незаконна угода, на чужі анкетні дані;

7) слід удосконалити законодавство про кримінальну відповідальність за торгівлю людьми, усунувши вказані вище недоліки;

8) необхідно забезпечити невідворотність кримінальної відповідальності винних у вчиненні торгівлі людьми, а також адекватність призначуваного покарання вчиненому діянню.

Висновки. Викладене вище дозволяє дійти висновку про те, що торгівля дітьми, вчинена їхніми батьками, є найбільш небезпечним та найганебнішим різновидом торгівлі людьми. Автор переконаний, що лише врахування криминологічних особливостей вказаного посягання, а також усунення негативного впливу проаналізованих детермінант, дозволить досягти вагомих результатів у справі запобігання таким злочинам.

Список літератури:

1. Архів Суворовського районного суду м. Херсона за 2011 рік. Справа № 1-676/11.
2. Архів Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської обл. за 2013 рік. Справа № 0907/17878/2012.
3. Архів Дзержинського районного суду м. Харкова за 2011 рік. Справа № 1-689/11.
4. Архів Рівненського міського суду Рівненської обл. за 2012 рік. Справа № 1715/8975/12.
5. Архів Северодонецького міського суду Луганської обл. за 2018 рік. Справа № 428/12340/18.
6. Горе-мать продала надоевшую дочку за 100 гривен. *Сегодня*. 3 июля 2007 г. URL: <https://www.segodnya.ua/criminal/hore-mat-prodala-nadovshuju-dochku-za-100-hriven-60471.html>
7. 4-летнюю девочку продали за бутылку самогонки. *Комсомольская правда в Украине*. 2 февраля 2007 г. URL: <https://kr.ua/life/439-4-letnuiui-devochku-prodaly-za-butylku-samohonky>
8. Архів Бердянського міськрайонного суду Запорізької обл. за 2012 рік. Справа № 1-888/11.
9. Архів Октябрського районного суду м. Полтави за 2015 рік. Справа № 554/5519/15-к.
10. Архів Заводського районного суду м. Дніпродзержинська Дніпропетровської обл. за 2011 рік. Справа № 1-765/11.
11. Архів Сихівського районного суду м. Львова за 2018 рік. Справа № 464/5381/17.
12. Архів Луцького міськрайонного суду Волинської обл. за 2015 рік. Справа № 158/907/15-к.
13. Вирок Апеляційного суду Київської обл. від 23 серпня 2018 р. (справа № 361/4665/16-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/76043712>
14. Вирок Апеляційного суду Київської обл. від 20 червня 2018 р. (справа № 369/14321/17) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74796847>
15. Архів Ізяславського районного суду Хмельницької обл. за 2018 рік. Справа № 685/410/18.
16. Архів Ладижинського міського суду Вінницької обл. за 2011 рік. Справа № 1-112/11.
17. Архів Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської обл. за 2011 рік. Справа № 0907/1-234/2011.
18. Архів Долинського районного суду Кіровоградської обл. за 2011 рік. Справа № 1-60/11.
19. Архів Личаківського районного суду м. Львова за 2013 рік. Справа № 1/463/55/13.
20. На Хмельниччині жінка продала 16-річну дочку у сексуальне рабство. *Главком*. 10 червня 2019 р. URL: <https://glavcom.ua/news/na-hmelnichchini-zhinka-prodala-16-richnu-dochku-u-seksualne-rabstvo-foto-600831.html>
21. У Львові жінка намагалася продати доньку в сексуальне рабство за кордон. *УНІАН*. 11 червня 2019 р. URL: <https://www.unian.ua/society/10582833-u-lvovi-zhinka-namagalasya-prodati-donku-v-seksualne-rabstvo-za-kordon.html>
22. У секс-рабство ледь не продала свою 17-річну доньку львів'янка. *ТСН*. 12 червня 2019 р. URL: <https://tsn.ua/video/video-novini/u-seks-rabstvo-led-ne-prodala-svoyu-17-richnu-donku-lviv-yanka.html>
23. За даними Держстату, майже 34% українців живуть за межею бідності. *Zaxid.net*. 2 січня 2019 р. URL: https://zaxid.net/za_danimi_derzhstatu_mayzhe_34_ukrayintsiv_zhivut_za_mezheyu_bidnosti_n1472988
24. Тільки грошей недостатньо. Як допомогти сім'ям з дітьми. *Commons*. 14 листопада 2019 р. URL: <https://commons.com.ua/uk/ne-lishe-groshi-ekspertki-pro-novi-viplati-na-ditej/>
25. Архів Личаківського районного суду м. Львова за 2017 рік. Справа № 463/493/16-к.
26. Архів Личаківського районного суду м. Львова за 2012 рік. Справа № 1-352/11.
27. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до статті 149 Кримінального кодексу України (щодо приведення у відповідність до міжнародних стандартів)» / *Верховна Рада України*: офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61428
28. Андрушко А.В. Розмежування підміни дитини із суміжними складами злочинів проти волі, честі та гідності особи. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Випуск 5. Том 3. С. 3–9.
29. Архів Ленінського районного суду м. Донецька за 2014 рік. Справа № 260/1330/14-к.
30. Архів Личаківського районного суду м. Львова за 2013 рік. Справа № 1312/4936/12.

Andrushko A.V. CRIMINOLOGICAL PROFILE AND MAIN DIRECTIONS OF PREVENTION OF TRAFFICKING IN CHILDREN COMMITTED BY THEIR PARENTS

The article develops a criminological profile of trafficking in children committed by their parents based on available empirical data (300 criminal cases considered by Ukrainian courts in 2010–2019) and suggests prospective directions for the prevention of such encroachment.

It is noted that almost every tenth case of trafficking in human beings in Ukraine is trafficking in children.

The socio-demographic, criminal-legal and moral-psychological features of 35 persons convicted for the said crime were analyzed. Among these 26 are mothers of their children, 5 are their parents, 4 are other

persons. It is noted that the age of convicts for trafficking in children committed by their parents is distributed as follows: up to 18 years – 0%, from 18 to 24 years – 31,4%, 25–29 years – 17,1%, 30–39 years – 34,3%, 40–49 years – 14,3%, over 50 years – 2,9%. It was established that the perpetrators of the crime possess a relatively low level of education. Among those convicted of this crime, the vast majority (80%) was jobless. It is concluded that persons who commit the said encroachment have such moral and psychological traits as deep moral deformation, desire to live and ensure their own well-being at all costs, even by selling their children, egocentrism, cynicism, indifference, irresponsibility, emotional coldness, inability to empathize, cruelty.

In 20 out of 26 cases studied by the author, buyers wanted to buy a child for further adoption (76,9%), in other cases (23,1%) for exploitation in the form of forced begging.

The determinants of trafficking in children committed by their parents are classified into socio-economic, moral-psychological, medical, legal and organizational-managerial ones. It is emphasized that no material distress may explain or justify the sale of one's child, and therefore the decisive role in determination of such crimes belongs to the catastrophic moral degradation of a part of Ukrainian society, which is related to ambiguous transformations in economic, political, cultural and other spheres, with social inequality and injustice, poverty, lack of life prospects, crisis of education and culture, etc.

Based on the research, prospective measures to prevent trafficking in children committed by their parents have been proposed.

Key words: crimes against liberty, honor and dignity of a person, trafficking in human beings, trafficking in children, identity of the offender, crime prevention.

Олійник О.С.

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНИХ І КУЛЬТУРНИХ ПЕРЕДУМОВ СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТКУ ПРИНЦИПІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА СХІДНИХ І ЗАХІДНИХ КРАЇН

Стаття присвячена вивченню історичних і культурних передумов зародження, становлення й розвитку принципів права в різних частинах світу. Виникнення останніх зумовлено потребами суспільного розвитку, в них відображаються закономірності суспільного життя. На думку авторки, головними джерелами принципів є культура, політика, економіка, мораль, ідеологія, суспільне життя з визначеними пріоритетами. Вагоме значення має й географічне розташування країни. Однак у дослідженні наголос зроблено саме на історичні та культурні аспекти досліджуваних правових явищ. Усі перераховані фактори по-різному впливають на процес становлення принципів права, але так чи інакше вносять у нього свої корективи. Моральними орієнтирами у створенні принципів права є самі моральні норми, орієнтовані на такі категорії, як добро, честь, совість, гідність, справедливість тощо, які, у свою чергу, є критеріями оцінювання поведінки людей у всіх сферах їхньої діяльності. Усі ці орієнтири більшою мірою залежать від низки факторів, як об'єктивних, так і суб'єктивних. Так, уявлення про згадані вище категорії в різних народів схоже, водночас акценти розставлені по-різному. Не останнє місце у формуванні системи цінностей і правової системи як такої посідає й географічне розташування тієї чи іншої країни та здатність її населення до сприйняття досвіду своїх сусідів, а також намагання (спроби) водночас не втратити власну самобутність під час процесів інтеграції. Авторка наголошує, що в процесі такого розвитку правової системи можуть зароджуватися нові юридичні (правові) принципи, які скасовуватимуть дію застарілих, уже не актуальних принципів. Для досягнення цілей дослідження аналізуються історичні та культурні передумови появи принципів, їх становлення й розвиток, а також, відповідно, і норми, які стали результатом такого розвитку.

Ключові слова: принципи права, історичні та культурні передумови, міфологічно-релігійні вчення, теологічні системи, кримінальний закон.

Постановка проблеми. Вивчення історичного досвіду щодо прояву та втілення принципів кримінального права, безперечно, має вагоме значення. У процесі історичного розвитку правової системи з'являються певні закономірності, які з часом можна назвати принципами. На наш погляд, як ми й раніше зазначали в дослідженнях, такі пошуки щодо виникнення, існування та розвитку правової системи загалом та основоположних начал кримінального права зокрема відіграють важливу роль й у визначенні напрямів розвитку в тому числі й сучасного законодавства про кримінальну відповідальність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням вивчення природи окремих принципів кримінального права присвячували роботи такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як П.С. Берзін, В.О. Гацелюк, І.М. Гнатів, О.П. Горох, О.О. Дудоров, Ю.Л. Дятлова, М.А. Залигіна, С.Г. Келіна,

В.Н. Кудрявцев, М.А. Малигіна, М.В. Мазур, В.В. Мальцев, В.О. Навроцький, А.Е. Скакун, Л.Ю. Тимофеева, В.І. Тютюгін, В.Д. Філімонов, Д.Ю. Фісенко, Є.Є. Чередніченко, К.В. Шундіков і багато інших.

Згадані науковці вивчали природу й основні ознаки загальноправових принципів кримінального права. Історичний аспект виникнення і становлення принципів кримінального права залежно від чинних у суспільстві культурних цінностей указаними авторами не вивчався.

Так, П.С. Берзін у роботах здійснював систематизацію принципів і надав їм стислу характеристику, а також торкався окремих питань історії виникнення і становлення основоположних начал у різні історичні періоди. О.О. Дудоров та М.В. Мазур здійснювали порівняльну характеристику окремих злочинів і вивчали їх природу. Д.Ю. Фісенко досліджувала спеціальні

принципи кримінального права та надавала їм характеристику.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження історичних і культурних передумов, які дали поштовх для появи, становлення й подальшого розвитку принципів права загалом і кримінального права зокрема, виокремлення їх ознак і з'ясування їх характеристики та способів закріплення в джерелах того часу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Цивілізації Стародавнього Світу засновувалися на рабовласницькій соціально-економічній системі, за якої суспільство поділяється на три основні класи: рабів, дрібних вільних виробників і панівний клас, до складу якого входили землевласницька, придворна й чиновницька аристократія, командний склад армії, жрецтво й заможна верхівка землеробських общин. Необхідність об'єднання та координації зусиль численних громад зумовила зростання ролі державної влади, створення специфічної форми такої влади – обмеженої монархії, яку часто називають «східною деспотією». Цар був не тільки носієм усієї повноти влади (законодавчої, виконавчої, судової), а й визнавався надлюдиною, ставлеником богів, їхнім нащадком або й навіть одним із богів.

Народи Стародавнього Світу створили виключно багату культуру, яка чинила величезний вплив на розвиток світової культури. Саме вони розробили перші міфологічно-релігійні вчення й теологічні системи, які спонукали виникнення давньоіндійської, давньокитайської та давньогрецької філософії й монотеїстичних концепцій Старого і Нового Заповіту. Саме тут створені ієрогліфіка та клинопис, які розвинулися в алфавітні системи писемності, запозичені греками, римлянами й багатьма іншими народами світу. У свою чергу, згадані вище фактори не могли не вплинути й на формування самої правової системи, у тому числі на становлення й розвиток принципів права. Поява, існування, становлення й розвиток таких явищ, як культура, писемність, наука, правова держава тощо, дійсно тісно пов'язані один із одним, є передумовою розвитку одне для одного.

У дослідженні ми торкнемося лише певних аспектів саме права, бо порушена нами тема дуже об'ємна й потребує окремого ґрунтовного дослідження. Так, кримінальне право Стародавнього Риму передбачало такі види злочинів:

1) злочини проти всього співтовариства (змова з метою зміни форми державного ладу, військова зрада, дезертирство, посягання на магістратські

та жрецькі обов'язки і їх виконання, замах на посадову особу тощо);

2) злочини проти релігії християнської епохи (посягання на порядок, установлений для державної церкви, і на відправлення церковних служб; посягання на недоторканність храмів тощо);

3) зловживання владою стосовно громадян (насильство посадової особи щодо власне особи чи майна громадянина, не зумовлене виконанням службових обов'язків);

4) убивство (до караних убивств не належали вбивство раба чи дитини, здійснене в разі потреби, на війні; учинене поза римською територією; убивство перебіжчика, засудженого до смерті; убивство порушника святості шлюбу батьком потерпілого. Решта видів убивств розглядалися як тяжкі злочини та каралися);

5) статеві злочини (двоєженство, викрадення жінок, звидництво, мужолозтво тощо);

6) злочини проти власності (крадіжка);

7) підробка та брехня з правовими наслідками (підробка заповіту, мір і ваг тощо);

8) здирицтво (хбарництво чиновників, вимагання під час здійснення посадових обов'язків);

9) посягання на недоторканність особи (каралася будь-яка спроба);

10) передвиборча корупція (підкуп виборців);

11) пошкодження майна (окрім майна приватних осіб, злочином було посягання на цілість суспільних будинків, будівель, храмів, гробниць тощо);

12) злочини проти господарського порядку (зловживання економічною монополією: необґрунтоване підвищення цін, відмова в продажу товару якійсь особі не з причини ціни; корисливе використання торгової свободи (спекуляція)).

Основні види покарань:

– смертна кара (відтинання голови, розп'яття на хресті, спалення, замурування в стіні, примус випити отруту тощо);

– примусові роботи (два основні види – роботи на рудниках і використання в школі гладіаторів);

– позбавлення цивільного статусу (могло бути максимальним – повним та остаточним (вигнання з общини назавжди, продаж у рабство за римську територію) та частковим);

– ув'язнення (тільки стосовно рабів за незначні злочини);

– тілесні покарання (членоушкоджувальні та болючі);

– штрафи (за дрібні злочини і стягувалися грішми чи худобою).

Водночас Західний світ не стільки відрізняється від Сходу у своїй полярності з ним, скільки несе її в самому собі, своїй самосвідомості. Радикальність, яку привніс у світ Захід у тисячолітньому розвитку, розуміється й конкретизується, якщо згадати, що наука й техніка виникли на Заході вже після того, як останні досягли певного рівня на Сході.

Окрім того, як зазначається в сучасній науковій літературі, такі фундаментальні положення, які стосується рівності прав і свобод людини, наприклад, насправді своїм корінням походять саме зі східних країн, хоча сьогодні на такому стані справ концентрують свою увагу саме представники західних країн.

Право Стародавнього Китаю, у свою чергу, відрізняється від європейських і багатьох східних правових систем декількома важливими ознаками. Право тут не є освяченим божественним авторитетом. «Винахід» права приписувався «варварам», оскільки останні, на думку китайців, не мали моральних регуляторів поведінки й тому вимушені були вдаватися до зовнішньої примусової сили закону. (За легендою право – «фа» – винайшов варварський народ міао у XXIII столітті до н. е. «Небо» потім винищило цей народ).

У побуті китайців звернення до права вважалося ганебним. Мешканцю общини варто було дотримуватися ритуалів, свого роду дхармів, що відповідали його соціальному статусу в суспільстві. Кодифікованого цивільного права Китай узагалі до XX століття не мав, оскільки господарські відносини регулювалися переважно адміністративним шляхом. Що стосується кримінального права, то, як уважалося, у «кращі часи» в ньому не було потреби, оскільки люди керувалися виключно нормами моралі. Лише внаслідок «псування звичаїв» довелося звернутися до «варварського» регулювання суспільних відносин за допомогою норм права. Китаю споконвічно чуже європейське розуміння рівності людей у праві. Кримінальне право Китаю є глибоко становим і найретельнішим чином ранжируваним. Але в цій нерівності парадоксальним чином виражається уявлення китайських законодавців про моральну справедливість права: застосовувати однакові покарання до різних за моральними достоїнствами осіб несправедливо й, навпаки, застосовувати різні покарання, що є адекватними стосовно морально нерівноцінних людей, справедливо. Рівність, за уявленням китайських правників, полягає у відповідності міри впливу моральному рівню особи. Оскільки «кількість моралі» в людині є тотожною її соціальному рангу, службовому становищу

і ступеню спорідненості з носіями більш високого соціального рангу, то й застосування норм права має відповідати ранговому становищу особи. Цей принцип пронизує весь кодекс.

Конфуціанізації китайського права сприяла діяльність філософа та політика епохи Хань Дун Чжун-гу (179–104 роки до н. е.), якого прозвали «Конфуцієм епохи Хань». Він учив, що добре в людині має виявлятися та затверджуватися вихованням, а зле – придушуватися покаранням. Конфуціанізація права, що розпочалася в період Хань, тривала декілька століть і завершилася в період Тан. Кодексу «Тан люй шу і» притаманна етична зорієнтованість, у ньому частими є пояснення й виправдовування норм традиційного приписання моралі та відсилання до пам'яток давнини.

Тяжкість злочинів у «Тан люй шу і» вимірюється ступенем порушення морального обов'язку. Найтяжчі з них поєднуються в «Десять зол» (Цзюань 1, ст. 6). У кодексі вони характеризуються як «граничне зло». До їх числа належать «Намір Повстання проти», «Намір Великої норовистості», «Намір зради». Ці три види злочинів так чи інакше спрямовано проти держави та влади імператора. Далі йдуть «Злісна норовистість» (нанесення побоїв, намір убити або вбивство найближчих родичів), «Збочення» (вбивство трьох людей в одній родині, розчленовування, виготовлення отрут, ворожіння), «Велика нешанобливість» (розкрадання ритуальних приладів, предметів імператорського вжитку, нешанобливі висловлювання «про Того, хто в паланкіні», узагалі «поведінка, що не відповідає моральним підвалинам Лі підданого»), «Синовня нешанобливість» (донос на діда, бабу, батька, мати, їх погане забезпечення, порушення строків жалоби й под.), «Ворожнеча» (намір убивства або продажу далеких родичів, нанесення побоїв чоловікові, донос на родичів), «Порушення обов'язку» (убивство голови закладу, свого начальника округу, повіту, свого наставника, невиявлення скорботи про смерть чоловіка, нове заміжжя до закінчення жалоби), «Внутрішній Хаос» (залучення до розпусних стосунків родичів, наложниці батька або діда). Велику кількість статей кодексу (33) присвячено злочинам проти порядку управління (особливо це стосується охорони імператорських палацових комплексів, несення караульної служби, охорони кордонів), специфічним злочинам чиновників (хабарництво, привласнення майна з використанням службового становища тощо). Посадові злочини поділялися на «приватні», тобто особисто корисливі, та «суспільні», що не мали корисливого характеру. Кодекс розрізняє злочини умисні сплановані (учинені за заздалегідь

розробленим планом), умисні несплановані (прямий намір, але без заздалегідь підготовленого плану), неумисні дії («коли очима та вухами не зумів помітити, а в думках і побоюваннях не зміг передбачити»), помилкові дії. Кодекс передбачає п'ять видів покарань: 1) покарання легкими ціпками; 2) покарання важкими ціпками; 3) заслання; 4) каторжні роботи; 5) смертну кару через удавлення або відсікання голови. Кодекс не містить тілесних покарань і кваліфікованих видів смертної кари. Покарання – від легких ціпків до смертної кари – могли замінюватися штрафами від 1 до 120 цзинів міді (один цзинь – 569,82 г) або компенсуватися пониженням у посаді. Однак такі зміни не допускалися стосовно злочинів, що входять до «Десяти зол» [1].

Що стосується покарань, то останні встановлювалися в санкціях, які являли собою усереднений стандарт і були орієнтовані на вільних простолюдинів. Для знатних та особисто залежних покарання могло або пом'якшуватися, або ставати жорсткішим. У кожному окремому випадку злочин розцінювався ситуативно, а міра покарання мала точно відповідати ступеню знатності, рангу, обійманій посаді, родинному стану й багатьом іншим обставинам. Мета покарання полягала у відновленні порушеної злочином гармонії шляхом адекватної компенсації. Покарання мало бути рівним за силою злочину.

Карне право Стародавнього Єгипту, що зароджувалося, знало такі види злочинів:

- 1) державні – зрада, змова, заколот, розголошення державної таємниці;
- 2) релігійні – убивство священних тварин, чаклунство;
- 3) проти особи – убивство, відступлення від правил лікування в разі смерті хворого;
- 4) проти власності – крадіжка, обмірювання, обважування;
- 5) злочини проти честі й гідності – перелюб, зґвалтування. Основною метою покарання було залякування.

Вид покарання залежав від становища злочинця й тяжкості злочину. Учасники повстання підлягали поголовному знищенню. За вчинення інших тяжких злочинів могли заслати на рудники. Жорстокі страти передбачалися стосовно грабіжників царських гробниць. За розкрадання храмового майна стягувався штраф у 100-кратному розмірі. Звичайна крадіжка потребувала компенсації у дво- або трикратному розмірі. Потерпілий міг звернутися в місті до ватажка злодійської касты. За повернення речі власник сплачував викрадачу четверту частину її вартості. Підроблення документів каралося відсіканням руки [2].

Позбавлення честі вважалося одним із тяжких і ганебних покарань. Воно застосовувалося за дезертирство з армії, непокору начальнику. Карне покарання загрожувало тому, хто давав у заставу мумію свого предка.

Є підстави вважати, що вже в давнину існував звід правових приписів. На одному зображенні видно, що в руках вельможі сувій, можливо, законник. Винні в крадіжці майна фараона, крім штрафу, підлягали тілесному покаранню (200 ударів палками та п'ять ран). Рамзес I видав наказ про покарання хабарників, їх засилали на каторгу, перед тим відрізали ніс. Діти таких хабарників позбавлялися привілеїв, зводилися до становища ремісників: «І твій син не буде на твоєму місці».

Висновки. Отже, культура, моральні цінності, правова система тощо кожної країни з першого погляду відрізняються одна від одної. Насправді це не так. Просто акценти проставлені по-різному. Серед факторів, які сприяють процесу становлення правової системи та її принципів, необхідно вказати географічне розташування країни, менталітет її населення, налаштування правлячої верхівки та її мобільність у вирішенні нагальних проблем суспільства, а також сприйняття такою верхівкою цих проблем тощо. Водночас, незважаючи на всі перераховані вище фактори, існують і спільні для всіх культур і правових систем риси, а саме: прагнення кожної спільноти (у межах групи чи цілої країни) віднайти такі правила поведінки, які б більшою мірою відповідали об'єктивній дійсності й потребам суспільства (або певній його групі); відбувається постійне становлення й розвиток культури, держави та правової системи залежно від зовнішніх чи внутрішніх факторів; таке становлення чи розвиток можуть мати як позитивні, так і негативні наслідки, які, у свою чергу, можуть посприяти як розвиткові згаданих систем, так і їх деградації.

Також аналіз численних нормативно-правових актів показав, що в окремі історичні періоди мало місце зрощення релігії з державним апаратом і судовою системою, що відображалося в нормах кримінально-правового характеру. Тобто тогочасні правителі нерідко не лише очолювали державу, військо, а й чинили правосуддя.

Отже, ретельне вивчення історії та культури різних народів, країн, їхніх правових систем, принципів таких систем позитивно впливатиме на розвиток суспільних відносин у заданому напрямі. Це має стати першочерговим завданням для законодавця, до повноважень якого насамперед і входять обов'язки з формування правової системи будь-якої держави.

Список літератури:

1. Право Стародавнього Китаю. URL: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=2ahUKewjqt4aa6bTmAhWaAxAIHVbyD9sQFjAAegQIBBAB&url=https%3A%2F%2Fpidruchniki.com%2F1857122744426%2Fpravo%2Fpravo_starodavnogo_kitayu&usg=AOvVaw1SoWP_hczgIxiZUW4VOo2M.
2. Маймескулов Л. Історія держави і права зарубіжних країн. URL: <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&ved=2ahUKewjqt4aa6bTmAhWaAxAIHVbyD9sQFjABegQIAxAB&url=https%3A%2F%2Fweststudents.com.ua%2Fglavy%2F60531-4-pravo-starodavnogo-kitayu.html&usg=AOvVaw1-x90I1WNDjkteNRKSM5H6>.

Oliinyk O.S. COMPARATIVE-LEGAL RESEARCH OF THE HISTORICAL AND CULTURAL BACKGROUND OF THE ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF THE CRIMINAL LAW PRINCIPLES AND THE WESTERN COUNTRIES

The article is devoted to the study of historical and cultural prerequisites for the origin, formation and development of the principles of law in different parts of the world. The emergence of the latter due to the needs of social development, they are reflected in the patterns of social life. According to the author, the main sources of principles are: culture, politics, economics, morality, ideology, social life with certain priorities. Of great importance is the geographical location of the country. However, in this study the emphasis is placed on the historical and cultural aspects of the legal phenomena under study. All of these factors differently affect the process of formation of principles of law, but in one way or another make their adjustments. The moral standards in the creation of the principles of law are the moral norms, oriented to such categories as goodness, honor, conscience, dignity, justice, etc., which in turn serve as criteria for evaluating the behavior of people in all spheres of their activity. All these benchmarks are more dependent on a number of factors, both objective and subjective. Yes, the idea of the aforementioned categories in different peoples seems similar, while the accents are different. Last but not least in the formation of the system of values and the legal system as such is the geographical location of a country and the ability of its population to perceive the experience of its neighbors, as well as an effort (attempt) at the same time not to lose its own identity during integration processes. The author emphasizes that in the process of such development of the legal system, new legal (legal) principles may emerge, which will abolish the obsolete, no longer relevant principles. In order to achieve the goals of the study, the author analyzes the historical and cultural preconditions for the emergence of principles, their formation and development, and, accordingly, the norms that resulted from such development.

Key words: principles of law, historical and cultural background, mythological and religious teachings, theological systems, criminal law.

Пенькова Т.І.

Вінницький торговельно-економічний інститут
Київського національного торговельно-економічного університету

Гега В.О.

Вінницький торговельно-економічний інститут
Київського національного торговельно-економічного університету

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПРИМУШЕННЯ ДО ШЛЮБУ

У статті розглядаються особливості криміналізації примушування до вступу у шлюб в Україні та за кордоном, проведено аналіз досвіду й меж покарання цього злочину. За основу взяті Кримінальні кодекси, а також Конституції. Проаналізовано кримінальне законодавства іноземних країн, а саме: Франції, Сербії, Нідерландів і Чорногорії. Виявлено певні недоліки криміналізації примушування до вступу в шлюб в Україні: деякі моменти, які потребують уточнення й удосконалення. Може навіть скластися так, що це призведе до появи в українському законодавстві ще однієї «мертвої» норми. Проаналізовано можливість незалежної кримінальної заборони примусу до шлюбу. Розглядаються деякі фактори, сукупність яких сприяла б існуванню окремої статті про кримінальну відповідальність за зазначений злочин. Зроблено висновок щодо цього закону в системі судової практики України. Як висновок можна припустити, що криміналізація примусу до шлюбу призведе до зайвої конкуренції кримінально-правових норм, і цілком імовірно, що в Кримінальному кодексі України з'явиться ще одна «мертва» норма. Тема є особливо актуальною, оскільки, за статистикою, 10% шлюбів в Україні припадають на перший рік спільного життя, лише одна з трьох пар не розлучена. Досліджено проблеми криміналізації примусового примусу в контексті цивільних наслідків в Україні. Згадуються недоліки статті 151-2 Кримінального кодексу України щодо примусу до особи, яка вступає у шлюб, або продовжує вимушений шлюб, або виходить заміж без шлюбу, або продовжує таке співжиття, або з метою змусити людину переміщати територію держави, яка не є тією, у якій вона проживає. Розглянуто специфіку майнового режиму пари на час припинення шлюбу або визнання його недійсним. Вивчено особливості процесуального захисту прав та інтересів особи під час припинення шлюбу в Україні.

Ключові слова: примушування до вступу у шлюб, Конституція України, Кримінальний кодекс України, покарання, злочин, криміналізація, суб'єкт злочину.

Постановка проблеми. У наш час суспільні відносини часто змінюються, тому виникає потреба створювати нові закони й удосконалювати їх. Особлива увага законодавця приділяється забезпеченню прав і свобод людини та громадянина. Одним із основних принципів, що відображає ставлення людини в суспільстві, є принцип гуманізму, зазначений у ст. 3 Конституції України: «Людина, її життя і здоров'я честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [1].

До основних прав людини належить право на створення сім'ї та укладення шлюбу. Згідно із

Сімейним кодексом України, шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки та чоловіка; примушування жінки та чоловіка до шлюбу не допускається (ст. 24); кожен із подружжя має право припинити шлюбні відносини; примушування до припинення шлюбних відносин, примушування до їх збереження, у тому числі примушування до статевого зв'язку за допомогою фізичного або психічного насильства є порушенням права дружини, чоловіка на свободу й особисту недоторканність і може мати наслідки, установлені законом (ст. 56).

Згідно з ч. 1 ст. 3 Сімейного кодексу України, сім'я є первинним та основним осередком суспільства. Однією з підстав створення сім'ї є шлюб, яким визначається добровільний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у органі державної реєстрації актів цивільного стану [2].

Однак у наш час гостро постало питання насилля в сім'ї та можливості припинити шлюб із цієї підстави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Після прийняття Конвенції Ради Європи запровадження інституту кримінальної відповідальності за примушування до шлюбу набуло широкого розповсюдження серед країн Європи. Криміналізація цього діяння, так само як і в Україні, пов'язана з ратифікацією Конвенції Ради Європи 2011 р. Наприклад, Кримінальний кодекс (далі – КК) Франції визначає кримінально караним «факт примушування особи укласти шлюб або укладення шлюбу за кордоном шляхом уведення особи в оману задля підбурювання її до виїзду з території Республіки, – карається трьома роками позбавлення волі та штрафом у розмірі 45 000 євро» [9].

КК Сербії в ч. 1 ст. 187 визначає, що «той, хто силою або погрозами змушує іншу особу укласти шлюб, – карається позбавленням волі на строк від трьох місяців до трьох років. Той, хто з метою вчинення злочину, зазначеного в ч. 1 ст. 187, має намір вивезти особу закордон або особисто виїхати за кордон, – карається позбавленням волі на строк, не перевищує двох років» [10].

У КК Нідерландів відповідальність за примушування до шлюбу встановлена ст. 284: «... будь-яка особа, яка: 1) незаконно змушує іншу особу діяти або утримуватися від певних дій або терпіти певні дії через акт насильства чи будь-яке інше діяння або загрози насильства, або загрози будь-яким іншим діянням, спрямованим проти цього іншого або проти інших осіб; 2) змушує іншу особу діяти або утримуватися від певних дій або терпіти певні дії через загрозу обмовлення або наклепу – карається позбавленням волі, яке не перевищує дев'яти місяців або штрафом третьої категорії (до 8200 євро)» [11].

Стаття 214 КК Чорногорії встановлює відповідальність не тільки за примушування до шлюбу, а й за обман під час укладення шлюбу: «... кожний, хто укладає шлюб, приховуючи від іншої сторони факт, що робить шлюб недійсним, або хто обманює чи вводить іншу сторону в оману щодо цього факту, – карається позбавленням волі від трьох місяців до трьох років. Той, хто примушує або погрожує іншій особі укласти шлюб, – карається позбавленням волі на строк від шести місяців до п'яти років» [12].

Разом із тим варто зазначити, що в кримінальному законодавстві деяких країн Європи й раніше містилися статті, які передбачали можливість притягнення до відповідальності за при-

мушування до шлюбу. Показовим у цьому плані є положення глави 25 «Злочини проти свободи» розділу 8 «Примус» КК Фінляндії, відповідно до якого особу, «що незаконно насильством або погрозою змушує іншу робити, терпіти або не робити щось, якщо більш суворе покарання не передбачено в інших законах», можна засудити за примус до штрафу або позбавлення волі на строк не більше ніж два роки, яке є чинним із 1 вересня 1995 року [13].

6 грудня 2017 року прийнятий Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами» [4]. Цим Законом розділ III Особливої частини КК України доповнений ст. 151-2 «Примушування до шлюбу» [5].

Так, у ст. 151-2 КК України зазначено: «Примушування особи до вступу в шлюб або до продовження примусово укладеного шлюбу, або до вступу у співжиття без укладання шлюбу, або до продовження такого співжиття, або спонукання з цією метою особи до переміщення на територію іншої держави, ніж та, в якій вона проживає, – караються арештом на строк до шести місяців або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на той самий строк. 2. Ті самі дії, вчинені повторно або за попередньою змовою групою осіб, або щодо особи, яка не досягла шлюбного віку згідно із законодавством, або щодо двох чи більше осіб, – караються обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк» [14].

Постановка завдання. Криміналізація примушення до шлюбу у вітчизняному кримінальному законодавстві відбулася на виконання ст. 37 Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами. У статті 37 цієї Конвенції вказано, що сторони вживають необхідних законодавчих або інших заходів із метою забезпечення того, щоб було криміналізовано умисну поведінку, яка полягає: 1) у примушуванні дорослого або дитини до вступу у шлюб; 2) у заманюванні дорослого або дитини на території Сторони або держави іншої, ніж та, у якій він чи вона проживає, з метою примушування цього дорослого або дитини до вступу у шлюб [15].

Основним безпосереднім об'єктом зазначеного злочину є воля, честь і гідність особи, зокрема, у сімейних взаєминах. Потерпілою особою може

бути як особа, що досягла шлюбного віку, так й особа, що не досягла такого віку незалежно від статі.

З об'єктивної сторони злочин характеризується діями в таких формах:

- 1) примушування особи до вступу в шлюб;
- 2) примушування особи до продовження примусово укладеного шлюбу;
- 3) примушування особи до вступу у співжиття без укладання шлюбу;
- 4) примушування особи до продовження такого співжиття;
- 5) спонукання особи до переміщення на територію іншої держави, ніж та, у якій вона проживає, з метою вступу в шлюб чи співжиття без укладання шлюбу або з метою продовження примусово укладеного шлюбу чи зазначеного співжиття.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під «примушуванням» варто розуміти застосування фізичного насильства або погрози його застосування щодо потерпілої особи чи її близької особи або шантаж – погрозу знищити чи пошкодити майно потерпілого, або викрасти потерпілого чи позбавити його волі, або розголосити відомості про потерпілого, які потерпілий бажає зберегти в таємниці, або іншим чином обмежити права, свободи чи законні інтереси потерпілого (чи його близької особи) [6]. Під спонуканням до переміщення на територію іншої держави варто розуміти заманювання особи за кордон за допомогою вигаданої причини (наприклад, відвідування хворого родича) чи в інший спосіб. Криміналізація цієї форми діяння пов'язана з тим, що деяких жертв примусового шлюбу спочатку вивозять до іншої країни (нерідко до країни прабатьків), де їх примушують одружитися з громадянином цієї країни.

Окремі форми примушування підлягають додатковій кваліфікації за іншими статтями КК України. Злочин у перших чотирьох формах вважається закінченим з моменту застосування фізичної або психічної сили, а в п'ятій формі – з моменту вчинення дій, які характеризують зазначене спонукання (шлюб не обов'язково має бути укладений).

Суб'єкт злочину загальний. Зазвичай ним є особа, яка має сімейну владу над потерпілою особою (батько, дід, мати). А якщо брати цю

ситуацію до уваги із суб'єктивної сторони, то злочин може бути вчинений лише умисно. При цьому мотив і мета вчинюваних дій на кваліфікацію не впливають. Кваліфікуючими ознаками злочину (ч. 2 ст. 151-2) є:

- повторність;
- попередня змова групи осіб;
- учинення злочину щодо особи, яка не досягла шлюбного віку згідно із законодавством.

Активно реформуючи кримінально-правове поле у сфері охорони особистих прав людини на вільний вступ чи перебування у шлюбі, доцільність та актуальність чого ще має бути доведена часом, законодавець, на нашу думку, залишив поза своєю увагою більш важливий аспект реформування сімейного законодавства. Так, сьогодні в чинному законодавстві залишаються радянські архаїзми у вигляді судового способу припинення (розірвання) шлюбу в разі відсутності згоди одного з подружжя або наявності неповнолітніх дітей. При цьому зазначені обставини змушують особу проти її волі тривалий час перебувати у шлюбних відносинах до вступу рішення суду в законну силу, а суди завантажені формальними справами. Викликає подив наявність у сучасному законодавстві положень, що надають суду право на збільшення строку розгляду справи про розлучення шляхом надання місячного терміну на примирення. При цьому альтернатив судовому рішення про розірвання шлюбу немає, тобто суд зобов'язаний і може винести лише одне рішення – розірвати шлюб. Крім цього, на рівні Постанови Пленуму Верховного Суду України існує ще один рудимент, що порушує права позивача, – це вимога особисто бути присутнім сторонам під час судового процесу та неможливість використання права на представництво.

Висновки. Підводячи підсумок, варто зауважити, що ми підтримуємо намагання законодавця забезпечити правову охорону у сфері сімейних відноси, проте цілком підтримуємо висловлену окремими науковцями точку зору про відсутність достатньої обґрунтованості й доцільності криміналізації діяння, передбаченого ст. 151-2 КК України.

Список літератури:

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21. Ст. 135.
3. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21. Ст. 135.

4. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами : Закон України від 6 грудня 2017 р. № 2277. *Законодавство України*.
5. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 5. Ст. 34.
6. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хаврюнюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. 1360 с.
7. Литвинов О.М., Дальниченко Ю.Б. Пропозиції та зауваження до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» (реєст. № 4952 від 12.07.2016 р.). Законодавче забезпечення правоохоронної діяльності : навчальний посібник / за заг. ред. докт. юрид. наук, доц. В.В. Сокурєнка. Харків : Стильна типографія, 2017. С. 892–896.
8. Кримінальний кодекс України. Ст. 67 зі змінами, внесеними згідно із Законом України від 06.12.2017 № 2227-VIII.
9. Кримінальний кодекс Франції – ст. 222-14-4 від 25.10.2018.
10. Кримінальний кодекс Сербії – ст. 187-1.
11. Кримінальний кодекс Нідерландів – ст. 284.
12. Кримінальний кодекс Чорногорії – ст. 214.
13. Кримінальний кодекс Фінляндії – ч. 25, р. 8, від 01.09.1995.
14. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 5. Ст. 34.
15. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами. Ст. 37.

Penkova T.I., Heha V.O. CRIMINAL LIABILITY FOR FORCED MARRIAGE

The article deals with the peculiarities of criminalization of compulsion to marry in Ukraine and abroad, analyses the experience and limits of punishment of this crime. It is based on the Criminal Codes as well as the Constitution. The analysis of the criminal legislation of foreign countries, namely France, Serbia, the Netherlands and Montenegro. Some shortcomings of the criminalization of coercion to marriage in Ukraine have been identified: some points that require further clarification and improvement. The article analyses the feasibility of having an independent criminal ban on compulsion to marry. Some factors are considered, the totality of which would favour the existence of a separate article on criminal liability for the said crime. It also draws a conclusion from its own point of view regarding this law in the system of jurisprudence of Ukraine. As a conclusion, from one point of view, we can assume that the criminalization of coercion to marriage will lead to unnecessary competition of criminal law norms, and it is likely that another “dead” rule will appear in the Criminal Code of Ukraine. The topic is especially relevant, as, according to statistics, 10% of marriages in Ukraine fall during the first year of common life, and only one of the three couples is not divorced. Problems the criminalization of coercive coercion in the context of civil consequences in Ukraine is investigated. This article mentions the shortcomings of Article 151-2 of the Criminal Code of Ukraine concerning coercion a person who marries or continues a forced marriage or marries without a marriage, or to continue such cohabitation, or in order to induce a person to move the territory of a State other than that in which it resides. Specificity of the property regime of the couple at the time of marriage termination or invalidation. Specifics procedural protection of the rights and interests of a person during the marriage termination in Ukraine.

Key words: coercion to marriage, Constitution of Ukraine, Criminal codex of Ukraine, punishment, crime, criminalization, the subject of the crime.

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.132

DOI <https://doi.org/10.32838/2707-0581/2020.1/32>

Кущиніт В.П.

Національний університет «Львівська політехніка»

ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ТА НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ЩОДО ЗЛОВЖИВАНЬ ВЛАДОЮ АБО СЛУЖБОВИМ СТАНОВИЩЕМ

У статті проаналізовано процес досудового розслідування кримінального провадження, у т. ч. прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою. Визначено, що основними засобами збирання доказів є проведення слідчих (розшукових) дій, за допомогою яких отримується найбільше доказової інформації, яка покладається в основу обвинувачення. Зазначено, що проведення слідчих (розшукових) дій великою мірою залежить від ситуації, яка складається на момент початку розслідування злочину, а саме: сприятлива ситуація (наявність усіх відомостей про особу, яка вимагає неправомірну вигоду, наявність у неї владних повноважень і правового статусу, наявність або відсутність співучасників злочину, наявність попередньої розмови про об'єкт і предмет неправомірної вигоди, зв'язок між заявником і підозрюваним у вчиненні злочину тощо); несприятлива ситуація (наявність лише окремих ознак, які дають можливість дійти висновку, що вчиняється злочин (відомо особу, яка вимагає неправомірну вигоду, проте не встановлено, чи владна вона приймати рішення на користь заявника; розмова з особою, яка приймає рішення здійснюється через посередника; місце зустрічі про передачу неправомірної вигоди буде повідомлено додатково тощо).

Вивчення слідчої практики дає можливість стверджувати, які слідчі (розшукові) дії є найбільш ефективними та результативними на початковому етапі розслідування цієї категорії злочинів. Також визначено, які негласні слідчі (розшукові) дії проводяться, якщо виникає необхідність збирати докази про вчинене корупційне діяння, які неможливо отримати іншим шляхом.

Ключові слова: отримання неправомірної вигоди, слідчі (розшукові) дії, негласні слідчі (розшукові) дії, огляд документів, обшук житла чи іншого володіння особи, допит, призначення судових експертиз, аудіо-, відеоконтроль особи та місця, спеціальний слідчий експеримент, обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи, зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж, спостереження за особою, річчю або місцем.

Постановка проблеми. Протягом останніх років в Україні антикорупційне законодавство зазнає постійних змін. У результаті цих змін розділ XVII «Злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг» Особливої частини Кримінального кодексу (далі – КК) України систематично доповнюється новими статтями, чинні статті викладаються в нових редакціях. Відповідно до цих змін, таке кримінально-правове поняття, як «хабар», замінено поняттям «неправомірна вигода». Набрала чинності нова редакція

ст. ст. 368 і 369 КК України і внесено зміни до статей 368-2, 368-3, 369-2, 370 КК України.

Згідно з приміткою до ст. 364-1 КК України, під неправомірною вигодою варто розуміти кошти або інше майно, переваги, пільги, послуги, нематеріальні активи, які пропонують, обіцяють, надають або одержують без законних на те підстав [1]. Отже, поняття «хабар» і «неправомірна вигода» відрізняються між собою тим, що хабар – це незаконна вигода, яка має виключно матеріальний характер (гроші, матеріальні цінності, документи, які надають право отримати майно, будь-які дії

майнового характері тощо), а неправомірною вигодою може бути як матеріальною, так і нематеріальною (переваги, пільги, послуги, нематеріальні активи).

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У теорії кримінального процесу питання протидії зловживанням владою або службовим становищем у працях розглядали М.І. Ануфрієв, О.Ф. Бантишев, В.П. Бахін, Р.С. Белкін, Є.В. Додін, А.Ф. Зелінський, А.В. Іщенко, В.Ф. Кириченко, В.П. Коваленко, В.Ю. Шепітько та інші. Однак поза увагою залишилися питання розроблення засад організації й тактики проведення окремих слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальних провадженнях щодо зловживань владою або службовим становищем.

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати слідчі (розшукові) та негласні слідчі (розшукові) дії в кримінальному провадженні щодо одержання неправомірної вигоди.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Якщо раніше за Кримінальним процесуальним кодексом (далі – КПК) України 1960 р. одержання неправомірної вигоди документували здебільшого в правовому полі оперативно-розшукової діяльності, то сьогодні це відбувається переважно в рамках кримінального провадження під наглядом прокурора. Це кардинально змінило підхід до розкриття й розслідування кримінальних правопорушень цієї категорії. Водночас результати проведення негласних слідчих (розшукових) дій визнаються чи не найважливішими доказами винуватості.

У процесі досудового розслідування кримінального провадження, у т. ч. прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою, основними засобами збирання доказів є проведення слідчих (розшукових) дій, за допомогою яких отримується найбільше доказової інформації, яка покладається в основу обвинувачення. Слідчі (розшукові) дії є діями, спрямованими на отримання (збирання) доказів або перевірку вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні [2].

На початковому етапі розслідування прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою проводиться значна частина роботи зі збирання, оцінювання та використання доказів для вирішення всіх завдань розслідування й установлення обставин учинення злочину [3, с. 57]. Значних успіхів у цьому досягається під час проведення слідчих (розшукових) дій. Проведення слідчих (розшукових) дій великою мірою залежить від ситуації, яка складається

на момент початку розслідування злочину, а саме: сприятлива ситуація (наявність усіх відомостей про особу, яка вимагає неправомірну вигоду, наявність у неї владних повноважень і правового статусу, наявність або відсутність співучасників злочину, наявність попередньої розмови про об'єкт і предмет неправомірної вигоди, зв'язок між заявником й підозрюваним у вчиненні злочину тощо); несприятлива ситуація (наявність лише окремих ознак, які дають можливість дійти висновку, що вчиняється злочин (відомо особу, яка вимагає неправомірну вигоду, проте не встановлено, чи владна вона приймати рішення на користь заявника; розмова з особою, яка приймає рішення здійснюється через посередника; місце зустрічі про передачу неправомірної вигоди буде повідомлено додатково тощо).

Вивчення слідчої практики дає підстави стверджувати, що на початковому етапі розслідування цієї категорії злочинів найбільш ефективними та результативними варто вважати такі слідчі (розшукові) дії: 1) огляд документів, з якими працювала службова особа, яку підозрюють у вчиненні кримінального правопорушення; 2) обшук житла чи іншого володіння особи (наприклад, службового кабінету) з метою виявлення та фіксації відомостей про обставини вчинення службового зловживання, відшукування знаряддя кримінального правопорушення або майна, яке було здобуто в результаті його вчинення; 3) допит (свідків, підозрюваного); 4) призначення судових експертів.

З метою виявлення та фіксації відомостей щодо обставин учинення кримінальних правопорушень цієї категорії слідчому доцільно провести огляд, зокрема, місцевості, приміщення, речей і документів (ч. 1 ст. 237 КПК України). Водночас найбільш результативним у кримінальних провадженнях щодо зловживання владою або службовим становищем вважається огляд документів. Необхідність проведення огляду зумовлена тим, що найчастіше матеріальні сліди службових зловживань відображаються в різних документах, адже більшість таких діянь поєднані з підробленням відповідної службової документації.

Огляд документів під час досудового розслідування зловживання владою або службовим становищем дає змогу встановити основні групи обставин, що підлягають установленню в кримінальному провадженні, а саме: службовий статус працівника; коло та зміст його службових прав та обов'язків; характер, умови й особливості роботи, під час якої вчинено службове

зловживання; характер дій або бездіяльності працівника; суспільно небезпечні наслідки від злочину (у формі істотної шкоди чи тяжких наслідків); причинний зв'язок між учиненим діянням і його суспільно небезпечними наслідками; час, місце, спосіб учинення кримінального правопорушення, знаряддя й засоби, що при цьому використовувалися; зв'язок між діями працівника та використанням службового становища всупереч інтересам служби; форму вини, мотив і мету злочину; кількість фактів учинених зловживань, їх періодичність; зв'язок з іншими злочинами (проти власності, у сфері господарської діяльності, правосуддя тощо) та правопорушеннями; обставини, що характеризують особу обвинуваченого; обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення; обставини, що обтяжують чи пом'якшують покарання, виключають кримінальну відповідальність, звільняють від кримінальної відповідальності або є підставою закриття кримінального провадження; вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, а також розмір процесуальних витрат [4, с. 113–114]. Для участі в такому огляді може бути запрошено потерпілого, підозрюваного, захисника, законного представника та інших учасників кримінального провадження. З метою одержання допомоги з питань, що потребують спеціальних знань, слідчому варто запросити спеціалістів відповідного профілю (експертів-криміналістів, фахівців у галузі комп'ютерних технологій тощо).

Іншою слідчою (розшуковою) дією, що проводиться з метою одержання інформації з матеріальних джерел, є обшук. Відповідно до ч. 1 ст. 234 КПК України, обшук проводиться з метою виявлення та фіксації відомостей про обставини вчинення кримінального правопорушення, відшукування знарядь або майна, здобутого в результаті його вчинення, а також установа місцеперебування розшукуваних осіб. Обшук проводиться на підставі ухвали слідчого судді (ч. 2 ст. 234 КПК України). У разі необхідності провести обшук слідчий за погодженням із прокурором або прокурор звертається до слідчого судді з відповідним клопотанням. Для підготовки цього клопотання слідчий повинен установити відомості про обставини зловживання владою або службовим становищем, учиненого працівником, у зв'язку з розслідуванням якого подається клопотання; правову кваліфікацію кримінального правопорушення із зазначенням статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність; підстави

для обшуку; житло чи інше володіння особи або частину житла чи іншого володіння особи, де планується проведення обшуку; особу, якій належить житло чи інше володіння, та особу, у фактичному володінні якої воно знаходиться; речі, документи або осіб, яких планується відшукати (ч. 3 ст. 234 КПК України). Під час огляду, обшуку або затримання працівника в порядку, передбаченому статтями 207, 208 КПК України, у разі необхідності варто застосовувати такий захід забезпечення кримінального провадження, як тимчасове вилучення майна. Відповідно до ч. 7 ст. 237 КПК України, вилучені під час огляду місця події речі та предмети вважаються тимчасово вилученим майном. Клопотання про арешт такого майна має бути подано не пізніше наступного робочого дня після вилучення майна, інакше майно має бути негайно повернуто (ч. 5 ст. 171 КПК України). Водночас, з огляду на положення ст. 170 КПК України, арешт може бути накладено лише на майно підозрюваного (обвинуваченого) або осіб, які в силу закону несуть цивільну відповідальність за шкоду, завдану діяннями підозрюваного, обвинуваченого або неосудної особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння.

Допит свідків відіграє важливу роль на початковому етапі розслідування службових зловживань. Кримінальне процесуальне законодавство передбачає певні особливості проведення цієї слідчої (розшукової) дії. Так, відповідно до ч. 1 ст. 224 КПК України, кожний свідок допитується окремо, без присутності інших свідків, а згідно з ч. 2 ст. 224 КПК України, він попереджається про кримінальну відповідальність за відмову давати показання й за давання завідомо неправдивих показань. Свідків цієї категорії злочинів можна поділити на такі групи: 1) керівники (їх заступники або особи, які тимчасово виконують обов'язки цих осіб) органу чи підрозділу, де працює фігурант; 2) інші працівники органу чи підрозділу; 3) службові особи, які займають вищу чи нижчу посаду порівняно з суб'єктом злочину; 4) працівники правоохоронних органів або інші особи, які виявили зловживання; 5) родичі чи знайомі фігуранта (підозрюваного). Як свідків зазвичай допитують осіб, які працювали з фігурантами в одному чи суміжних підрозділах або пов'язані з ними відносинами підпорядкування під час виконання службових обов'язків. За характером такий зв'язок може бути офіційним, дружнім, неприязним, що потрібно обов'язково враховувати.

Особливе значення має допит осіб як свідків, які повідомили про факт зловживання службовою

особою владою або службовим становищем, оскільки вони можуть надати відомості про конкретні факти зловживань та інші важливі дані, що стосуються обставин учинення кримінального правопорушення. Під час допиту свідків важливо з'ясувати ставлення підозрюваного до виконання службових обов'язків; спосіб зловживання владою або службовим становищем; мотиви злочину; у чиїх інтересах порушено закон; яку вигоду із цього отримано; характер заподіяної шкоди чи настання шкідливих наслідків; хто був потерпілим від злочину; у яких документах відображено обставини зловживання; чи вживалися спроби приховування злочину; причини та умови, що сприяли зловживанню владою або службовим становищем; чи вчинялися раніше підозрюваним порушення службової дисципліни або адміністративні правопорушення; які ще злочини вчинив підозрюваний [5].

Найскладнішою з тактичного боку слідчою (розшуковою) дією є допит підозрюваного. Підозрюваним вважається особа, якій у порядку, передбаченому статтями 276–279 КПК України, повідомлено про підозру, або особа, затримана за підозрою в учиненні кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 42 КПК України). У разі відмови підозрюваного відповідати на запитання, давати показання особа, яка проводить допит, зобов'язана його зупинити одразу після отримання такої заяви. Складність проведення цієї слідчої (розшукової) дії зумовлена тим, що підозрюваному, згідно зі ст. 63 Конституції України, повідомляється про відсутність відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом. Отже, слідчий повинен уміло застосувати тактичні прийоми й способи під час проведення цієї слідчої (розшукової) дії з метою його переконання в необхідності дачі правдивих показань.

У кримінальних провадженнях щодо зловживань владою або службовим становищем з метою встановлення окремих обставин, що підлягають доказуванню, необхідно призначати судові експертизи, зокрема криміналістичні експертизи – почеркознавчу, авторознавчу, техніко-криміналістичну, дактилоскопічну для встановлення наявності підроблень у документах, відновлення первісних текстів та фрагментів пошкоджених документів, встановлення виконавців рукописів, підписів, а також друкарської машинки, штампку, печатки, особи за відбитками папілярних візерунків. Оскільки значна частина зловживань владою або службовим становищем, учинених працівниками, відбувається

з використанням комп'ютерної техніки, доцільно призначати комп'ютерно-технічну експертизу.

Якщо виникає необхідність збирати докази про вчинене корупційне діяння, які неможливо отримати іншим шляхом, проводяться негласні слідчі (розшукові) дії з дотриманням вимог глави 21 КПК України.

Кримінальне провадження за фактом одержання неправомірної вигоди суддею розпочинається слідчим, прокурором невідкладно, але не пізніше 24 годин після подання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення ним з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення. Відповідні відомості вносяться до Єдиного реєстру досудових розслідувань, розпочинається розслідування (ч. 1 ст. 214 КПК України). Згідно з ч. 5 ст. 216 КПК України, досудове розслідування цієї категорії злочинів здійснюється детективами Національного антикорупційного бюро України. При цьому, як свідчить практика, наявність звернення із заявою особи про вимагання від неї предмета неправомірної вигоди є найбільш ефективним приводом для проведення негласних слідчих (розшукових) дій (успіх документування, розслідування й розгляду в суді становить майже 95%) [6, с. 103].

Пропонуємо розглянути окремі негласні слідчі (розшукові) дії, які проводять під час розслідування одержання неправомірної вигоди. Зокрема, йдеться про аудіо-, відеоконтроль особи (ст. 260 КПК України). За допомогою цієї негласної слідчої (розшукової) дії можна зафіксувати фактичні переговори стосовно вимагання й отримання неправомірної вигоди. Аудіо-, відеоконтроль особи є одним із різновидів втручання в приватне спілкування, яке проводиться без її відома на підставі ухвали слідчого судді, якщо є достатні підстави вважати, що розмови цієї особи або інші звуки, рухи, дії, пов'язані з її діяльністю або місцем перебування тощо, можуть містити відомості, які мають значення для досудового розслідування.

Шляхом проведення спеціального слідчого експерименту можна отримати важливі відомості в кримінальному провадженні. Цей експеримент полягає у створенні слідчим і працівниками оперативного підрозділу відповідних умов в обстановці, яка максимально наближена до реальної, з метою перевірки справжніх намірів певної особи, у діях якої вбачаються ознаки тяжкого чи особливо тяжкого злочину, спостереження за її поведінкою та прийняттям нею рішень

щодо скоєння злочину [7]. Таким негласним слідчим (розшуковим) діям, як аудіо-, відеоконтроль особи та місця, під час проведення спеціального слідчого експерименту відведено важливу роль. Окрема увага має бути звернена на таку негласну слідчу (розшукову) дію, як обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи (ст. 267 КПК України). Ця негласна слідча (розшукова) дія полягає в таємному проникненні слідчого чи уповноваженої особи без відома власника чи володільця, приховано, під псевдонімом або із застосуванням технічних засобів у приміщення й інше володіння для встановлення технічних засобів аудіо-, відеоконтролю особи або безпосередньо з метою виявлення й фіксації слідів злочину, проведення огляду, виявлення документів, речей, що мають значення для досудового розслідування, виготовлення копій чи їх зразків, виявлення осіб, які розшукуються, або з іншою метою для досягнення цілей кримінального провадження.

Зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж (ст. 263 КПК України) поділяється на контроль за телефонними розмовами, що полягає в негласному проведенні із застосуванням відповідних технічних засобів, у тому числі встановлених на транспортних телекомунікаційних мережах, спостереження, відбору та фіксації змісту телефонних розмов, іншої інформації та сигналів (SMS, MMS, Viber, Skype, Whats App, факсимільний зв'язок, модемний зв'язок тощо), які передаються телефонним каналом зв'язку, що контролюється; зняття інформації з каналів зв'язку, що полягає в негласному одержанні, перетворенні й фіксації із застосуванням технічних засобів, у тому числі встановлених на транспортних телекомунікаційних мережах, у відповідній формі різних видів сигналів, які передаються каналами зв'язку мережі Інтернет, інших мереж передачі даних, що контролюються. Під час зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж можна встановити факт передавання інформації в режимі реального часу з фіксацією змісту відомостей, що передаються, установленням їх отримувача, кінцевого обладнання тощо; дані про початок, кінець, тривалість і зміст з'єднання, що передаються в режимі реального часу; зміст електронної пошти або SMS чи MMS повідомлень (як відкритих та прочитаних абонентом, так і невідкритих і непрочитаних); зміст телефонних розмов підозрюваного або іншої особи. Велике значення для організації зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж має встанов-

лення під час досудового розслідування ознак, які дають змогу унікально ідентифікувати абонента спостереження (споживача телекомунікаційних послуг), тобто його абонентський номер. Практична цінність проведення цієї негласної (слідчої) розшукової дії визначається змістом зафіксованих розмов і дій, під час яких висвітлюються злочинні наміри. Крім того, можна отримати нову інформацію про місце, час, обставини й форму передачі предмета неправомірної вигоди, уточнення або підтвердження зобов'язань щодо сприяння особі, яка надає неправомірну вигоду за одержану винагороду, тобто виконання чи невиконання нею конкретних дій. Не виключена можливість погроз стосовно прав та інтересів заявника в разі неодержання винагороди; порад від посадової особи щодо поведінки заявника, вимог тримати у таємниці їхні стосунки тощо. Така слідча (розшукова) дія, як «спостереження за особою, річчю або місцем» (ст. 269 КПК України), полягає у візуальному спостереженні за особою для фіксації її пересування, контактів, поведінки, перебування у певному місці тощо або застосуванні з цією метою спеціальних технічних засобів спостереження.

Особливе місце в розслідуванні фактів одержання неправомірної вигоди належить спеціальному слідчому експерименту за фактом передачі предмета неправомірної вигоди з подальшим затриманням підозрюваного. При цьому практична цінність такої негласної слідчої (розшукової) дії визначена змістом зафіксованих розмов, під час яких виявляють наміри службової особи. Проведення спеціального слідчого експерименту за фактом передавання предмета неправомірної вигоди з подальшим затриманням підозрюваного, документування таких дій має вагомий значення для доказування в кримінальному провадженні. Відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 271 КПК України, спеціальний слідчий експеримент є формою контролю за скоєнням злочину, що полягає в одержанні слідчим або працівником оперативного підрозділу інформації шляхом штучного створення відповідних умов в обстановці, максимально наближеній до реальної, для перевірки спрямованості намірів особи, у діях якої наявні ознаки скоєння тяжких та особливо тяжких злочинів і спостереження за її поведінкою. Водночас чинне законодавство передбачає, що слідчий, оперативний працівник, інша уповноважена особа як учасники спеціального слідчого експерименту не мають права провокувати або підштовхувати фігуранта до вчинення протиправних дій, тому під час проведення цієї негласної слідчої (розшукової) дії необхідно

дотримуватися низки принципових тактичних умов, що унеможливають найменшу підозру щодо провокації (підбурювання) до вчинення конкретного злочинного посягання [8, с. 58].

Під час розслідування одержання неправомірної вигоди особливу увагу варто звернути на документальне оформлення предмета неправомірної вигоди, який має бути вручений фігуранту. Гроші як найбільш поширений предмет неправомірної вигоди для документування факту одержання неправомірної вигоди мають надавати оперативні підрозділи. У виключних випадках, згідно з рішенням слідчого чи детектива, можуть бути використані гроші заявника, якщо він їх добровільно надав правоохоронному органу. Під час передавання коштів як предмета неправомірної вигоди в особливо великих розмірах виникає ще одна ситуація, пов'язана з проблемою отримання правоохоронними органами великих сум грошей, потрібних для передавання службовій особі як предмета неправомірної вигоди. Ініціатори проведення зазначеного заходу повинні звернутися в установленому законом порядку, наприклад, до банку й отримати бажану суму. Такі гроші, звісно, необхідно повернути потім до банку, але, оскільки в досудовому розслідуванні вони визнаються предметом неправомірної вигоди, тобто й речовими доказами, до набрання вироком чинності суд не повертає їх організаторам проведення такої операції [8, с. 61]. Слідчий, детектив

або відповідно до доручення оперативний працівник, дотримуючись вимог ст. 273 КПК України, здійснюють огляд і вручення коштів, при цьому з купюр виготовляють копії, які помічають спеціальними хімічними речовинами.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що проведення слідчих (розшукових) дій під час розслідування прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою залежить від ситуації, що складається на початковому етапі розслідування цього злочину та полягає в ініціюванні проведення слідчої (розшукової) дії, наданні вказівки або доручення про її проведення, безпосередньому проведенні, оцінці повноти проведення, прийнятті рішення про використання.

Як свідчить вивчення практичних джерел, результати негласних слідчих (розшукових) дій під час досудового розслідування в кримінальних провадженнях щодо розслідування отримання неправомірної вигоди мають значення ключових доказів щодо доказування вини в скоєнні корупційного злочину.

Визначено, що важливим доказом у кримінальному провадженні є результати проведення спеціального слідчого експерименту за фактом передачі предмета неправомірної вигоди з подальшим затриманням підозрюваного. При цьому практична цінність такої негласної слідчої (розшукової) дії визначена змістом зафіксованих розмов, під час яких виявляють злочинні наміри службової особи.

Список літератури:

1. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. *Офіційний вісник України*. 08.06.2001. Ст. 21. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2013. № 9–10, 11–12, 13. Ст. 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/ed20140302>.
3. Шумейко Д.О. Розслідування прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ : НАВС, 2015. 256 с.
4. Тулаєв О.С. Обставини, які підлягають доказуванню під час досудового розслідування зловживань владою або службовим становищем, учинених працівниками ОВС. *Наше право*. 2013. № 7. С. 108–114.
5. Тулаєв О.С. Особливості допиту на початковому етапі розслідування зловживань владою або службовим становищем, учинених працівниками органів внутрішніх справ. *Розкриття злочинів за новим Кримінальним процесуальним кодексом України* : збірник матеріалів наук.-практ. конф. (Київ, 8 листоп. 2012 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2012. С. 137–139.
6. Протидія хабарництву у бюджетній сфері підрозділами Державної служби з економічною злочинністю : науково-практичний посібник / В.В. Коряк, В.І. Василичук, В.Р. Сливенко, Г.В. Сальков ; за заг. ред. О.М. Джужі. Київ : ДСБЕЗ, 2011. 185 с.
7. Інструкція про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні : Наказ Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України від 16 листопада 2012 року № 114/1042/516/1199/936/1687/5// *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0114900-12>.
8. Особливості розслідування прийняття пропозиції або одержання неправомірної вигоди службовою особою : методичні рекомендації / С.С. Чернявський, О.Ф. Вакулєнко, О.М. Толочко та ін. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2014. 92 с.

Kushpit V.P. CONDUCTING A SEPARATE INVESTIGATIVE (RESEARCH) AND COVERT INVESTIGATIVE (RESEARCH) ACTIONS IN CRIMINAL PROCEEDINGS REGARDING THE ABUSE OF POWER OR OFFICIAL POSITION

The article analyzes the process of pre-trial investigation of criminal proceedings, including the acceptance of an offer, promise or receipt of unlawful benefit by an official. It is determined that the main means of gathering evidence is the conduct of investigative (research) actions, through which the most evidential information is obtained, which forms the basis of the prosecution. Provided that the conduct of investigative (search) actions to a large extent depends on the situation at the beginning of the investigation of crime, in particular: favorable situation (the presence of all of the details of an individual, which requires illegal benefit, the presence of powers and legal status, the presence or absence of accomplices, a preliminary conversation about the subject of improper benefits, the relationship between the applicant and a suspect in committing a crime, etc.); an unfortunate situation (is a presence only of separate signs that give possibility to come to the conclusion, that committed crime (known by the person who requires improper advantage, however, isn't set is she the power to take a decision in favour of the applicant; conversation with a person, that makes decision comes true through a mediator; the meeting place about the transmission of illegal benefit will be put in a fame additionally and others like that).

The study of investigative practice gives an opportunity to assert, what investigative (research) actions are the most effective and efficient on the initial stage of investigation of this category of crimes. And also identifies some covert investigative (search) actions should be undertaken if there is a need to gather evidence on committed the act of corruption, if they can't be obtained any other way.

Key words: *illegal receipt of benefits, investigative (search) actions, covert investigative (search) actions, inspection of documents, the search of a dwelling or other possession of a person, questioning, the appointment of forensic examinations, audio- and video control of a person and places, special investigative experiment, public inspection inaccessible places, home or other possession of a person, removing information from the transport telecommunication networks, the observation of the person, thing or place.*

СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 347.965

DOI <https://doi.org/10.32838/2707-0581/2020.1/33>

Джабурія О.О.

Національний університет «Одеська юридична академія»

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ФОРМИ АДВОКАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ПОНЯТТЯ Й ОЗНАКИ

Стаття присвячена комплексному дослідженню питання «організаційні форми адвокатської діяльності» й формуванню його наукового визначення, притаманних йому ознак. Проаналізовано наукові положення щодо поняття організаційних форми в інших сферах наукових досліджень, підходи, що застосовуються в цих дослідженнях.

Обумовлено, що поняття організаційної (організаційно-правової) форми є міжгалузевим поняттям, яке притаманне багатьом галузям права та законодавства. Зроблено висновок щодо відсутності єдиного підходу в правовій науці та законодавстві до поняття організаційної (організаційно-правової форми), а також того об'єкта, який може характеризуватися організаційною (організаційно-правовою) формою. Відсутнє чітке розуміння поняття організаційної форми адвокатської діяльності й у науці про адвокатуру.

Визначено, що в процесі надання правової допомоги виникає не одне якесь комплексне правовідношення, а ціла сукупність (система) правовідносин, пов'язаних між собою. Суб'єктами цих правовідносин є не лише адвокат (адвокатське бюро чи адвокатське об'єднання) і клієнт, а й багато інших суб'єктів, які вступають у відносини за участі адвоката й адвокатських бюро (адвокатських об'єднань) у процесі організації останніми своєї адвокатської діяльності. Зазначене призводить до висновку, що поняття організаційно-правової форми адвокатської діяльності необхідно розглядати через систему правовідносин.

Проаналізовано також співвідношення понять «організаційні форми адвокатської діяльності» й «організаційно-правові форми». Зроблено висновок, що організаційна форма адвокатської діяльності є значно ширшим поняттям, яке включає в себе й організаційно-правові форми цієї діяльності.

Сформульовано наукове визначення поняття організаційної форми адвокатської діяльності, під яким розуміється система урегульованих у законодавстві правовідносин за участі спеціально визначених суб'єктів, які виникають у процесі організації адвокатами своєї адвокатської діяльності, зокрема відносини в підсистемі «засновників/учасників» юридичних осіб, які створюються ними з метою здійснення адвокатської діяльності, реєстрації індивідуальної адвокатської діяльності як самостійної професійної діяльності, особливостей їх оподаткування, припинення цих юридичних осіб чи діяльності тощо.

Особливості поняття організаційної форми адвокатської діяльності виявляються в таких ознаках: 1) організаційна форма адвокатської діяльності є стороною правовідносин із забезпечення адвокатської діяльності; 2) організаційна форма є стороною договору про надання правової допомоги; 3) організаційна форма є стороною податкових правовідносин; 4) виникнення та припинення організаційної форми адвокатської діяльності пов'язані з реєстраційними правовідносинами.

Ключові слова: адвокатська діяльність, організаційна форма, організаційно-правова форма, адвокатське об'єднання, індивідуальна адвокатська діяльність, адвокатське бюро, правова допомога.

Постановка проблеми. Досить вагоме значення в аспекті організації адвокатом своєї адвокатської діяльності належить організаційній формі адвокатської діяльності. Від правильного її

обрання досить часто залежить успішність адвоката безпосередньо й у процесі надання клієнту правової допомоги. Через це положення законодавства про адвокатуру повинні належним чином

урегульовувати організаційні форми адвокатської діяльності, а основою нормативного регулювання мають бути концептуальні наукові положення щодо сутності поняття організаційної форми адвокатської діяльності, кола її ознак.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти поняття «організаційні форми адвокатської діяльності» досліджувалися Н.М. Бакаєвою, Т.В. Варфоломєєвою, Т.Б. Вільчик, С.В. Гончаренком, С.О. Іваницьким, А.В. Іванцовою, В.В. Заборовським, Н.О. Обловацькою, Д.П. Фіолевським та іншими, наукові доробки яких є основою вивчення відповідної тематики. Однак комплексного дослідження поняття «організаційні форми адвокатської діяльності» задля формулювання його визначення не здійснено.

Постановка завдання. Отже, метою статті є комплексне дослідження питання «організаційні форми адвокатської діяльності» й формування його наукового визначення, притаманних цьому поняттю ознак.

Виклад основного матеріалу дослідження. Чинне законодавство про адвокатуру визначає три організаційні форми адвокатської діяльності: індивідуальну адвокатську діяльність, адвокатське бюро та адвокатське об'єднання. Історично регулюванню питання організаційних форм адвокатської діяльності в Україні приділялася значна увага [1].

Як цілком обґрунтовано зазначає Н.М. Бакаєва, законодавство про адвокатуру не містить поняття організаційної (організаційно-правової) форми адвокатської діяльності, а у праві питання організаційно-правової форми використовується, зокрема, стосовно господарської діяльності чи щодо організаційно-правової форми юридичної особи [2, с. 102]. Загалом із таким твердженням необхідно погодитися.

З аналізу законодавства, на наш погляд, убагацьється, що поняття організаційної (організаційно-правової) форми є міжгалузевим поняттям, яке притаманне багатьом галузям права та законодавства. Воно є і поняттям цивільного права (ст. ст. 83, 89, 90 Цивільного кодексу України (далі – ЦК), і поняттям господарського права (ст. ст. 120, 336 Господарського кодексу України (далі – ГК)), і поняттям законодавства про адвокатуру (ст. 4 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність») тощо. Дискусійним виглядає це поняття й у правовій науці.

Так, наприклад, Д.В. Задихайло визначає організаційно-правову форму як комплексну пра-

вову характеристику відносин, що виникають із приводу створення, функціонування й ліквідації юридичної особи, включає в себе такі параметри, як характер взаємовідносин між засновниками в процесі створення й управління організацією; правовий режим майна, закріпленого за організацією, характер майнової відповідальності засновників по зобов'язаннях заснованою ними організацією тощо [3, с. 243]. Натомість І.С. Шиткіна поняття організаційно-правової форми юридичної особи визначає фактично через критерії, які її характеризують, а саме: особливості формування її майна; організаційну структуру; взаємовідносини з учасниками й учасників один із одним; відповідальність учасників перед юридичною особою та юридичної особи перед його учасниками та іншими суб'єктами підприємницького обігу [4, с. 162–163]. Н.О. Саніахметова ж указує, що організаційно-правова форма є визначальною для характеристики об'єкта прав, обов'язків, меж відповідальності конкретного суб'єкта підприємницької діяльності [5, с. 185–186].

Крім того, якщо ми проаналізуємо законодавство та правову літературу щодо поняття організаційних (організаційно-правових) форм, то помітимо, що досить часто в ній мова йде як про організаційні (організаційно-правові) форми тієї чи іншої насамперед юридичної діяльності чи тих чи інших процесів (крім власне організаційно-правових форм адвокатської діяльності зустрічаємо, наприклад, й організаційні форми підприємництва [6] та організаційно-правові форми соціального забезпечення [7] тощо), так і про організаційно-правові форми суб'єкта тієї чи іншої діяльності (наприклад, організаційно-правові форми підприємств [8], юридичних осіб (ст. 83 ЦК), фінансових установ [9] організаційні форми діяльності органів місцевого самоврядування [10] тощо).

У зв'язку з цим можна зробити висновок щодо відсутності єдиного підходу у правовій науці та законодавстві до поняття організаційної (організаційно-правової) форми того об'єкта, який може характеризуватися організаційною (організаційно-правовою) формою, складником зазначеного правового поняття.

Відсутнє чітке розуміння поняття організаційної форми адвокатської діяльності й у адвокатології. Науковці, які досліджують зазначені вище відносини, не приділяють належної уваги питанню визначення поняття організаційної форми адвокатської діяльності.

Так, наприклад, Д.П. Фіолевський, аналізуючи питання організації адвокатури, окреслені нами відносини досліджує через поняття «форми здійснення адвокатської діяльності», однак не надаючи визначення того, що він розуміє під цим поняттям [11, с. 321]. Аналогічно не надає визначенню цього поняття й О.В. Синеокий [12, с. 119]. М.В. Руденко в статті «Організаційні форми адвокатської діяльності у країнах Європи (Німеччина, Швеція, Австрія)» фактично під поняттям організаційних форм адвокатської діяльності розуміє органи самоврядування в адвокатурі [13, с. 168–174], а не в тому значенні, у якому принаймні це поняття розуміється в законодавстві про адвокатуру.

Частина 3 ст. 4 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» визначає, що адвокат може здійснювати адвокатську діяльність індивідуально або в організаційно-правових формах адвокатського бюро чи адвокатського об'єднання (організаційні форми адвокатської діяльності). Отже, попри те що Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» визначає організаційні (організаційно-правові) форми саме адвокатської діяльності, поміж тим він убачає їх сутність в особливостях суб'єктів правовідносин, що виникають у сфері цієї діяльності. Аналогічний підхід стосовно організаційних форм юридичної діяльності як характеристик суб'єкту висловлено й у правовій науці. Так, зокрема, аналізуючи організаційні форми юридичної діяльності загалом, С.Д. Гусарев зазначив, що це реальні інституції, установи, органи, філії, регіональні представництва, а разом із ними приміщення, персонал, конкретна територія, тобто низка параметрів інституційного характеру, що розглядаються як необхідні формалізовані атрибути діяльності. Законодавець оперує термінами: «система органів», «підрозділи», «організація», «установа», «з'їзд», «бюро», «контора», «об'єднання», «спілка», «асоціація», які в реальній дійсності є зовнішнім проявом змісту – формою діяльності в її організаційному аспекті [14, с. 106]. Однак, як влучно підмітила Н.М. Бакаянова, зазначені С.Д. Гусаревим терміни хоча й характеризують організацію юридичної діяльності, проте більше відображають вид суб'єкта цієї діяльності, його організаційно-правову форму або ж навіть форму саме організації цієї діяльності, а не змісту діяльності як об'єкта загалом [15, с. 136].

Необхідно погодитися з Н.М. Бакаяною й у тому, що з ч. 3 ст. 4 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» впливає, що поняття організаційних (організаційно-право-

вих) форм адвокатської діяльності лежить у площині видів суб'єктів (адвоката, адвокатського бюро, адвокатського об'єднання) цієї діяльності [15, с. 134]. Отже, сутність організаційної форми адвокатської діяльності в тому значенні, у якому розуміє його законодавство про адвокатуру, варто шукати в характеристиці суб'єктів тих правовідносин, що виникають у сфері надання правової допомоги. Причому, як убачається, це стосується насамперед суб'єктного складу правовідносин на стороні іншій, ніж клієнт, і стосовно тих аспектів, які не стосуються правової допомоги, що надається клієнту по суті, а тих аспектів, які є організаційними за своїм змістом. Задля цього проаналізуємо специфіку правовідносин, які виникають у сфері адвокатури у зв'язку з організацією надання правової допомоги фізичним і юридичним особам чи державі.

Аналізуючи правовідносини у сфері адвокатської діяльності та їх суб'єктний склад, доходимо висновку, що тут виникає не одне якесь комплексне правовідношення з приводу надання правової допомоги, а ціла сукупність (система) правовідносин, пов'язаних між собою. Причому суб'єктами цих правовідносин є не лише адвокат (адвокатське бюро чи адвокатське об'єднання) та клієнт, а й багато інших суб'єктів, які вступають у відносини за участі адвоката та адвокатських бюро (адвокатських об'єднань) у процесі організації останніми своєї адвокатської діяльності.

Насамперед загальновідомо, що основним і єдиним суб'єктом із безпосереднього надання правової допомоги є адвокат; саме адвокат, а ніякі інші суб'єкти у сфері адвокатури надає правову допомогу клієнту. Поміж тим, істотною особливістю цих правовідносин також є те, що досить часто стороною відносин, у яких оформляється домовленість із клієнтом щодо надання такої правової допомоги, адвокат не є. Клієнт може домовлятися та підписувати договір про надання правової допомоги також і з адвокатським бюро й адвокатським об'єднанням, і саме, вони згідно з положеннями ст. ст. 14, 15 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», є стороною договору про надання правової допомоги. Отже, правовідносини з надання правової допомоги, по суті, опосередковуються й організаційними правовідносинами за участі адвокатських бюро та адвокатських об'єднань. Крім того, за таких умов убачається існування й ще однієї групи організаційних правовідносин, які виникають між самими адвокатськими бюро та адвокатськими об'єднаннями як сторони договору

про надання правової допомоги та адвоката, що її надає. Через це, наприклад, виникає цілком обґрунтоване питання щодо того, якими є ці відносини й на чому вони ґрунтуються.

Крім того, у процесі організації адвокатської діяльності виникає й низка інших правовідносин.

Так, такі відносини виникають між самими адвокатами в процесі організації ними своєї адвокатської діяльності, якщо вони вирішили здійснювати адвокатську діяльність на колективному рівні. У такому разі необхідно здійснити дії щодо реєстрації ними такого колективного суб'єкта, створення матеріальної основи майбутньої діяльності за рахунок майнових внесків, досягнення домовленості щодо розподілу доходів від адвокатської діяльності тощо. Реєстраційні відносини виникають і з приводу реєстрації адвокатом одноособово адвокатського бюро. Крім того, не потрібно забувати, що доходи, отримані суб'єктами надання правової допомоги в адвокатських відносинах, як і будь-які інші доходи, підлягають оподаткуванню. У визначених законом випадках на ці доходи нараховуються й інші обов'язкові платежі окрім податків. Це об'єктивно вимагає участі в цих відносинах фіскальних органів, а особливості оподаткування відповідної діяльності залежить від багатьох аспектів, пов'язаних насамперед з організацією адвокатської діяльності. Існує й інша низка організаційних відносин. Усі ці організаційні відносини, урешті-решт, різняться й залежать від особливостей тих аспектів, що обрані адвокатами.

Усе зазначене вище нашою думкою, що задля належного дослідження організаційно-правових форм адвокатської діяльності найбільш прийнятним є висловлений у науці підхід щодо загального розуміння організаційно-правової форми як системи правовідносин, які виникають між окремими визначеними суб'єктами, або ж їх комплексної характеристики [3, с. 152; 16, с. 10]. Так, К.О. Кочергіна, аналізуючи організаційно-правові форми підприємницьких товариств, указала, що розглядає організаційно-правову форму як систему урегульованих у законодавстві трьох типів відносин, а саме: відносин, що виникають усередині підсистеми «засновників/учасників» між її системно-структурними елементами – засновниками/учасниками з приводу створення, функціонування та припинення господарського товариства як організації; відносин, що виникають усередині підсистеми «юридична особа» з приводу взаємодії її структурних елементів – правоздатність, правовий режим майна,

порядок управління; відносин, що виникають між названими підсистемами з приводу функціонування та припинення господарського товариства як юридичної особи, включаючи межі й порядок відповідальності [16, с. 10]. Такий підхід виглядає правильним і логічним. Саме за такого підходу питання видових характеристик організаційних форм можуть бути досліджені найбільш повно.

Однак для нас також є очевидно те, що стосовно організаційних форм адвокатської діяльності обмежувати це поняття тільки тими відносинами, які зазначені К.О. Кочергіною, є недоцільно. Дійсно, саме в межах площини організаційних форм адвокатської діяльності лежать відносини, що виникають усередині підсистеми «засновників/учасників» адвокатського утворення між його системно-структурними елементами, а саме адвокатами як засновниками/учасниками, з приводу створення, функціонування та припинення адвокатського утворення як організації. Такими відносинами є й відносини, що виникають усередині підсистеми адвокатських утворень як юридичних осіб з приводу взаємодії їх структурних елементів – правоздатності, правового режиму майна, порядку управління. Цими ж відносинами є й відносини, що виникають між названими підсистемами з приводу функціонування та припинення адвокатського утворення як юридичної особи, включаючи межі й порядок відповідальності.

Однак, окрім цих відносин, саме в межах організаційних форм адвокатської діяльності необхідно розглядати й відносини стосовно такої форми адвокатської діяльності, як індивідуальна адвокатська діяльність. Ця організаційна форма адвокатської діяльності не передбачає відносин участі в ній декількох адвокатів, а здійснюється на індивідуальному рівні. Вона не передбачає також необхідності створення адвокатського утворення як юридичної особи. Відповідно, у ній не виникають ті відносини, що є характерними для організаційної форми адвокатської діяльності, яка характеризується колективністю. Крім того, і це важливо для характеристики всіх організаційних форм адвокатської діяльності, обов'язково в межах цих форм потрібно досліджувати й питання оподаткування адвокатської діяльності, яке є надзвичайно актуальним для адвокатури.

Ще одним питанням, що підлягає встановленню нами задля належного надання визначення поняття організаційних форм адвокатської діяльності й категорійного апарату, який можна використовувати в такому дослідженні, є співвідношення застосованих у законодавстві про адвокатуру

понять «організаційні форми адвокатської діяльності» та «організаційно-правові форми». Під час аналізу правової літератури вбачається, що ці поняття в науці як отожднюються, так і різняться.

Так, наприклад, З.С. Варналій розмежовує зазначені поняття. Під час розгляду питання про організаційні форми підприємництва він зазначає, що форми організації підприємництва характеризують, як саме підприємці організують власну справу, як вони взаємодіють один із одним, з органами державної влади та з іншими учасниками підприємницької діяльності. *Форми організації підприємницької діяльності, що визначені юридично, називаються організаційно-правовими формами підприємництва* (виділено нами – О. Д.) [17, с. 124].

На наш погляд, принаймні з погляду законодавства про адвокатуру отожднювати поняття організаційно-правової форми та організаційної форми адвокатської діяльності підстав немає.

Буквальний аналіз ч. 3 ст. 4 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» свідчить про те, що індивідуальна адвокатська діяльність виведена за межі поняття організаційно-правової форми, оскільки остання стосується лише адвокатського бюро чи адвокатського об'єднання. Водночас з індивідуальною адвокатською діяльністю організаційно-правові форми адвокатського бюро та адвокатського об'єднання становлять організаційні форми адвокатської діяльності. Отже, що стосується юридичної особи як організаційного суб'єкта з надання правової допомоги, то закон уживає поняття організаційно-правової форми, а що стосується всіх організаційних форм діяльності, як тих, що є юридичними особами, так і тих, що є фізичними особами, закон уживає поняття організаційної форми адвокатської діяльності. За такого підходу організаційна форма адвокатської діяльності є значно ширшим поняттям, яке, зокрема, включає в себе й організаційно-правові форми цієї діяльності.

Н.М. Бакаянова вважає, що під час дослідження питань організації адвокатської діяльності необхідно вести мову не про «організаційні форми адвокатської діяльності» або «форми здійснення адвокатської діяльності», а принаймні про «форми організації адвокатської діяльності». Таке поняття матиме більш правильне змістове навантаження, ґрунтовно та адекватно відобразить ті характеристики, які властиві саме наявним в адвокатурі організаційно-правовим формам [15, с. 136]. Підставою цього, на її думку, є те, що формою будь-якої юридичної діяльності є ті дії, які вчи-

няє цей суб'єкт [15, с. 135–136]. На наш погляд, безумовно, з таким твердженням Н.М. Бакаянкової необхідно погодитися.

Дійсно, як випливає з наведеного нами вище, організаційно-правова форма адвокатської діяльності, по суті, є не формою діяльності, а формою суб'єкта, причому не того, який безпосередньо здійснює адвокатську діяльність (адвоката), а того, який організовує цю діяльність. У межах цієї форми фактично врегульовуються правові питання щодо укладення договору з клієнтом, відбувається забезпечення адвоката робочим місцем, сплата податків, отриманих з адвокатської діяльності тощо. У зв'язку з цим і мову треба вести не про форми, бодай організаційні, саме адвокатської діяльності, а про форми організації цієї діяльності.

Однак не можемо не вказати, що як і поняття «організаційні форми адвокатської діяльності» («форми здійснення адвокатської діяльності»), так і поняття «форми організації адвокатської діяльності», як і будь-які інші поняття, є досить умовними та залежить від того, що той чи інший дослідник чи законодавство в них вкладає. Поняття «форма організації адвокатської діяльності» також не є лексично досконалим. Його цілком логічно можна розглядати як у значенні традиційних організаційних форм адвокатської діяльності, як про те зазначає Н.М. Бакаянова, так і вказати на недоліки такого застосування, наприклад, пов'язані з тим, що в його буквальному значенні можна вести мову лише про організацію адвокатської діяльності адвоката як фізичної особи й непристосованість цього поняття до юридичних осіб.

Ураховуючи наведене, вважаємо, що організаційними формами адвокатської діяльності є система урегульованих у законодавстві правовідносин за участі спеціально визначених суб'єктів, які виникають у процесі організації адвокатами своєї адвокатської діяльності, зокрема відносини в підсистемі «засновників/учасників» юридичних осіб, які створюються ними з метою здійснення адвокатської діяльності, реєстрації індивідуальної адвокатської діяльності як самостійної професійної діяльності, особливостей їх оподаткування, припинення цих юридичних осіб чи діяльності тощо.

На наш погляд, характеристики організаційної форми адвокатської діяльності найбільш повно окреслені в таких її ознаках:

1. Організаційна форма адвокатської діяльності є стороною правовідносин із забезпечення

адвокатської діяльності. Функціональне призначення організаційної форми адвокатської діяльності полягає не в безпосередньому наданні правової допомоги клієнту, що є функцією адвоката, а в забезпеченні цієї діяльності. Організаційна форма адвокатської діяльності хоча й безпосередньо пов'язана з адвокатом як єдиним суб'єктом здійснення адвокатської діяльності з надання правової допомоги, однак не ототожнюється з ним. Отже, виходячи з положень законодавства про адвокатуру, убачається, що завдання організаційної форми адвокатської діяльності як правової категорії полягає в тому, щоб визначити суб'єкта, який організовує адвокатську діяльність, що її здійснює адвокат, у зовнішніх відносинах з іншими суб'єктами, які й опосередковують цю діяльність.

2. Організаційна форма є стороною договору про надання правової допомоги. Зазначена ознака найбільш повно характеризує сутність організаційної форми адвокатської діяльності в практичній площині. Досить важливим для розуміння цієї сутності є розуміння того, що саме організаційна форма адвокатської діяльності є сутністю сторони з укладення договору про надання правової допомоги. Саме організаційна форма адвокатської діяльності повинна бути і є такою стороною. Адвокат, який перебуває у відносинах членства чи трудових відносинах з організаційною формою адвокатською діяльністю, відповідно до чинного законодавства, не укладає жодних договорів із клієнтом, не несе перед ним жодних зобов'язань у межах цих договорів, крім власне тих зобов'язань, що обумовлені його статусом як адвоката й впливають із законодавства про адвокатуру.

3. Організаційна форма є стороною податкових правовідносин. Безпосередньо обов'язок по сплаті податків із тих доходів, які отримані внаслідок здійснення адвокатської діяльності, поклада-

ється не на адвоката як безпосереднього суб'єкта з надання правової допомоги, а на організаційну форму адвокатської діяльності.

4. Виникнення та припинення організаційної форми адвокатської діяльності хоча й пов'язане з набуттям особою права на здійснення адвокатської діяльності, але не ототожнюється з ним. Безпосереднє виникнення та припинення організаційної форми адвокатської діяльності пов'язане реєстраційними правовідносинами, а саме з реєстрацією індивідуальної адвокатської діяльності як незалежної професійної діяльності, реєстрацією адвокатських бюро та адвокатського об'єднання як юридичних осіб, реєстрацією в податкових органах тощо.

Зазначені ознаки взаємопов'язані між собою та повністю окреслюють сутність організаційної форми адвокатської діяльності.

Висновки. Організаційними формами адвокатської діяльності є система урегульованих у законодавстві правовідносин за участі спеціально визначених суб'єктів, які виникають у процесі організації адвокатами своєї адвокатської діяльності, зокрема відносини в підсистемі «засновників/учасників» юридичних осіб, які створюються ними з метою здійснення адвокатської діяльності, реєстрації індивідуальної адвокатської діяльності як самостійної професійної діяльності, особливостей їх оподаткування, припинення цих юридичних осіб чи діяльності тощо.

Особливості поняття організаційної форми адвокатської діяльності виявляються в таких ознаках: 1) організаційна форма адвокатської діяльності є стороною правовідносин із забезпечення адвокатської діяльності; 2) організаційна форма є стороною договору про надання правової допомоги; 3) організаційна форма є стороною податкових правовідносин; 4) виникнення та припинення організаційної форми адвокатської діяльності пов'язане з реєстраційними правовідносинами.

Список літератури:

1. Варфоломеева Т.В., Святоцький О.Д., Кульчицький В.С. Історія адвокатури України. Київ : Либідь, 1992. 120 с.
2. Бакаянова Н.М. Основи адвокатури України: функціональні та організаційні аспекти : монографія. Одеса: Юридична література, 2017. 356 с.
3. Господарське право : підручник / за заг. ред. Д.В. Задихайла, В.М. Пашкова. Харків : Право, 2012. 696 с.
4. Корпоративное право: учебный курс : учебник / отв. ред. И.С. Шиткина. Москва : КНОРУС, 2011. 1120 с.
5. Санахметова Н.О. Підприємницьке право: Суб'єкти підприємництва. Кредитування. Оренда. Лізинг. Зовнішньоекономічна діяльність. Антимонопольне законодавство. Захист від недобросовісної конкуренції. Реклама : навчальний посібник. Київ : А.С.К., 2002. 704 с.
6. Зима Б. Організаційні форми господарювання та підприємництва в Україні : структурнологічний навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів III та IV рівнів акредитації. Полтава, 2005. 271 с.

7. Шумна Л.П. Організаційно-правові форми соціального забезпечення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2014. Вип. 24. Т. 2. С. 205–208.
8. Селіверстова Л.С. Організаційно-правові форми підприємств в системі корпоративного управління. *Економіка та держава*. 2010. № 1. С. 32–34.
9. Борисов І.В. Організаційно-правова форма фінансових установ як правовий механізм узгодження економіко-правових інтересів основних учасників ринку фінансових послуг. *Право та інновації*. 2016. № 4. С. 61–67.
10. Шпак Ю.А. Поняття та види організаційних форм діяльності органів місцевого самоврядування. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2013. Вип. 5. С. 58–62.
11. Фіолевський Д.П. Адвокатура : підручник. 3-тє вид., випр. і допов. Київ : Алерта, 2014. 624 с.
12. Синеекий О.В. Адвокатура как институт правовой помощи и защиты: новый курс адвокатского права и адвокатской криминалистики : учебное пособие. 2-е изд., испр. и доп. Харьков : Право, 2012. 520 с.
13. Руденко М.В. Організаційні форми адвокатської діяльності у країнах Європи (Німеччина, Швеція, Австрія). *Форум права*. 2016. № 2. С. 168–174.
14. Гусарєв С.Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти. Київ : Знання, 2005. 375 с.
15. Бакаянова Н. М. Функціональні та організаційні основи адвокатури України : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.10. Одеса, 2017. 395 с.
16. Кочергіна К.О. Зміст організаційно-правових форм підприємницьких товариств: інтереси, функції, правові засоби : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2005. 23 с.
17. Варналій З.С., Сизоненко В.О. Основи підприємницької діяльності : підручник для учнів 10–11 кл. загальноосвіт. шкіл, ліцеїв та гімназій. Київ : Знання України, 2003. 404 с.

Dzhaburiiia O.O. ORGANIZATIONAL FORMS OF ADVOCACY: CONCEPTS AND SIGNS

The article is devoted to a comprehensive study of the issue of “organizational forms of advocacy” and the formation of its scientific definition, inherent characteristics. The scientific provisions on the notion of organizational form in other fields of scientific research are analyzed, as well as the approaches used in these studies.

It is stipulated that the concept of organizational (legal form) is a cross-sectoral concept, which is inherent in many branches of law and law. It is concluded that there is no uniform approach in legal science and legislation to the concept of organizational (organizational-legal form), as well as that object, which may be characterized by organizational (organizational-legal) form. There is no clear understanding of the concept of organizational form of advocacy and the science of advocacy.

It is determined that the process of providing legal assistance does not result in one or more complex legal relationships, but a whole set (system) of interrelated relationships. The subjects of these legal relationships are not only the lawyer (law firm or law firm) and the client, but also many other entities that enter into the relationship with the lawyer and the law firms (law firms) in the process of organizing their own advocacy. This leads to the conclusion that the concept of organizational and legal form of advocacy should be considered through the legal system.

The relation between the terms “organizational forms of advocacy” and “organizational and legal forms” is also analyzed. It is concluded that the organizational form of advocacy is a much broader concept, which includes the organizational and legal forms of this activity.

The scientific definition of the concept of organizational form of legal activity is formulated, which means the system of legal relations regulated in the law with the participation of specially defined entities that arise in the process of organization by their lawyers of their legal activity, in particular, the relations in the subsystem of “founders/participants” of legal entities that are created by them for the purpose of attorneys’ activity, registration of individual lawyer’s activity as independent professional activity, peculiarities of their tax cessation, termination of these entities or activities, etc.

Features of the concept of organizational form of advocacy are manifested in the following features: 1) organizational form of advocacy is a party to the legal relationship to ensure advocacy; 2) the organizational form is a party to the legal aid agreement; 3) the organizational form is a party to tax relations; 4) the emergence and termination of the organizational form of advocacy is associated with the legal relationship.

Key words: *advocacy, organizational form, organizational and legal form, law association, individual advocacy, law office, legal assistance.*

ПРАВОВЕ ЖИТТЯ

DOI <https://doi.org/10.32838/2707-0581/2020.1/34>

*До 25-річчя від дня смерті
Леоніда Петровича Юзькова*

Кампо В.М.

суддя Конституційного Суду України у відставці

КОНСТИТУЦІЙНА ДОКТРИНА ЛЕОНІДА ЮЗЬКОВА: СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД

2 березня 1995 року перестало битися серце Леоніда Петровича Юзькова (1938 року народження), першого Голови Конституційного Суду, автора оригінальної конституційної доктрини, що добре прислужилася незалежній Україні і продовжує їй слугувати. Це була велика втрата для України, яка ще не скоро знайде їй гідну заміну.

Відомо, що конституційна доктрина в Україні та світі – це певна система концептуальних ідей, принципів, цінностей і положень, що стосуються конституції – її легітимності, змісту, структури, функцій, механізмів реалізації та зворотної дії, меж тлумачення тощо. Кожна авторська доктрина є певним здобутком конституційної науки і може відрізнятися від доктрин інших авторів. Проте особливе значення мають конституційні доктрини провідних діячів тієї чи іншої демократичної країни.

Конституційна доктрина Голови Конституційного Суду України Л. Юзькова сформувалась під впливом демократичних революційних подій 1990–1991 років, коли країна стала незалежною. Саме тоді були прийняті перші її конституційні акти, в програмуванні та підготовці яких активну участь брав Леонід Петрович. Про різні

аспекти конституційної доктрини Л. Юзькова вже написано чимало наукових праць, які належать таким авторам, як М. Орзіх, М. Маркуш, Х. Приходько, В. Розвадовський¹, В. Скомороха, А. Стрижак² та ін. Високу оцінку теоретичного вкладу Л. Юзькова у процесі конституцієтворення дали відомі українські та зарубіжні державні й громадські діячі: С. Головатий, В. Носов, Г. Фріланд (Канада), Б. Футей (США) та інші.

Глибокий науковий інтерес до творчої спадщини Л. Юзькова 1990–1995 років у середовищі правників зберігається, на що вказують наукові заходи, присвячені йому в 2017–2019 роках (Київ, Івано-Франківськ, Хмельницький), велика кількість публікацій, в тому числі й за кордоном³, тощо. Покращується вивчення конституційної доктрини Л. Юзькова у вищих навчальних закладах різних регіонів. Так, спеціальний навчальний курс, присвячений цій доктрині, в наступному 2020–2021-му навчальному році планується впровадити в Інституті права Івано-Франківського національного університету ім. В. Стефаника тощо.

У 1990–1995 роках в Україні розпочалась глобальна конституційна трансформація, що триває до сих пір і має закінчитись встановленням у ній конституційної демократії на зразок країн Європейського Союзу. Дана трансформація означала мирний, цивілізований перехід України від радянської тоталітарної державності з її фіктивною конституцією до формування демократичної, соціальної, правової держави з новою конституційною системою цінностей: конституційною демократією, верховенством права, гідністю та правами людини.

Відомо, що історичні конституційні події в будь-якій країні – це результат діяльності органів державної влади. Проте особливий вклад у конституційну історію кожної країни також

¹ Див.: Розвадовський В.І. Професор Л.П. Юзьков як основоположник доктрини конституційного судочинства в Україні (за матеріалами першого закону про Конституційний Суд України 1992 року). Європейські спільні демократичні цінності та конституційний процес в Україні: проблеми теорії і практики : матеріали круглого столу, м. Івано-Франківськ, 22 грудня 2017 року / [упорядник В.І. Розвадовський]. Івано-Франківськ : Видав. Супрун В.П., 2018. С. 12–14.

² Див.: Проблеми сучасного українського конституціоналізму: Збірка наукових праць. На пошану першого Голови Конституційного Суду України проф. Леоніда Юзькова / Конституц. Суд України, Академія прав. наук України; Заг. ред.: А. Стрижак, В. Тацій / Упоряд.: В. Бринцев, В. Кампо, П. Стецюк. Київ, 2008. С. 29–64.

³ Див.: Kampos V. Doctrine of European common democratic values by prof. L. Yuzkov: Ukrainian history and modernity. Dyskurs Prawnicze I Administracyjne, № 1, 2018 / Uniwersytet Zielonogorski, Zielona Gora, 2019. P. 91–110.

вносять її видатні державні та громадські діячі. Така думка багаторазово підтверджується українською та зарубіжною конституційною практикою. Так, особливий вклад в конституційну історію внесли: в Україні – гетьман П. Орлик, голова Української Центральної Ради М. Грушевський; у США – президент Дж. Вашингтон, у міжвоєнній Чехословацькій республіці – президент Т. Масарик; в сучасній Франції – президент Ш. де Голль тощо.

В епоху демократичної, конституційної трансформації в Україні 1990–1995 років свій неповторний дизайн у процесі конституцієтворення вніс Л. Юзьков, який брав активну участь у підготовці актів Револуції незалежності 1990–1991 років, у формуванні конституційних засад незалежної України тих часів тощо. Як член Конституційної комісії, створеної Верховною Радою України у 1990 році, потім – у 1994 році, а також – як член багатьох інших консультативно-дорадчих органів парламенту, Президента України та уряду, їх робочих груп, на кінець, як Голова Конституційного Суду України 1992–1995 років, він вніс вагомий вклад у практичне вирішення актуальних питань українського державотворення, насамперед конституцієтворення. Тому конституційну історію України 1990–1995 років неможливо розглядати без постаті Л. Юзькова; по суті це була доба його непересічної державницької діяльності.

Звичайно, що поруч із Л. Юзьковим у цей час було багато колег, однодумців, з якими він працював в ім'я конституційного майбутнього України. Це були, зокрема, такі відомі професори, як Ю. Грошевий, В. Копейчиков, П. Мартиненко, М. Цвік та багато інших. Кожен з них заслуговує на добру згадку і визнання українцями його вкладу в спільну конституційну справу, і це з часом буде зроблено. Проте в першу чергу треба віддати належне саме Л. Юзькову, який був генератором інноваційних конституційних ідей, справжнім лідером колективів, які він очолював, і ретельним редактором конституційних текстів, що готувалися за його участю, а також щирим товаришем. І це визнавали всі, хто його знав і працював з ним⁴.

⁴ Див.: Королюк В. Провісник нового і праведного закону (штрихи до портрета Леоніда Юзькова на тлі історичної епохи); загальна редакція і передне слово В.М. Кампо. Київ: Юрінком-Інтер, 2014. 240 с. Проблеми сучасного українського конституціоналізму: збірка наукових праць. На пошану першого Голови Конституційного Суду України проф. Леоніда Юзькова. Київ, 2008. С. 29–31, 65–66 та ін.

⁵ Наприклад, про юридичний прагматизм див.: Балинська О.М., Яценко В.А. Методологія сучасного правознавства: посібник / О.М. Балинська, В.А. Яценко; за загю ред. О.М. Балинської. Львів: ЛьвДУВС, 2018. С. 166.

Тому доктрина Конституції незалежної України (конституційна доктрина), розроблена Л. Юзьковим, є значним здобутком української конституційної та гуманітарної науки загалом. У своїх працях, виступах, коментарях тощо з проблем конституціоналізму він виклав добре обґрунтовану наукову систему поглядів на ці проблеми, що послужила теоретичною основою для першого й наступних проектів Конституції України 1992–1996 років, проекту Конституційного договору між Верховною Радою України та Президентом України 1995 року, інших конституційно-правових актів.

Конституційна доктрина Л. Юзькова має свою особливість, зокрема, щодо її методології. Відомо, що автор доктрини давно, тобто ще за радянських часів фактично відійшов від формально-догматичних підходів до права та дотримувався у цьому питанні інноваційних методологічних підходів, що фактично були засновані, говорячи сучасною мовою, на юридичному прагматизмі, юридичній синергетиці тощо. Для прихильників, наприклад, юридичного прагматизму характерним є, з одного боку, не сприйняття норми права як догми, раз і назавжди визначеної, та, з іншого боку, намагання наблизити законодавство до потреб кожної людини⁵. Саме останнє положення було дуже близьке за своїм духом Л. Юзькову і він його активно застосовував у своїй конституцієтворчій діяльності.

У радянські часи Л. Юзьков за своє нестандартне наукове мислення піддавався критиці з боку офіціозу, що йому коштувало чотирьох мікроінфарктів серця; п'ятий серцевий напад у 1995 році виявився смертельним. У радянській формально-догматичній науці інноваційні методологічні підходи фактично вважались їй чужими та служили підставою для підозр і тиску. Проте Л. Юзьков як вчений, який певний час вивчав і писав на теми науки управління (менеджменту)⁶, а ця наука була досить вільна від формально-догматичних методів дослідження, він не міг не стати на позиції інноваційних методологічних підходів до права. Так Л. Юзьков прийшов до розуміння принципу служіння закону людям, а не навпаки, як це було за радянських часів, до людиноцентризму, який був його глибоким внутрішнім переконанням, а згодом перетворився на один із постулатів його конституційної доктрини⁷.

Для реалізації прав людини та інших конституційних цінностей Л. Юзьков вважав за необхідне, щоб Основний Закон був сформований як безпосередньо діючий правовий акт. Він конкретизував дану доктринальну позицію таким чином:

а) Конституція України як юридичний документ повинна охоплювати внутрішньо узгоджену систему правових норм, які з різним ступенем конкретності покликані регулювати основоположні відносини між людиною, суспільством і державою;

б) усі конституційні норми (незалежно від ступеня їх конкретності) повинні бути нормами прямої дії, породжувати певні юридичні наслідки (правовідносини);

в) від конституційних норм мають бути похідними усі інші (галузеві) правові норми, а не навпаки, як це тоді часто траплялось через нестабільність правової системи;

г) конституційні норми, доки вони не змінені чи не відмінені, повинні діяти і надійно захищатися державою; ці норми можуть юридично заперечуватись (змінюватись чи скасовуватись) за умови дотримання визначених у самій Конституції жорстких процедур⁸.

Фактично доктрина Конституції незалежної України Л. Юзькова була спрямована на правореалізацію конституційних положень, тобто на їх виконання і дотримання всіма органами публічної влади, їх посадовими і службовими особами, а також інститутами громадянського суспільства. Проте не на формальну їх правореалізацію, як це до сих пір багато хто робить на практиці, а головним чином – на інноваційну реалізацію конституційних положень через цінності: гідність та права людини, верховенство права і конституційну демократію.

Прагматична ідея Л. Юзькова про виконання і дотримання Конституції незалежної України задля забезпечення гідності та прав людини, інших цінностей до сих пір системно не реалізується, а тому, як жодна інша його ідея, зберігає актуальність у теоретичному і практичному відношенні. До певних зрушень у цьому плані привело впровадження конституційною реформою 2016 року інституту конституційної скарги громадян, які фактично стали безпосередніми гарантами Конституції України. Розгляд цих скарг сприяє формуванню прагматичної практики Конституційного Суду України, а відтак – її поширенню в системі органів державної влади і громадянського суспільства.

Цінність конституційної доктрини Л. Юзькова полягає не тільки в актуальності його загальних підходів до теорії та практики українського конституціоналізму, але і в питаннях розвитку окремих конституційних інститутів тощо. Саме він відстоював інноваційну конституційну ідею про те, щоб інститут прокуратури був у структурі судової влади⁹, а не над судовою владою, як у радянські часи.

Це були часи, коли прокуратура, будучи репресивним інструментом у руках партійної і радянської номенклатури, нерідко диктувала судам їх рішення, зокрема, по кримінальних справах. Зазначена ідея Л. Юзькова стала реальністю тільки після конституційної реформи 2016 року, яка перетворила інститут прокуратури на незалежний орган судової влади. Цим було створено передумови для реалізації конституційної моделі функціонування цього важливого для держави і суспільства інституту¹⁰, що підтвердив міжнародний круглий стіл на тему «Проблеми застосування положень Конституції України у діяльності органів прокуратури: теорія та практика» 18 грудня 2019 року в Національній академії прокуратури України¹¹.

Чимало інноваційних конституційних ідей Л. Юзькова ще чекають на своє втілення. Поки що цьому заважають конституційний нігілізм в Україні, що приводить до занепаду конституційної культури в суспільстві та державі, політичного популізму і корупції тощо. Для протидії конституційному нігілізму потрібна насамперед ефективна система конституційної просвіти громадян і державних службовців. Як і для протидії ідеології «русского мира», нав'язаної в окупованих російськими військами районах Донбасу та в анексованому Росією українському Криму.

Проте пройде час й нереалізовані інноваційні ідеї конституційної доктрини Л. Юзькова стануть актуальними та будуть затребуваними суспільством. Це стосується, зокрема, деяких інститутів парламентаризму і президенціалізму, судової системи, частина з яких знайшла втілення у проекті Конституції України від 1 липня 1992 року, підготовленому під його керівництвом, тощо. Таким чином, інноваційні ідеї Л. Юзькова зберігають практичний потенціал і можуть стати засобом розв'язання існуючих проблем конституційного розвитку України та її майбутнього.

Для того щоб цей потенціал з'ясувати і використати, сьогодні особливо важливо зібрати та оприлюднити документи і матеріали з державотворчої, насамперед, конституцієтворчої

⁶ Див.: Цветков В.В., Юзьков Л.П., Фрицький О.Ф. Наука управління і місцеві ради. Київ : Вид-во «Вища школа», 1970. С. 166–298.

⁷ Див.: Проблеми сучасного українського конституціоналізму : збірка наукових праць. На пошану першого Голови Конституційного Суду України проф. Леоніда Юзькова. С. 12, 20, 24–25.

⁸ Див.: Там само. С. 22.

⁹ Див.: Там само. С. 27.

діяльності Л. Юзькова в 1990–1995 роках, що мали б охопити наукові статті, стенограми і протоколи засідань, на яких виступав Л. Юзьков; підготовлені за його участю проекти законів, указів, парламентських та урядових постанов, проекти Конституцій України 1992 і 1993 років та інших актів; матеріали конференцій та круглих столів, в яких він брав участь, тощо.

До речі, про видання вибраних праць Л. Юзькова йшлося ще в указі Президента В. Ющенка від 27 червня 2007 року. Проте сьогодні вибраними творами цього автора вже не обійтись, оскільки суспільство цікавить більш масштабне бачення результатів його невтомної державницької діяльності тощо. Очевидно, що з даного питання треба прийняти урядове рішення, яке сприяло б вивченню та систематизації зазначених документів і матеріалів, а також на основі пропозицій наукової громадськості створити робочу групу, яка б зайнялась їх упорядкуванням.

Звернення до витоків конституції у багатьох країнах – це добра державницька традиція, яку варто розвивати і в Україні. Особливо ця традиція

цінується у США, де існує своєрідний культ конституції. Навіть у Конгресі США члени Палати представників та Сенату періодично звертаються у процесі розгляду законопроектів «за порадою» до батьків-засновників країни та творців її конституції¹². Очевидно, що видання документів і матеріалів, присвячених державотворчій, особливо конституцієтворчій діяльності Л. Юзькова, буде служити формуванню зазначеної традиції і в Україні.

На завершення слід зазначити, що звернення до конституційної доктрини Л. Юзькова для нас, сучасників, є не тільки доброю наукою та даниною пам'яті архітектору Конституції незалежної України, провіснику нового і праведного закону, першому Голові Конституційного Суду України, але й свідченням тяглості, тобто наступності демократичної конституційної традиції, духовного зв'язку поколінь українських конституціоналістів. Ми завжди повинні пам'ятати, що саме Л. Юзьков був біля витоків Конституції України, і його державницький досвід вчить нас, українців, бути її подвижниками і захисниками до кінця.

¹⁰ Див.: Проблеми застосування положень Конституції України у діяльності прокуратури: теорія і практика: матеріали круглого столу (18 грудня 2019 року). Київ: Національна академія прокуратури України, 2019. 108 с. URL: <http://napu.com.ua/uk/2019/12/pidgotovleno-materialy-kruglogo-stolu-problemy-zastosuvannya-polozhen-konstytutsiyi-ukrayiny-u-diyalnosti-prokuratury-teoriya-i-praktyka/>.

¹¹ Див.: В Академії відбувся круглий стіл «Проблеми застосування положень Конституції України у діяльності органів прокуратури: теорія та практика». URL: <http://napu.com.ua/uk/2019/12/v-akademiyi-vidbuvsya-kruglyj-stil-problemy-zastosuvannya-polozhen-konstytutsiyi-ukrayiny-u-diyalnosti-organiv-prokuratury-teoriya-ta-praktyka/>.

¹² Див.: Обама Б. Дерзость надежды: Мысли о возрождении американской мечты / Пер. с англ. Т. Камышиковой, А. Митрофанова. Санкт-Петербург : Издательский Дом «Азбука-классика», 2008. С. 82–115.

Відомості про авторів

Акімова А.О. – аспірантка кафедри цивільного процесу Національного університету «Одеська юридична академія»

Андрусів Л.М. – кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Прикарпатського факультету Національної академії внутрішніх справ

Андрушко А.В. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права і процесу Ужгородського національного університету

Антошкіна В.К. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри галузевих юридичних дисциплін Бердянського університету менеджменту і бізнесу

Баїк О.І. – доктор юридичних наук, доцент кафедри цивільного права та процесу Навчально-наукового інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка»

Берназюк Я.О. – доктор юридичних наук, заслужений юрист України, професор кафедри конституційного та міжнародного права Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Бортняк В.А. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного та міжнародного права Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Величко О.О. – студент Інституту післядипломної освіти Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Гега В.О. – студентка кафедри права Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету

Горбачук О.П. – науковий співробітник науково-дослідної лабораторії проблем права воєнної сфери науково-дослідного управління військово-гуманітарних, інформаційних та військово-технічних досліджень науково-дослідного центру Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Греца Я.В. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Гуйван П.Д. – кандидат юридичних наук, професор Полтавського інституту бізнесу, заслужений юрист України

Джабурія О.О. – аспірантка Національного університету «Одеська юридична академія»

Джуська А.В. – кандидат юридичних наук, викладач кафедри конституційного та міжнародного права Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Єпур М.В. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного та трудового права Одеського національного морського університету

Кампо В.М. – суддя Конституційного Суду України у відставці, кандидат юридичних наук, заслужений юрист України

Ковалишин О.Р. – кандидат юридичних наук, науковий співробітник Інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака Національної академії правових наук України

Козинець О.Г. – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри теорії та історії держави і права, конституційного права Навчально-наукового інституту права і соціальних технологій Чернігівського національного технологічного університету

Кравченко Н.М. – старший офіцер навчально-методичного відділення Київського факультету Національної академії Національної гвардії України, майор, ад'юнкт Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Кушпіт В.П. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент, кафедри кримінального права і процесу Навчально-наукового інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка»

Ломоносова Л.Б. – старший викладач кафедри публічного та приватного права Приватного вищого навчального закладу «Кропивницький інститут державного та муніципального управління»

Мазур Т.В. – кандидат юридичних наук, професор кафедри публічного управління та адміністрування Національної академії внутрішніх справ

Мамай В.А. – аспірантка кафедри цивільно-правових дисциплін та трудового права Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди

Мисишин А.В. – аспірантка юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка

Олійник О.С. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права та процесу Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

Пасіка С.П. – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії проблем права воєнної сфери науково-дослідного управління військово-гуманітарних, інформаційних та військово-технічних досліджень науково-дослідного центру Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Пенькова Т.І. – студентка кафедри права Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету

Погребняк В.Я. – суддя Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду, кандидат юридичних наук, докторант кафедри цивільного права № 2 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Приходько В.О. – студентка IV курсу групи ТПП-161 юридичного факультету Навчально-наукового інституту права і соціальних технологій Чернігівського національного технологічного університету

Разметаєва Ю.С. – кандидат юридичних наук, асистент кафедри теорії і філософії права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Савенко В.М. – юрисконсульт юридичного відділу ТОВ «ВП «ПОЛІСАН»

Севрук Ю.Г. – здобувач кафедри адміністративного та господарського права Запорізького національного університету

Селіхов Д.А. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Сидоров Я.О. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри адміністративного та господарського права Запорізького національного університету

Скиба О.С. – старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії проблем права воєнної сфери науково-дослідного управління військово-гуманітарних, інформаційних та військово-технічних досліджень науково-дослідного центру Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Слабко С.М. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії, історії держави і права та міжнародного права Класичного приватного університету

Ткачук Н.В. – аспірант кафедри адміністративного права Київського національного університету імені Тараса Шевченка, помічник судді Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду

Чернявська Б.В. – аспірантка кафедри адміністративного права юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, юрист Наукового центру німецького права

Чечерський В.І. – кандидат юридичних наук, доцент, Почесний працівник прокуратури, прокурор Офісу Генерального прокурора

Шлапко Т.В. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри адміністративного, господарського права та фінансово-економічної безпеки Навчально-наукового інституту права Сумського державного університету

НОТАТКИ

Науковий журнал

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИ-
ТЕТУ ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Юридичні науки

Том 31 (70) № 1 2020

Коректура • *Н. Пирог*

Комп'ютерна верстка • *Ю. Семенченко*

Адреса редакції:

Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського

м. Київ, вул. Джона Маккейна, 33

Електронна пошта: editor@juris.vernadskyjournals.in.ua

Сторінка журналу: www.juris.vernadskyjournals.in.ua

Формат 60x84/8. Гарнітура Times New Roman.

Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 21,75. Ум.-друк. арк. 24,41. Зам. № 0320/81

Підписано до друку 06.03.2020. Наклад 150 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

73021, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а

Телефон +38 (0552) 39 95 80,

+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 6424 від 04.10.2018 р.